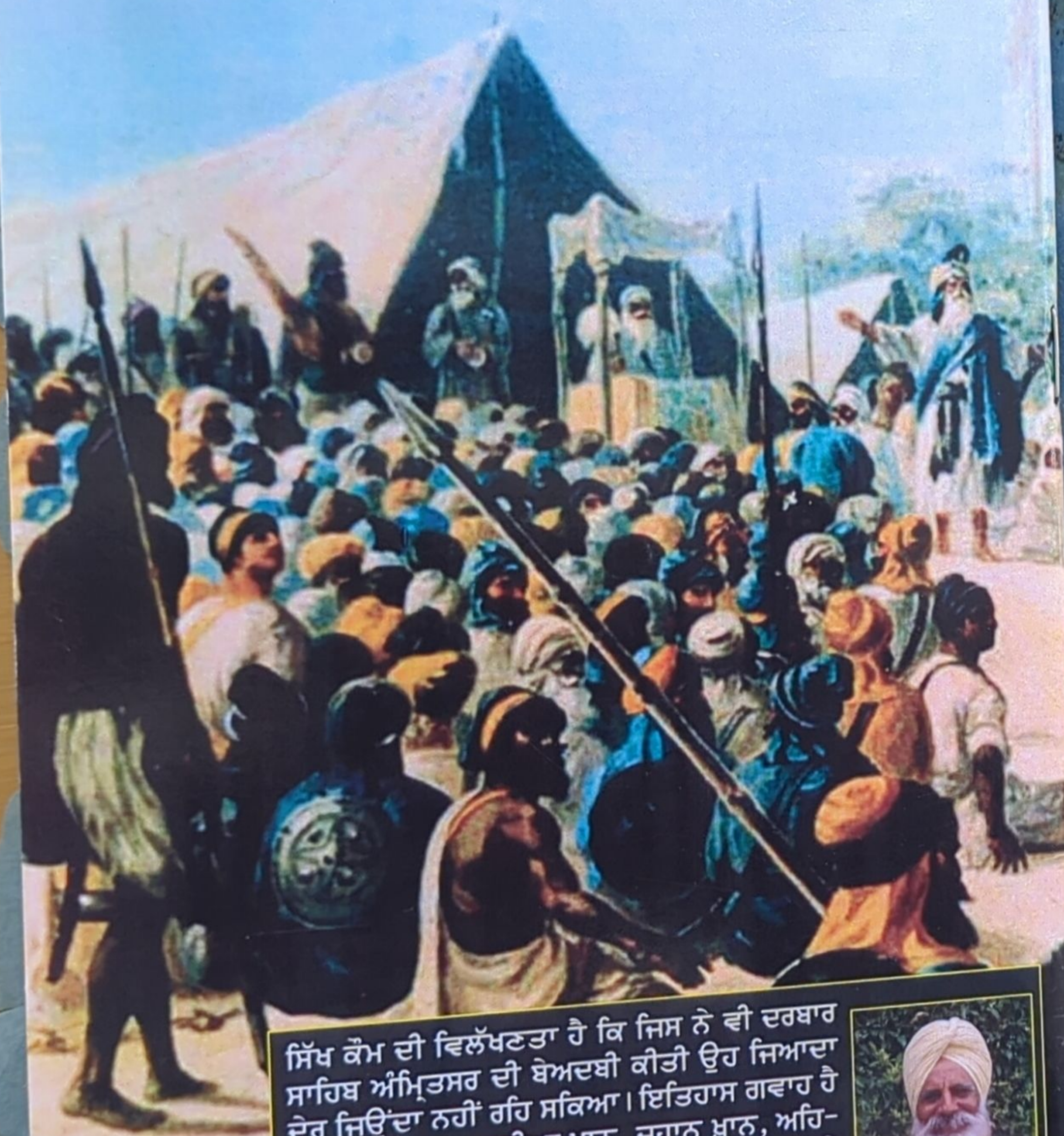

ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ ਉਹ ਜਿਆਦਾ ਦੇਰ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ, ਯਾਹੀਆ ਖ਼ਾਨ, ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਨ, ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਹਾਨੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

– ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ

੧ ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ।

ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

੧. ਕੋਈ ਭੀ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਕਥਨ
ਢ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਅਵੱਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਉਸ ਵਿਚ ਬੇਰੋਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੋ ਸਕੇ।
ਸ ਨਿਆਇ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਉਕਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਦਿ ਦਾ ਕਥਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:–

੨. ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਸ ਹਨ –(ੳ) ਮਲਵਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਅ)
ਾਲਵੇ ਦਾ ਪੰਥਕ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ (ੲ) ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ (ਮੁਲਕੀ) ਇਤਿਹਾਸ। ਸੋ ਇਸਦੀ
ਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੇਵਲ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਅਤੇ ਖੋਜੀ ਸੱਜਨ ਹੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ
ਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ (ਦਿਸ਼ਾ ਦਰਸ਼ਨ ਮਾਤ੍ਰ) ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ
ਥਾਰਥ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਕਾਢ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੜੀ ਅਮੋਲਕ ਅਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਲਈ
ਾਭਦਾਇਕ ਵਸਤ ਹੈ। ਪੰਥਕ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਤ ਮਤਾਂਤਰਾਂ, ਲਹਿਰਾਂ, ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ
ਇਤਿਹਾਸ) ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪਾਠਕ ਤੇ ਸ੍ਰੋਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ
ਇਤਿਹਾਸ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਅਜ ਤਕ ਦੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ, ਰਾਜੇ, ਕੌਮਾਂ, ਤਅਲਕੇ,
ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ੨ ਨਗਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ
ਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਠੀਕ ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਸ੍ਵਾਦ ਉਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ
ੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਲਵਈ ਨਸਲ
ੀ ਪਨੀਰੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅਲੂੰਏਂ ਤੇ ਅਲੜ੍ਹ ਨੌ-ਨਿਹਾਲ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਬੋਧ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੱਛਮੀ
ਿਦਿਆ ਦੇ ਚੁੰਧਿਆਏ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਅੰਨ੍ਹੇਰੀ ਦੇ ਫੰਡੇ ਹੋਏ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਅਤੇ
ੀ ਮੰਨ ਕੇ ਅਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਅਪਣੀ ਸਭਯਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਿਤਰੀ (ਭਾਰਤ) ਭੂਮੀ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਤੋਂ
ੇ ਹੀ ਅਣਜਾਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਭੜਵਾਇਆਂ ਵਾਂਗ ਭਮੱਤ੍ਰੇ ਹੋਏ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਰਾ ਕੁ
ੋ ਮੀਟੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਗਾੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਲੱਭੇ ਹੋਏ ਖਜ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਤਤਕਾਲਕ ਕਲਪਿਤ ਸੁਪਨ
ਰਥ ਅੱਖ ਦੇ ਇਕ ਫੋਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਛਾਈਂ ਮਾਈਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ
ਦਿਆ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਭਿਯਤਾ ਅਤੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਖਰਾਦ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ
ਖਤਾ ਤੋਂ ਬੇ ਮੁਖ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ ਜੋ ਅਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੱਭ੍ਯਤਾ ਦੇ ਵੈਰੀ ਹਨ ਜੋ ਅਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭੀ

ਸਤਿਆਨਾਸ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਵਡਕਿਆਂ ਦੇ ਧਰਮ, ਧੁਰਵੇ, ਅਣਖ ਅਤੇ ਗੌਰਵਤਾ ਦੀ ਰੰਚਕ ਭੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਸਕੇ ਪਿਉ ਦਾਦਿਆਂ ਦਾ ਭੀ ਅਦਬ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਜ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਦੇਸ ਅਤੇ ਵਡਾਰੂਆਂ ਦੇ ਜਾਨ ਮਾਲ ਦਾ ਭੋਰਾ ਭੀ ਸਰਫਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ, 'ਇਹ ਜਗ ਮਿਠਾ ਅਗਲਾ ਕਿਨਿ ਡਿਠਾ?' ਇਹ ਮਨੌਤੀ ਮਸਲਾ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁਖਾ ਜਨਮ ਦੀ ਦਾਤ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਕਾਵਾਂ ਕੁਤਿਆਂ ਵਾਂਗ 'ਰੋਟੀ ਕਾ ਸਵਾਲ–ਰੋਟੀ ਕਾ ਸਵਾਲ' ਇਹ ਆਪਣਾ ਦੀਖਿਆ ਮੰਤ੍ਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ; ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੀਡਰੀ ਦਾ ਬੁਰਕਾ ਪਾਕੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੀ ਖਰਚ ਤੋਂ ਸਣੇ ਆਪਦੇ ਧੁਰ ਨਰਕ ਦਾ ਟਿਕਟ ਲੈ ਚੁਕੇ ਹਨ ਅਥਵਾ ਟਾਵੇਂ ੨ ਵਡਭਾਗੀ ਸਜਨ ਜੋ ਕੋਈ ਅਪਣੀ ਮਾਤ੍ਰੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਸਿਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ, ਮਲਵਈ ਭਾਸ਼ਾ) ਮਾਤ੍ਰੀ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਮਲਵਈ ਸਭ੍ਯਤਾ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣ ਕਾਰੀ ਦੇਵੀਆਂ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸਨ ਪਰਸਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਵੈ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਭਿਨੰਦਨ ਲਈ ਏਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ।

ਚੇਤੇ ਰਹੇ–ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕੁਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਅਤੇ ਭੂਮੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਸਮੂਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਡਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮੂਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਏਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮੂਹ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਤ ਲਈ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਏ ਜਿਸਦਾ ਸਬੂਤ ਏਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਪੂਰਬੋਕਤ) ਤਿਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਜਨੀ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਡੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਏਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰ ਅਸਥਾਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਂਡ, ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਦੀਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੀ ਅਸਥਾਪਨਾ ਆਦਿ ਪੰਥਕ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਇਤਿਹਾਸ ਆਦਿ ਭੇਦ ਤੇ ੧੪ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਉਕਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗ੍ਰੰਥ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਜਨੀ ਸ਼ਬਦ

ਪਰਮ ਪਾਵਨ ਅਤੇ ਪਰਮ ਪੁਰਾਤਨ ਵੀਰ ਭੂਮੀ–ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ ਸਮੂਹ ਆਰਯਾ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਵਡਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਏਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਆਦਮ ਜਾਤੀਆਂ ਪਲੀਆਂ ਅਤੇ ਏਸ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਹੀ ਵਿਦਿਆ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ ਬ੍ਰਿਧੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਬੜੇ ਬੜੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਈਆਂ। ਜਿਸਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦਰਾਡੇ ਦੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਬਸਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਨਗਨ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਮਨਵੀ ਸਭ੍ਯਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਵਦਾਨ੍ਯਤਾ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਏਸ ਬ੍ਰਿਧ ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ ਨੇ ਅਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਤੀਆਂ ਵਿਦਿਆ ਪੀਠਾਂ ਦੇ ਸਨਾਤਕ ਨੌਨਿਹਾਲਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੰਧਾਰ, ਬੁਖਾਰਾ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਤੇ ਚੀਨ ਆਦਿ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਅਪਣੇ

ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਬਲ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਸਫਲਾ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਨੇ ਅਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਚਿਰ ਕਾਲ ਤੱਕ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਕਰਨਹਾਰੀਆਂ ਨੈਮਿਖ ਕੁਰਛੇਤਰ, ਕੈਥਲ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਕਾਸ਼ੀ (ਥਾਨੇਸਰ) ਦੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਮਹਾਂ ਯੁਧ ਆਦਿ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਅਪਣੇ ੨ ਬੀਜਾਂ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਲਿਆਕੇ ਇਕੋ ਵਾਰ ਅਤੇ ਇਕੋ ਥਾਂ ਅਰਥਾਤ 'ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਸ਼ੀ' ਵਿਖੇ ਉਦੇ ਕਰਕੇ ਸਮੂਹ ਵਿਦਿਆ ਸੰਪੰਨ ਪ੍ਰਕਾਂਡ ਪੰਡਿਤ ਸਮਾਜ ਰੂਪੀ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਦੀ ਬਚਨ ਮੰਜਰੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ 'ਪੰਚ ਨਦ' ਆਦਿ ਭਾਰਤਵਰਸ਼, ਬਨਾਰਸ ਆਦਿ ਆਰਯ ਵਰਤ ਅਤੇ ਨਾਂਦੇੜ ਆਦਿ ਦੱਖਣ ਦੇਸ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਸਿਆਮ, ਸੁਮਾਤ੍ਰਾ, ਬਾਲੀਦੀਪ ਅਤੇ ਵੈਨਕੋਵਰ (ਅਮ੍ਰੀਕਾ) ਆਦਿ ਦੀਪਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਮੁਕਦੀ ਗਲ, ਇਸ ਬਿਰਧ ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਅਪਣੀ ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਬਲ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਜੁਧ ਤੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਭੀ ਬੇਅੰਤ ਦੇਖ ਲਏ ਹਨ। ਬੜੇ ੨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਸਰੀਖਿਆਂ–ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਰੰਗ ਮੰਚ ਉਤੇ ਦੁਆਦਸ ਰਸ ਮਈ ਨਾਟਕ ਦੇ ਨਾਚ ਭੀ ਨਚਾ ਕੇ ਦੇਖੇ ਹਨ। ਅਪਣੀ ਪ੍ਰੌਢ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਏਸ ਮਹਾਬੀਰ ਨੇ ਜਗਤ ਵਿਜਈ ਅਨੇਕ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਜਮਾਂਦਰੂ ਕਾਇਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਭੀ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਫੇਰ ਏਸ ਚੋਜੀ ਮਸਤਾਨੇ ਸਾਧ ਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਅਪਣੀ ਹਿਕ ਤੇ ਆਸਤਿਕਾਂ, ਨਾਸਤਿਕਾਂ, ਸਿੱਧਾਂ, ਬੁੱਧਾਂ, ਪੰਡਿਤਾਂ, ਕਰਮ ਕਾਂਡੀਆਂ ਅਤੇ ਚੁੰਚ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਥੋਥੇ ਵਾਕ ਦੰਗਲ ਭੀ ਲਵਾ ਕੇ ਦੇਖੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਏਸ ਨੂੰ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮਲੇਛਾਂ ਦੇ ਬਿਅੰਤ ਟੋਲਿਆਂ ਤੋਂ ਤਿਖੇ ਅਤੇ ਬੜੇ ੨ ਛੁਰੇ ਅਪਣੀਆਂ ਬਖੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਖਾਣੇ ਪਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਚਿਰ ਕਾਲ ਤੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਅਪਣੀ ਸੰਪਤੀ, ਗੁਣ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਭਾ ਅਤੇ ਰੂਪ-ਲਾਵਣਪਤਾ ਆਦਿ ਸੁਹੱਪਣ ਦਾ ਸਤਿਆਨਾਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕੇਵਲ ਸਬਰ ਦਾ ਠੰਢਾ ਸਾਹ ਭਰ ਲੈਣ ਵਿਚ ਹੀ ਅਪਣੀ ਕਲਿਆਣ ਸਮਝੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ, 'ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਸ ਬੇਨੰਤੀਆਂ ਮਿਲੈ ਨਾਮੁ ਆਧਾਰਾ॥ ਤੁਠਾ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਤਾਪੁ ਗਇਆ ਸੰਸਾਰਾ॥' ਇਸ ਮਹਾ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕਾਂ ਅਰ ਦੀਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਕਾਰਾਂ ਸੱਚੇ ਦੇ ਦਰ ਸੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ 'ਆਪ ਨਰਾਇਣ ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਗ ਮੈ ਪਰਿਵਰਯਉ' ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਜਣਹਾਰ, ਰਮਿਕ ਵੈਰਾਗੀ ਪੁਰਖ ਨੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਅਪਣੀ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਨੂੰ, ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਪਦ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਅਪਣਾ ਪੁਤ੍ਰ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਲੋਕ ਪਲੋਕ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਅਤੇ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਅਪਣੇ ਦੀਨ ਦਿਆਲਤਾ ਦੇ ਵਿਰਦ ਦਾ ਪਰਿਚਾ ਪ੍ਰਗਟ ਪਹਾਰੇ ਗਜ ਵਜ ਕੇ ਕਰਾਇਆ ਉਸ ਅਕਾਲ ਸੇਵੀ ਪੰਥ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਕੋਈ ਸਿਧ ਸਾਧਕ ਦਮ ਮਾਰ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਜਰਵਾਣਾ ਸਿਰ ਚੁਕ ਸਕਿਆ। ਓਸ ਰੱਬੀ ਪੰਥ ਦੇ ਸਦਕੇ ਇਹ ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ ਅਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਸਨਾਤਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਅਪਣੀ ਸੋਭਾ–ਸੰਪਤੀ ਨਾਲ ਫਲੀ ਭੂਤ ਹੋ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਰਖਿਅਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਓਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਕ ਕਵੀ ਨੇ ਇਉਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:–

ਕ:–"ਨਾਸ ਹੋਈ ਦਾਸਤਾ ਉਦਾਸਤਾ ਨਿਰਾਸ ਹੋਈ ਕਪਟ ਪਖੰਡ ਤੇ ਕੁਕਰਮਾ ਦੀ ਉਟੰਕਤਾ।
ਅੰਧਿਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਸ਼ੂ ਪਿੰਗਲਾਂ ਪਰਮ ਪਦ ਵਿਆਪਗੀ ਨਚਿੰਦ ਹਿੰਦ ਜਿਦ ਮੇਂ ਨਿਸੰਕਤਾ।
ਮੰਗਲ ਮਹਾਨ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਮੈ ਜਹਾਨ ਸਾਰਾ ਕਾਮਣੀ ਕਮਾਣ ਬੈਣ ਬੈਨ ਮੇ ਨ ਬੰਕਤਾ।
ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਕੇ ਸੂਰਾਜ ਮੈ 'ਕੇਹਰਿ' ਕਵਿ ਚੰਦ ਮੇ ਕਲੰਕਨ ਪਰਿੰਦਨ ਮੇ ਰੰਕਤਾ।"

ਪਰ ਮਹਾਨ ਸ਼ੋਕ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਵੈਰੀ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਨਾਸਤਿਕਾਂ ਨੇ ਉਕਤ ਰਾਮ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਥਾਂ ਮੁੜ ਅਜਿਹਾ ਮਲੇਛ ਤੇ ਨਪੁੰਸਕ ਰਾਜ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜੋ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣ ਤੇ ਭੀ ਅਜ ਤਕ ਥਾਮੇ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਤਾਂਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਅਲ੍ਹੜ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਵਡਕੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਇਕੋ ਇਕ ਰਾਖੇ "ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ" ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਸੂਰਬੀਰ ਵਡੇ ਵਡਾਰੂਆਂ ਦੇ ਗੌਰਵਤਾ ਭਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਭੁਲਕੇ ਗੈਰਾਂ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਖੇਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਕਤ ਇਤਿਹਾਸ ਰਤਨ ਦੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਤਥਾ ਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਹੈ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੁਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ। ਦੂਜੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉਪਰ ਹੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ (ਦਖਣ ਸਮੇਤ) ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਨਿਰਭੌਂ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਮਾਲਵ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੈ। ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਜਾਨ ਤੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਜਾਨ ਤੇ ਮੌਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਹੀ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਕੇ ਦੱਸਣਾ ਉਕਤ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਗਾਉਣ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪਤਾ ਇਸਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਲਗ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੋ ਪੂਰਨ ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਮਾਲਵ ਜਾਤੀ' ਦੇ ਸਪੂਤ ਏਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਕੇ—

*"इडा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयो भुवः। बर्हिः सीदन्तु अस्रिधः" (ऋः १.३२.६)

ਦੇ ਵੇਦ ਵਾਕ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣਿਆਂ ਵਡਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਭਯਤਾ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣ ਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਸਕਣਗੇ।

ਪੰ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ 'ਸਾਹਿਤਯਾਚਾਰਯ'
(ਦਾਖਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ)

—੦—

*ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ, ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਯਤਾ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਕਲਿਆਨਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਦਜੀਵੀ ਦੇਵੀਆਂ ਸਦਾ ਹੀ ਅਸਾਡੇ ਕੋਲ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣ।

ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ

ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ-ਉਸ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜਿਸਨੇ ਅਪਣੇ ਅਦਭੁਤ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸ ਰੂਪ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰਗ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਏਸੇ (ਵਰਤਮਾਨ) 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਦੈਂਤ ਦਾਨਵਾਂ ਤੋਂ ਉਜਾੜੀ ਹੋਈ ਏਸ ਟੁਕੜੀ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ (ਮਨੁਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਡਕਿਆਂ) ਤੋਂ ਵਸਾ ਕੇ ਏਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਦੇਵ ਨਿਰਮਤ' ਦੇਸ ਰਖਿਆ। ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ ਓਸ ਸ਼ਬਦ ਪੰਚਾਇਣ ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਮਲਵਈ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਸ਼ੁਧ ਅਸਥਾਨ-ਪ੍ਰਯਤਨ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ) ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਫੁਰਤੀ ਤਥਾ ਓਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਯ ਆਦੀ ਦਾ ਯੋਗ ਵਿਭਾਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਗੂੰਗੇ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਰਸ੍ਵਤੀ (ਬੇਗਵਾਨ) ਸ੍ਵਰੂਪ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦਾ ਸਿਖਿਅਕ ਅਤੇ ਓਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ, 'ਮਹਾਂ ਭਾਸ਼ਕਾਰ' ਪਤੰਜਲੀ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ 'ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ਾਂ' ਦੀ ਜਾਤੀ ਕਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਿਆ।

ਫੇਰ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ–ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ 'ਜੁਗ ਜੁਗ ਭਗਤ ਉਪਾਇਆ' ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਲਈ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਵਿਕਅਤ (ਸੂਖਮ) ਤੋਂ ਵਿਅਕਤ ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਸੇ ਦੇਸ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾ' ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਨਾਤਨ ਰੂਪ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਕਰਾਇਆ।

ਪੁਨਾ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ–ਓਸ ਸਕੰਧ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਿਚਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਮਈ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕਰਕੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸ੍ਵਰੂਪ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਵਾਇਆ।

ਮੁੜ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ–ਓਸ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਦਾ, ਜਿਸਨੇ "ਆਪੁ ਨਰਾਇਣੁ ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਗ ਮਹਿ ਪਰਵਰਿਓ', ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵੈਖਰੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਵੇਦਾਂ–ਕਤੇਬਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਨਿਆਰੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਆਦਿਲੀ ਅਰਥਾਤ ਸਨਾਤਨ ਪ੍ਰੇਮਾ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾ ਕੇ 'ਸਫਲ ਜਨਮ ਹਰਿਜਨ ਕਾ ਉਪਜਿਆ ਜਿਨਿ ਕੀਨੋ ਸਉਤ ਬਿਧਾਤਾ। ਸਗਲ ਸਮੂਹ ਉਧਰੇ ਲੈ ਨਾਨਕ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਪਛਾਤਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਜੁਗ ਜੁਗ ਅਟਲ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ 'ਅਉਤ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ' ਬਿਧਾਤਾ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨ ਸਹਿਤ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਪੀ, ਤਪੀ, ਸੰਤ, ਸੂਰਬੀਰ, ਦਾਨੀ, ਘਰਬਾਰੀ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ, ਜੋਧੇ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤੀ-ਬ੍ਰਿਤੀ, 'ਸਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨ ਕੋਇ ਨ ਦਿਸੈ ਬਾਹਰਾ ਜੀਓ' ਦੇ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਲਈ ਭਲਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਅਤੇ 'ਭਾਈ' ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਪ ਭੀ ਦੁਸਤਰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਧਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਥ ਨੂੰ ਭੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਧਾਰ ਗਏ। ਸੋ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ॥ ਤਿਨ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ' ਅਨੁਸਾਰ ਭੁਗਤ ਮੁਕਤ ਦੇ ਦਾਤੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ, ਛੇਵੇਂ, ਸਤਵੇਂ, ਅਠਵੇਂ, ਨਾਵੇਂ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਏਸ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਸਨਾਤਨ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾ ਨਾਲੋਂ ਅਧਿਕ ਗੁਰੂ ਅਸਥਾਨ (ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਆਦੀ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਠ ਗੁਰਦੁਆਰੇ) ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ

ਸੂਰਬੀਰ, ਅਧਿਕ, ਸ੍ਰੀਮਾਨ, ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ, ਤੇ ਰਈਸ) ਅਧਿਕ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜੋਧੇ, ਸੰਤ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ' ਅਤੇ 'ਤੇਰਾ ਘਰ ਸੁ ਮੇਰਾ ਘਰ' ਆਦੀ ਬਚਨਾਂ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਏਸ ਸੁਭਾਗੇ ਦੇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ 'ਕਲਿ ਜੁਗ ਉਧਾਰੇ ਗੁਰਦੇਵ' ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਾਰਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁਕਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ 'ਭਾਗ ਠੜੇ ਹਰਿ ਸੰਤ ਤੁਮਾਰੇ ਜਿਨ ਘਰਿ ਧਨੁ ਹਰਿ ਨਾਮਾ। ਪਰਵਾਣ ਗਣੀ ਸੇਈ ਇਹ ਆਏ ਸਫਲ ਤਿਨਾਂ ਕੇ ਕਾਮਾਂ' ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਣੇ ਦੂਜੇ ਸ੍ਵਰੂਪ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ) ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ੧੧ਵੇਂ ਸ੍ਵਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਟਿਕ ਕੇ ਜੋਤਿ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿੱਕ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਨ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਜਿਸਦੇ ਸਦਕੇ ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ 'ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋ' ਭਾਈ ਭੱਲਣ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ ਜੈਸੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿਖ, ਸੰਤ ਗੁਦੜ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜਸਮੇਰ ਸਿੰਘ (ਕੈਥਲ) ਅਤੇ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਨਾਮ ਰਸੀਏ, ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ (ਕੈਥਲ) ਜੈਸੇ ਰਾਜ ਪਦਵੀ ਨਾਲੋਂ 'ਭਾਈ' ਪਦ ਨੂੰ ਉਚਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਨੇਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਤੇ ਬੰਦੀ ਛੋੜ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਵਿਦਿਆ ਰਸਕ, ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਗਿਆਨੀ ਜੋਧੇ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ, ਪੰਡਿਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਮਹਾਂ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰ, ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਖੋਜੀ, ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਨੀਤੀ ਵੇਤਾ, ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਘੋਲੀਆ ਅਤੇ ਸੰਤ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਹਠੀ ਤੇ ਜਪੀ ਤੇ ਸੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰੇਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੱਜਣ ਏਥੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਰੂਪ ਮਾਲੀ ਦੇ ਦੁੱਧ ਪਾਲੇ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸ਼ੇਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਪਦਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬ੍ਰਿਥਾ ਪੱਖ ਪਾਤ ਕਰਨ ਵਾਲ ਭੀ ਮੁਕਤ ਕੰਠ ਤੋਂ "ਸਰਦਾਰ ਮਾਝਾ, ਸੰਤ ਮਾਲਵਾ" ਇਤਿ ਆਦੀ ਬਚਨ ਆਖਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਲੇਖ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਓਸ ਦੇਸ ਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਅੱਗ੍ਰ ਜਨਮਿਆਂ (ਵਡਾਰੂਆਂ) ਦਾ ਦੇਸ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵਸਾਇਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ "ਦੇਵ ਨਿਰਮਤ" ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਚੀਨ, ਯੂਨਾਨ, ਮਿਸਰ, ਪਾਰਸ, ਸ਼ੱਕਸਤਾਨ ਅਤੇ ਬਾਹ੍ਲੀਕ (ਬਲਖ਼) ਆਦੀ ਦੇਸਾਂ ਦਾ ਭੀ 'ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ' ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰਸ੍ਵਤ (ਵਿਦਿਆਪਤੀ) ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੰਤ੍ਰ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਉਪ-ਨਿਸ਼ਦਕਾਰਾਂ-(ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ) ਦੀ ਭੂਮੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ "ਬ੍ਰਹਮਾਵਰਤ" ਭੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਣਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੂੰ "ਸਿਸ਼ਟ" ਪਦਵੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤਥਾ ਸਾਹਿਤ੍ਯ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ "ਦੱਖਣੀ ਮਦਰ" ਨਾਉਂ ਤੇ ਅਤੇ ਸਰਸ੍ਵਤੀ, ਮਾਰਕੰਡੇ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਆਦਿ ਕਰ ਕੇ ਉਪਜਾਊ ਅਤੇ ਧਨ ਧਾਨ ਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਸ੍ਰੀ ਕੰਠ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਕੁਰਛੇਤ੍ਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਪ ਲੋਹਟ ਬੱਦੀ

ਕੋਲ ਅਤੇ 'ਨੈਮਿਸ਼' ਵਰਤਮਾਨ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ। ਥਾਨੇਸਰ (ਸਥਾਨ ਈਸ੍ਵਰੀ) ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਆ ਟਕਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਾਟ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸ਼ਿਵਾਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ੀ' ਜਾਂ 'ਉਤਰ ਕਾਸ਼ੀ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।)

ਇਹ ਉਹ ਬੀਰ ਭੂਮੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਮਲੋਈਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮਪਰਾਇਣ ਗਣਰਾਜ ਅਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਮਾਲਵਾ' ਪਿਆ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਚਲ ਗੜ੍ਹਵਾਲੀ ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਨੇ ਪਿਛੋਂ ਉਜੈਨ ਤੇ ਆਵੰਤੀ ਉਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਕੇ ਓਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੀ 'ਮਾਲਵਾ' ਨਾਉਂ ਦੇ ਕੇ ਜਗਤ ਭਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਧੁਰਾਂ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਇਆ ਇਹ ਓਹੋ ਵਡ ਭਾਗੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਬੇਅੰਤ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕਾਰਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਮਹੰਤਾ, ਲਿਖਾਰੀਆਂ, ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ, ਪਰਉਪਕਾਰੀਆਂ, ਤਿਆਗੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਤਮਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਤਥਾ ਅਣਗਿਣਤ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤਖ਼ਤਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਜੈਸੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਖ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਜੈਸੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਏਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ।

ਇਹ ਇਤਹਾਸ ਓਸ ਪਵਿਤ੍ਰ ਦੇਸ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੁਢੋਂ ਹੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇਵੀ ਵਿਚ ਭੀ ਦਿੱਬ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਜਗਤ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਚਿਰ ਤੋਂ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਓਸ ਦੇਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੌਨਿਹਾਲਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਤੁਮਰ (ਤੂਰਾਨ), ਪਾਰਸ, ਬਾਹਲੀਕ, ਕਾਕੇਸ਼ਸ਼ (ਕਾਫ) ਕਸਪਾਇਨ, ਅਮ੍ਰੀਕਾ, ਮਿਸਰ, ਸੀਰੀਆ, ਚੇਲਡੀਆ, ਫਿਨਸ਼ੀਆ ਤੇ ਮੀਡੀਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਸਾਇਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਸਭ੍ਯਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਓਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਨਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਾਊ, ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਤਥਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਚਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਓਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਓਸ ਜਾਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਨਿਤ ਯੁਧ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਸੱਪਾਂ ਅਤੇ ਭੂਤਾਂ ਦੀ ਪੂਜਕ ਅਤੇ 'ਨਰਬਲੀ' ਦੀ ਯਾਜਕ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਓਹੋ ਬੀਰ ਭੂਮੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਜੇਤੂ ਯੂਨਾਨੀ ਸਮ੍ਰਾਟ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਯੋਧੇ ਅਗੇ ਵਧਣ ਦੇ ਥਾਂ ਕੰਨ ਫੜ ਕੇ ਤੇ ਦੁੰਮ ਦਬਾ ਕੇ ਬਿਆਸਾ ਨਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਉਹਨਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਮੁਲਤਾਨ (ਖਹਰੂੜ) ਤਕ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨਾਲ ਖੂਨੀ ਹੋਲੀ ਦਾ ਖੇਲ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਫੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਕੰਦਰ ਸਦਾ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਗਿਆ। ਇਹ ਓਸ ਪੁੰਨ ਭੂਮੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਸਦਕੇ ਸ਼ਾਹ ਸਲੋਕਸ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਆਇਆ ਉਲਟਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਿਤਿਆ ਹੋਇਆ ਗਜ਼ਨੀ ਤਕ ਦਾ ਦੇਸ ਦਾਜ ਵਿਚ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਡੋਲਾ ਦੇ ਕੇ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਦਾ 'ਗੋਲੀਆਂ ਵਾਂਗ' ਸਦਾ ਹਾਜ਼ਰ ਰਖਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਓਸ ਸੰਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਥਵਾ

ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੜ੍ਹ ਪੂਜਾਂ, ਖ਼ੁਸ਼ਕ ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਨਾਸਤਕਤਾ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਦੀ ਛਬ ਛਾਮਣੀ ਅਤੇ ਬਦੱਲ ਛਾਮਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਏਸ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੇ ਸਦਕੇ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇਵ ਭੂਮੀ, ਰਿਸ਼ੀ ਭੂਮੀ, ਸਾਰਸ੍ਵਤ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭੂਮੀ, ਭੁਗਤ ਮੁਕਤ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਭਾਵ–ਦੂਜਾ ਸਚਖੰਡ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਜਿਸਦੇ ਫਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਏਸਨੇ ਬੱਦੂ ਦੇਸਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਈਰਾਨੀ, ਤੂਰਾਨੀ, ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ, ਤਾਤਾਰੀ, ਬੁਖ਼ਾਰੀ, ਕਾਬਲੀ ਅਤੇ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਦਾ ਨੱਕ ਭੰਨ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਠ ਸੌ ਬਰਸ ਤੋਂ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਜ਼ੁਲਮੀ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਕੁਫ਼ਰ ਕੁਫ਼ਾਰੀ ਦੀ ਰੀਤੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਅਜੇਹਾ ਸਤਿਜੁਗੀ 'ਰਾਮ ਰਾਜ' ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਲੜ ਭਾਰਤ ਵਲ ਆਉਣੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਦਫਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਲਟੇ ਮਲਵਈ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਹੀਰ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਮਲੇਛੀ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਸ਼ਾਨ ਭਰੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਉਲਟੀ ਗੰਗਾ ਬਹਾਉਣ' ਦੀ ਅਚਰਜ ਲੀਲਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਣ ਤੇ ਸਾਰਾ ਗੜ੍ਹੀ ਚਤਰਾਲ, ਦਰਹ-ਦਾਨਯਾਲ, ਬਾਬਲ, ਬਸਰਾ, ਮਿਸਰ ਅਤੇ ਕਾਬਲ–ਕੰਧਾਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਅਜ ਭੀ ਕੰਬ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਬਰਾਂ ਉਪਰ ਜਰਵਾਣੇ ਅਤੇ ਸਚ ਦੇ ਪਰਵਾਨੇ–'ਮਾਲਵਾ' ਦੇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਾਂਗ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਫਰੰਗੀ ਰਾਜ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਇਜ਼ੱਤ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਜਾਨ ਮਾਲ ਅਤੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਦਾਦੇਲਾਹੀ–ਸੁਖ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਸੱਚੇ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਉਦਾਹਰਣ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਉਂ ਤੇ ਥਾਉਂ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਬੀਰ ਆਤਮਾ ਪੁੰਨ ਭੂਮੀ–ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦਾ 'ਸਿੰਘ–ਦੁਆਰਾ' ਨ ਹੁੰਦਾ, ਜਾਂ ਸਦਾ ਵਾਂਗ ਇਸ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਕੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਰਹੀ ਅੱਜ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਭੀ ਦਿਖਾਈ ਨ ਦਿੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਬਾਹਰਲੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਜਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਕੇਵਲ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਘਟਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਸਦਾ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਭੂਮੀ–'ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ' ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਪਰਾਇਣ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀਆਂ, ਵਿਦ੍ਵਾਨਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਮਹੰਤਾਂ, ਜੋਧਿਆਂ, ਸੂਰਬੀਰਾਂ, ਧੀਰਜਵਾਨਾਂ, ਬਲਵਾਨਾਂ, ਨੇਤਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ, ਹਕ ਪ੍ਰਸਤਾਂ, ਅਣਖੀਲਿਆਂ, ਸਭਿਆਚਾਰੀਆਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਕਾਰਾਂ, ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ, ਲਿਖਾਰੀਆਂ, ਸ੍ਰੀਮਾਨਾਂ, ਰਾਜ ਪੁਰਸ਼ਾਂ, ਦਾਨੀਆਂ, ਆਪਾ ਵਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਭ੍ਯ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਆਦਿ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਹੋਮਲੈਂਡ ਸਗੋਂ ਦੇਵ ਭੂਮੀ ਅਰਥਾਤ ਪਿਛੋਕਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦਾ ਭੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੁਛ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਹੀ ਵਡਭਾਗਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਮੁਲ ਰਤਨਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਏਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਬਣਾ ਸਕੀਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਣ ਲੈਣ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਮੁਲਕੀ 'ਧਾਰਮਿਕ', ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਜਾਤੀਯ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਰਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ

ਲੈਣਾ ਹੈ। ਏਸ ਦੇਸ ਦੇ ਧਰਮ-ਪਰਾਇਣ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਅਤੇ ਆਚਾਰਯਾਂ ਤੋਂ ਤਤ੍ਵ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਧਰਮ ਤਤ੍ਵ ਦੀ ਪੂਰੀ ੨ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰ ਸਕੀਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ–ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਵਿਦ੍ਵਾਨਾਂ ਆਚਾਰਯਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਮਹਾਤਮਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮੋਲਕ ਤੇ ਆਕਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਤੋਂ ਏਸ ਇਤਿਹਾਸ ਰਤਨ ਦੀ ਸਾਮੱਗ੍ਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਏਥੇ ਉਹ ਮਲਵਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਭੀ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੁਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਮਝਲੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਸੋ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ–ਓਸ ਗੁਰੂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ, ਜਿਸਨੇ 'ਚਾਰੇ ਜਾਗੇ ਚਹੁ ਜੁਗੀ ਪੰਚਾਇਣ ਆਪੇ ਹੋਆ। ਆਪੀ ਨੇ ਆਪ ਸਾਜਿਉ ਆਪੇ ਹੀ ਥੰਮਿ ਖਲੋਆ। ਆਪੇ ਪਟੀ ਕਲਮੁ ਆਪੁ ਆਪੇ ਲਿਖਣ ਹਾਰਾ ਹੋਆ।' ਆਦਿ ਵਾਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਮਾਨਵੀ ਦਸ ਰੂਪ ਧਾਰਕੇ ਗੁਰਮਤਿ–ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੁਆਰਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸੰਜੀਵਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਸਵੇਂ ਜਾਮੇਂ ਰਾਹੀਂ ਏਸੇ ਹੀ ਪਾਵਨ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਭਾਗ ਲਾਏ। ਜਿਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ ਵਿਦਿਆ ਪੀਠ–ਉੱਤਰ ਕਾਂਸ਼ੀ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਸੀ। ਓਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰਕੇ ਤਖ਼ਤ ਚੌਰ ਦੇ ਮਾਲਿਕ 'ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਪਦਵੀ ਤੇ ਆਰੂਢ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਗਟ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੇ [ਪਰਿ ਛਿੰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਬਿਆਪਕ (ਨਿਜ ਰੂਪ) ਵਿਚ] ਏਥੇ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸ੍ਵਰੂਪ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ' ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਪਰਲੇ ਸਿਰੇ ਤਕ ਘਰ ਘਰ ਧਰਮਸਾਲਾਂ, ਧਰਮ ਪਰਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਿਦਿਅਕ ਟਕਸਾਲਾਂ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤੀਏ ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਇਤਨਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਜਿਸ ਤੋਂ ਹਰ ਮਲਵਈ ਬੱਚਾ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਧਰਮ ਪਰਾਇਣਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵ੍ਯ–ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਆਦਿਕ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਨਮਦਾ ਹੋਇਆ ਸਹਿਜ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਆਨੀ, ਕਵੀ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੀ ਸ਼ੁਭ ਦਾਤ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਕੇ ਅਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਗਦਗਦ ਕੰਠ ਦੁਆਰਾ ਇਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

'ਆਖਿ ਜੈ ਜੈਕਾਰ ਦੇਵ ਸੀਸ ਨੂੰ ਨਿਵਾਇ ਰਹੇ
ਗਾਇ ਰਹੇ ਜੰਗਲ ਭੀ ਮੰਗਲ ਦੇ ਰਾਗ ਅਜੇ।
ਕਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਰੇ ਸੱਤ ਵਰਤਾਵ ਕਰੇ
ਇੱਕ ਥਾਂ ਬਠਾਏ ਸਜੇ ਰਾਗ ਤੇ ਵਿਰਾਗ ਅਜੇ।
ਕਹੇ ਕਵਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਮੁਰੀਦ ਭੀ ਬਣਾਏ ਐਸੇ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਗੰਗਾ ਗੋਮਤੀ ਪ੍ਰਯਾਗ ਭਜੇ।
ਪਾਵਨ ਪਰਮ, ਬੀਰ ਧਰਮ ਚਰਨ ਕਰਿ
ਜਗ ਵਿਚੋਂ ਪਾਪ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਰਹੇ ਭਾਗ ਅਜੇ।'

ਸੋ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ–ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤੀਏ ਵਡਭਾਗੀ ਅਤੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਸਜਣਾਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਨੇ ਬੜੀ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਸਦਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਏਸ ਲੇਖਕ ਜਿਹਿਆਂ ਅਲ੍ਹੜਾਂ ਅਤੇ ਆਪ ਹੁਦਰਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਕੇ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ । ਏਸ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਡਿਤ ਰਾਜ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਘੋਲੀਆ, ਪੰਡਿਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੋਗਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰੁੜਕਾ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਗਿਣਨ ਯੋਗ ਹਨ ।

ਅਨੰਤ ਧੰਨਵਾਦ ਹਨ—ਉਸ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ, ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਸੰਪੰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਲਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ †ਪੁਰਾਤਨ ਪਹਿਰੇ ਤੋਂ ਵਰ ਦਾਨ ਦੇ ਵਿਰਦ ਨੂੰ ਪਾਲਦਿਆਂ ਏਸ ਅਧ੍ਰਮ ਜੀਵ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਤਥਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਦਾ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹਿ ਕੇ ਅੰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਹਰ ਏਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ।

ਫੇਰ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ—ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸਜਣ ਸੰਤ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੁਰਾਂ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮਰਦ ਗੱਜੇ ਤਾਂ ਹੀਜੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਜੇ' ਦੀ ਕਹਾਉਤ ਵਾਂਗ 'ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਰਤ ਨਾਮੇਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਦੇਸ ਤਥਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ' ਨਾਮਧਾਰੀ ਪੁੰਨ ਭੂਮੀ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਜ ਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਣੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਏਸ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੇਵਲ ਅਨੁਮਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਤੇ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸੱਧਰ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ ਮੇਰੇ ਵਿਖਪਤ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਲਗ ਪਗ ੩੦ ਬਰਸ ਤੋਂ ਸੀ ।

ਆਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਬੰਧ ਭਾਵੇਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਏਸ ਵਿਚ ਉਕਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਮੁਖ ਅੰਸਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਰ ਗ੍ਰਾਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਏਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਤੇ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਿਹ ਸ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਸਜਣ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਨਸਲ ਦੇ ਹੋਣਹਾਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਏਸ ਅਦੁਤੀ ਘਾਲ ਨੂੰ ਅਪਣਾਕੇ ਏਸ ਤੋਂ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ।

ਏਸ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ:–

(੧) ਰਿਗ ਵੇਦ ਸੰਹਿਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਗ੍ਰੰਥ। (੨) ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਆਦੀ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਾਵ੍ਯ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ। (੩) ਪਾਤੰਜਲੀ ਦਾ ਮਹਾਂ ਭਾਸ਼ ਆਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਮਨੂੰ ਆਦੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ (੪) ਵਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ, ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ ਅਭਿਨੰਦਨ, ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਅਭਿਨੰਦਨ, ਵੇਦ ਅੰਕ, ਵੇਦ ਰਹੱਸ੍ਯ, ਟਾਡ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ, ਹਮੀਰ ਰਾਸੋ, ਤਵਾਰੀਖ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ, ਤਥਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਨੇਕ

†ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਜਨਮ ਅਤੇ ਗੁਣ ਦੀ ਦਾਤ ਹਜ਼ੂਰ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ।

ਇਤਿਹਾਸ ਗ੍ਰੰਥ (੫) ਤੀਹਾਂ ਬਰਸਾਂ ਦੀ ਮੇਹਨਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਬਿਰਧ, ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਮਲਵਈਆਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਨ ਸੁਰਤੀਆਂ (ਰਿਵਾਇਤਾਂ) ਅਤੇ 'ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਤੀਸੀ' ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੇਕ ਦੰਤ ਕਥਾਵਾਂ (੬) ਤਵਾਰੀਖੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਵਰਤਮਾਨ ਹਨ। (੭) ਖਰੋਸਤੀ ਅਤੇ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਸਿੱਕੇ ਅਦਿ ।

ਤਿਹਾੜਾ ਸਾਉਣ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਸੰ: ੨੦੧੦ ਵਿ: ਅਨੁਸਾਰ ੨੬–੭–੫੩	ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਪਰਮ ਪਾਤ੍ਰ– ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ "ਸਾਹਿਤਿਆਚਾਰਯ"

—੦—

ੴ ਸਤਿਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ

੧. ਪ੍ਰਕਣ

'ਮਾਲਵਾ' ਦੇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ' ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਥਮ, ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ, ਛੇਵੇਂ, ਨੌਵੇਂ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਰੂਪ ਨੇ ਨਿਜ ਚਰਨਾਰਬਿੰਦਾਂ ਨਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਅਧਿਕ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਠੀਕ ਸਮਝ ਉਸ ਨਕਸ਼ੇ ਤੋਂ ਆਵੇਗੀ ਜੋ ਏਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੂਪ

ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਕਰਨ, ਹਿੱਸੇ, ਹੱਦਾਂ, ਜਲ ਵਾਯੂ, ਨਦੀਆਂ, ਪਰਿਸਥਤੀ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਭੀ ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ।

(ੳ) ਨਾਮ ਕਰਨ

ਕਈ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਮੁੰਦਰ ਸੀ। ਇਹ ਭੂਗੋਲ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤੱਤ੍ਵ ਵੇਤਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੇ ਉਪਰ ਉਠਣ ਵਾਂਗ ਹੋਰ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਦੇਸ ਉਸੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਤੇ ਸਿੰਧ ਵੀ ਸੀ। ਓਸ ਸਮੇਂ ਹਿਮਾਲੇ ਦੇ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਵਲ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿਆਸ, ਸਤਲੁਜ, ਸਰਸ੍ਵਤੀ, ਸਰਸਾ, ਅਤੇ ਮਾਰਕੰਡਾ ਆਦਿਕ ਪਰਸਿਧ ਸਨ। ਜੋ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੇ ਉਤਰ ਵਲ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਵਾਲਸਰ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੇਰ ਨਾਲ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਰੇਤਾ ਵਧ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸਾ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰ ਵਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਾਕੜੇ ਸਣੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਪੈਣ ਲਗੀਆਂ ਫੇਰ ਹਾਕੜਾ ਤੇ ਸੁਰਸ੍ਵਤੀ ਉਕਾ

ਹੀ ਸੁਕ ਗਈਆਂ। ਅਤੇ ਸਰਸਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਤੇ ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਰਤਾ ਕੁ ਪਰੇ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਏਸ ਸਾਰਸੁਤ ਦੇਸ ਵਿਚ ਰੇਤਾ ਬਹੁਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਏਸ ਰੇਤ ਸਾਗਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਾਂਗ ਮਾਰੂਵਾਰ, ਮਾਰੂਵਾ ਫੇਰ ਮਾਲਵਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੋ ਜੈ ਪੁਰ, ਜੋਧ ਪੁਰ, ਬੀਕਾਨੇਰ ਅਤੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਉਜੈਨ, ਉਦੇਪੁਰ, ਮਾਂਡੂ ਅਤੇ 'ਧਾਰ' ਆਦੀ ਵਡੇ ਵਡੇ ਨਗਰ ਭੀ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪੂਰਬੋਕਤ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਉਪਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਰੇਤ ਨਾਲ ਭਰਦਾ ਗਿਆ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਨਦੀਆਂ ਸੁਕਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਗੋਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਗਏ। ਇਕੱਲੇ ਸਤਲੁਜ ਵਲ ਹੀ ਦੇਖੋ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼੍ਵਾ ਮਿਤਰ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸੁਦਾਸ ਨੂੰ ਬਿਆਸਾ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉਰਾਰ ਲਿਆ ਕੇ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਤੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਥਾਨੇਸਰ ਕੋਲ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਦਮਦਮੇਂ ਸਾਹਿਬ (ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ) ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਵਗਦੀ ਸੀ। ਜੋ ਮਾਰਕੰਡੇ ਆਦਿ ਰਿਖੀਆਂ ਦੇ ਤਪ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓਸੇ ਸਮੇਂ ਸਤਲੁਜ ਨਾਭੇ ਦੇ ਉਤਰ ਵਲ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਛਾਬੱਦੀ ਛਪਾਰ ਅਤੇ ਲੋਹਟ ਬੱਦੀ ਕੋਲ ਦੀ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲੇ ਵਿਚੀਂ ਬਠਿੰਡੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ੭੧੨ ਬਿ: ਵਿਚ ਬਠਿੰਡਾ ਬਝਿਆ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਿਲਾ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਠੀਕ ਨਾਲ ਦੀ ਵਗਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਰਾਜੇ ਦੇ ਬੰਨ੍ਹ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਮਾਛੀਵਾੜਾ–ਬਹਲੋਲ ਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਕੋਲ ਦੀ ਵਗਦਾ ਹੋਇਆ ਜਗਰਾਵਾਂ–ਫੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਿਆਸਾ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਸਿੰਧ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਏਸ ਦੀਆਂ ਪਿਛੇ ਰਹੀਆਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਪਰ ਆਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਰ ਛੋਟੀਆਂ ੨ ਨਦੀਆਂ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਸਿੰਜ ਸਕੀਆਂ। ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸ ਉਪਜਾਊ ਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਉਜੜ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਆ ਬਸਿਆ। ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਉਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਸਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਹੀ ਵਸੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਉਪਜਾਊ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ 'ਜੰਗਲ' ਜਾਂ 'ਮਾਲਵਾ' ਆਖਣ ਲਗ ਪਏ।

ਪਰ ਕਈ ਖੋਜੀ ਏਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨ ਮੰਨ ਕੇ ਇਓਂ ਦਸਦੇ ਹਨ–ਭਾਵੇਂ 'ਮਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤਧੱਤ ਹੋ ਕੇ (ਤਾਲੂ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਤਾਲਵਯ ਬਣ ਜਾਣ ਵਾਂਗ) 'ਮਰੂ' ਤੋਂ 'ਮਾਰੁਵਾ' ਬਣ ਕੇ ਫੇਰ 'ਰ' ਦਾ 'ਲ' ਹੋ ਕੇ ਮਾਲਵਾ ਸ਼ਬਦ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਸੁਕਣ ਤੋਂ ਮਾਰੂਥਲ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਬਹੁਤ ਪਰਾਣਾ ਅਤੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨਾਂ ਦੀ ਅਕਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ 'ਖ਼ੂਹ ਵਿਚ ਇੱਟ' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨਿਸਚਿਤ ਹੈ। ਏਸ ਲਈ ਪਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਦ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਗੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਏਸ ਟੁਕੜੇ (ਮੁਕੰਦਾ ਨਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਤਕ) ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਬਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ 'ਦੇਵ ਨਿਰਮਤ' ਅਤੇ 'ਅੱਗ੍ਰ ਜਨਮਾ' (ਵਡਾਰੂਆਂ ਦੀ ਭੂਮੀ) ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਫੇਰ ਇਹ ਸਾਰਸ੍ਵਤ ਰਿਖੀ ਦੇ ਪਰਤਾਪ ਅਤੇ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੀ ਬਰਕਤ ਨਾਲ ਏਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਖੀਆਂ ਦਾ ਬਾਸਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਰਤ' ਅਤੇ ਫੇਰ

'ਸਾਰਸੁਤ ਦੇਸ਼' ਕਰਕੇ ਪਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਮਦ੍ਰਕ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਏਥੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ–ਕਸੂਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਬਣਨ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਸੂਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਦਖਣੀ ਮੱਦਰ ਦੇਸ ਕਹਿਣ ਲਗੇ। ਜਿਸ ਦੀ ਹੱਦ ਕਸੂਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਙਣ ਪੁਰ, ਸ਼ਾਹੀਵਾਲ, ਹੜੱਪਾ, ਵਿਨਸ਼ਨ (ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇ ਗਰਕ ਹੋਣ ਦਾ ਥਾਂ) ਤੋਂ ਬਾਗੜ, ਬੀਕਾਨੇਰ, ਦਾ ਉਤਰੀ ਹਿੱਸਾ ਅਰਥਾਤ ਗੜ- ਦਰੇੜ, ਹਾਂਸੀ, ਹੰਸਾਰ, ਕੈਥਲ, ਥਾਨੇਸਰ, ਕੁਰਛੇਤਰ, ਸ਼ਾਹ ਆਬਾਦ, ਅੰਬਾਲਾ, ਰੋਪੜ, ਹਿਮਾਚਲ ਪਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੰਢੀ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਹਿਣ ਤਕ ਸੀ। ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਸੁਕਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਾਰੂਥਲ ਬਣ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਬਣਨ ਵਾਲੀ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਇਹ ਬਹੁਤ ਉਪਜਾਉ ਸੀ ਬਲਕਿ ਦਖਣੀ ਹਿਸਾ (ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾ) ਅਨੂਪ ਦੇਸ (ਬਹੁਤੇ ਜਲਵਾਲਾ) ਸੀ। ਅਤੇ ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਏਸ ਨੂੰ ਉਹਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ 'ਮਦਰ ਦੇਸ' ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਵ ਪਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਧਰ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ) ਏਸ ਦਾ ਨਾਉਂ-ਮਦਰ ਦੇਸ ਹੀ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੀ ਸਤੱਤਾ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੈਸੇ–'ਮਨੂ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ' ਅਤੇ 'ਪਾਤੰਜਲ ਮਹਾਂ ਭਾਸ਼' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੇਸ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਰਤ' ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਮਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਦੇਸ ਅਤੇ ਸਿਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੇਸ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਲਵਾ ਜਾਂ ਮਾਰੂਵਾਰ ਇਸਦਾ ਕਿਤੇ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮਾਰੂਥਾਰ, ਮਾਰੂਥਲ ਅਥਵਾ ਮਾਰਵਾੜ ਨਾਮ ਤਾਂ ਰੇਤ ਦੀ ਬਹੁਤਾਇਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਜੋਧ ਪੁਰ ਆਦੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ, 'ਮਾਲਵਾ' ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਮਾਰਵਾੜ ਟੱਪ ਕੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਅਤੇ ਧਾਰਾ ਤੇ ਉਜੈਨ ਤਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮਾਰਵਾੜ ਜਿਹਾ ਰੇਤਲਾ ਨ ਹੋਣ ਤੇ ਭੀ 'ਮਾਲਵਾ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਾਰੂ ਥਲ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਏਸ ਦੇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਮਾਲਵਾ' ਕਲਪਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਭੁਲ ਹੈ।

ਕਈ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਇਉਂ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਮਾਲ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਉਪਜ (ਪੈਦਾਵਾਰ) ਹੈ। ਏਸ ਸਦਕੇ ਏਸ ਦਾ ਅਤੇ ਉਜੈਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਮ ਬਹੁਤਾ ਉਪਜਾਊ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਮਾਲਵਾ' ਪਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਕਲਪਣਾ ਭੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਤਾਂ 'ਮਾਲ' ਸ਼ਬਦ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਏਸ ਨੂੰ 'ਵ' ਆਦਿ ਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਯੇ ਲਗ ਕੇ 'ਮਾਲਵਾ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਬਨਣਾ ਵਿਆਕਰਣ ਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੋ ਉਪਜਾਊ ਟੁਕੜਾ ਉਸ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਭੀ 'ਮਾਲਵਾ' ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਨਾਮ ਉਪਰੋਕਤ ਆਖੇ ਹੋਏ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਕਲਪਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮਤ ਭੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਚਦਾ। ਤੀਜੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਭ ਨਾਮ (ਮਦਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਇਸਥਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਕਲਪਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਚ ਏਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮਾਲਵਾ' ਪੈਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ–ਈਸਾ ਤੋਂ ੧੫੦੦ ਬਰਸ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ–ਸਿਕੰਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸਲੋਕਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ੧੦੦੦ ਬਰਸ ਅੱਗੋਂ ਏਥੇ ਛੁਦ੍ਰਕ, ਖੋਖਰ, ਰਿਛੀਕ, ਬਾਹੀ, ਜੋਧੇ, ਮੁਟ, ਮਸੀ, ਕੰਗ, ਸਾਹੀ ਅਤੇ ਮਲੋਈ ਅਥਵਾ ਮਾਲੂ ਜਾਂ ਮੱਲੀ ਆਦਿਕ ੧੦੦ ਗਣ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ

ਮੱਲੀ ਜਾਂ 'ਮਾਲੂ' ਸਨ। ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ਼ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਅਤੇ ਲੜਾਕੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਦੀ ਹੈ' ਏਸ ਲੋਕ ਰੂੜੀ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਰਥਾਤ ਏਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਮਲੋਈਆਂ ਜਾਂ ਮਾਲਵਾ ਦੇ ਵਾਸ ਕਰਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪਹਿਲੇ ਏਸੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮਾਲਵਾ' ਪਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਦਖਣ ਵਲ ਆਬੂ (ਅਰਵਲੀ) ਪਰਬਤ ਦੇ ਨਗਰ ਅਚੱਲਗੜ (ਵਰਤਮਾਨ ਸਿਰੋਹੀ ਰਾਜ) ਵਿਚ ਚਿਰ ਤੋਂ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰਤਾਪੀ ਸਮ੍ਰਾਟ ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ ਹੋਇਆ। ਅਤੇ 'ਮਦ੍ਰ ਦੇਸ਼' ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਖ ਨੇ ਜੈ ਪੁਰ ਰਾਜ ਵਿਚ 'ਕਰਕੋਟ ਨਗਰ' ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਜਮਾਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉਤੇ "ਮਾਲਵਾਂਨ ਜ਼ਯ" ਜਾਂ ਮਾਲਵਾਨਾਂ ਇਸਥਤੀ ਅਥਵਾ 'ਮਗਜ' ਅਤੇ 'ਮਗਜਯ' ਆਦੀ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚ ਈ: ਪੂ: ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ–'ਮਾਲਵ ਗਣ ਦੀ ਜੈ ਆਦਿ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੰਚ ਨਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੂਲਥਾਨ (ਮੁਲਤਾਨ) ਖਹਰੋੜ ਸਿੰਧ, ਮਾਰਵਾੜ, ਮਦ੍ਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਿੰਧਿਆ ਚਲ ਦੇ ਉਰੇ–ਧਾਰ, ਉਜੈਨ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ 'ਬਰਾਰ' ਵਿਚ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਆਦਿ ਬਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਲੀ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਨਿਆਇ ਸ਼ੀਲ ਸਿਰੋਮਣਿ ਗਣ ਏਹੋ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮਹਿੰਦ੍ਰਾਦਿਤ' ਪ੍ਰਮਾਰ (ਗੰਧਰਬ ਸੈਨ) ਦੇ ਸੁਪੁਤ੍ਰ ਮਾਲਵ ਕੁਲ ਕਮਲ ਦੇ ਸੂਰਜ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਮੀ, ਮਹਾਂ ਉਦਾਰ, ਮਹਾਂ ਵਿਦ੍ਵਾਨ, ਮਹਾਂ ਨਿਆਇ ਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਦਾਨੀ 'ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤਯ' ਨੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਉਜੈਨੀ ਦੇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਭੀ ਉਸੇ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਖੁਲੇ ਮੂੰਹ ਸਲਾਹੁਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਆਵੰਤੀ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ 'ਮਾਲਵਾ' ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਏਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਜੈਨ ਦੇ 'ਅਵੰਤੀ' ਦੇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਮਾਲਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਕਰਕੇ 'ਮਾਲਵਾ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਉਵੇਂ ਹੀ ਮਦ੍ਰ ਦੇਸ ਵਿਚ ਭੀ 'ਮਾਲਵਾ' ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਜੈ ਪਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਮਾਲਵਾ' ਪਿਆ। ਮਾਲਵ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੰਚਨਦ ਅਤੇ ਮੱਦ੍ਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਿਰ ਕਾਲ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ੧੦੦ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀਆਂ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਆਖੀ ਸੀ।' ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਜਾਰ ਬਰਸ ਤੋਂ ਭੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਭਾਰਤ* ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦਾ ਸੁਖ ਭੋਗ ਰਹੇ ਸੀ।'

ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਉਜੈਨ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਦਕੇ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ' ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਮਾਨ ਅਰਥਾਤ ਜਗਤ ਗੁਰੂ–ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਚਰਨ ਪਾਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

---

*ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਧਾਰ ਦੇਸ ਤਕ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। (ਦੇਖੋ ਵਿਤ੍ਰ-ਏਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ) ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੰਡਕ ਤਕ 'ਆਰਯ ਵਰਤ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੀ ਅਵਧਿ ਬਿੰਦਯ ਪਰਬਤ ਤਕ ਸੀ।

ਹੱਦਾਂ

ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਲ ਜਮਨਾ ਪੱਛਮ ਵਲ ਸਤਲੁਜ, ਦੱਖਣ ਵਲ ਰਿਆਸਤ ਬੀਕਾਨੇਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਕੰਢੀ ਅਰਥਾਤ ਜਮਨਾ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਹਿਠਾੜ ਅਤੇ ਮੈਣ ਦੁਆਬ ਸਮੇਤ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿਚ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਲਾਕਾ ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੈ।

ਹਿੱਸੇ

ਇਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-(੧) ਚੁਸ਼ਕ (ਸ਼ੁਸ਼ਕ ਜਾਂ ਬੇਟ) ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਹਿਠਾੜ (੨) ਪੁਆਦ-ਤਹਿਸੀਲ ਸਮਰਾਲਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ-ਨਾਭਾ ਦਾ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕਾ (੩) ਤਿਹਾੜਾ-ਦੁਆਬਾ, ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਪੁਆਧ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ (ਤਹਿਸੀਲ ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਜਗਰਾਵਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (੪) ਜੰਗਲ-ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਦਾ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਬੈਰਾੜਕੀ-ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ (੫) ਬਾਗੜ-ਸਰਸਾ ਅਤੇ ਗੜ੍ਹ ਦਰੇੜੇ ਦਾ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ (੬) ਭੱਟਿਆਣਾ-ਹਿਸਾਰ ਅਤੇ ਫਤਹ ਆਬਾਦ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (੭) ਹਰਿਆਣਾ-ਕਰਨਾਲ, ਸ਼ਾਹਾਬਾਦ ਤੇ ਥਾਨੇਸਰ ਦਾ ਚੁਫੇਰਾ (ਅਹੀਰਾਂ ਦਾ ਪੁਰਾਤਨ ਇਲਾਕਾ) (੮) ਬਾਂਗਰ-ਨਿਰਵਾਣਾ, ਰੋਹਤਕ ਦਾ ਚੁਫੇਰਾ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਦਖਣ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕਾ।

ਨਦੀਆਂ

ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਇਹ ਹਨ-(੧) ਸਤਲੁਜ-ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਹੱਦ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਮੀਲ ਤੇ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਝੀਲ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਤੋਂ ਵਗਣ ਵਾਲੇ ੧੦੦ ਸ਼ੋਤਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣੀ ੮੦੦ ਮੀਲ ਲੰਬੀ ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਵਿਚ ਜਾ ਡਿਗਦੀ ਹੈ। ੧੦੦ ਸ਼ੋਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੇਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਤੁਦ੍ਰੀ' ਕਰਕੇ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (੨) ਬੁੱਢਾ ਨਾਲਾ-ਬਹਲੋਲ ਪੁਰ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਕੋਲੋਂ ਸਤਲੁਜ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ 'ਭੂੰਦੜੀ' ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਕੋਲ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (੩) ਕਨਕ ਬਾਹਨੀ-ਰਵਾਲਸਰ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫਤਹ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੋਲ ਪੂਰਬ ਵਲ ਭੱਡਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰੇਤ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੇ ਅਣੂ ਚੋਖੇ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਕਨਕ ਬਾਹਨੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਸੰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। (੪) ਭੱਡਲੀ-ਇਹ ਕਨਕ ਬਾਹਨੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰੋਪੜ ਅਤੇ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੇਠ ਪੂਰਬ ਵਲ ਦੀ ਦੁਰਾਹੇ, ਪੰਜ ਗ੍ਰਾਈਆਂ, ਭੱਦਰ ਵੱਢ ਅਤੇ ਠੀਕਰੇ ਵਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਦੀ ਪੱਕੇ ਪਥਟਾਲੇ ਵਲ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਗਰਾਗਾਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਦੇ ਉਪਰ 'ਡੱਕ ਤੇ ਭੱਡਲੀ' ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। (੫) ਘੱਗਰ-ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲੇ

ਤੋਂ ਦਸ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਵਲ ਦੀ ਬਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਸਰਸੇ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਨਾਲੀ ਜਿਹੀ ਬਣ ਕੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਗਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਨੂੰ ਡਾ: ਜਾਯਸਵਾਲ ਅਤੇ ਰਾਹੁਲ ਸਾਂਕ੍ਰਿਆਇਨ ਨੇ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। (੬) ਕੌਸ਼ੱਲਿਆ-ਉੱਤਰ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇਸ ਦੀ ਇਕ ਨਦੀ ਜੋ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਘੱਗਰ ਦੀ ਮੂਲ ਸੀ। ਹੁਣ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਇਕ ਕੋਹ ਪੂਰਬ ਦਖਣ ਦੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ 'ਘੁੜਾਮ' ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਕੁਝ ਦੂਰ ਪਰੇ ਜਾ ਕੇ ਘੱਗਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (੭) ਸਰਸ੍ਵਤੀ-ਇਹ ਘੱਗਰ ਦੇ ਦਖਣ ਵਲ ਦੀ ਕਦੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਉਪਰ ਕਦੇ ਅੰਦਰ, ਮੱਧਮ ਜਿਹੀ ਵਗਦੀ ਹੋਈ ਬੀਕਾਨੇਰ ਰਾਜ ਵਿਚ 'ਵਿਨਸ਼ਨ' ਤੀਰਥ ਕੋਲ ਉਕੀ ਹੀ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਇਹ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਗਦੀ ਹੋਈ ਪਰਾਗ ਰਾਜ ਕੋਲ ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਕਾਰ ਅਤੇ ਵੇਦ ਆਚਾਰਯ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਬੜੇ ਬੜੇ ਤੀਰਥ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਏਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਅਣ ਗਿਣਤ ਹੀ ਕਿਲੇ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਨੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। (੮) ਸਰਸਾ-ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਦ ਵਿਚ 'ਸਰਸ੍ਵਾਨ' ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਵਾਲ ਸਰ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਏਸ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਵਾਂਗ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡਿਗਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵਾਣਾਸੁਰ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਰੋਪੜ ਤੇ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ (੯) ਟਾਂਗਰੀ-ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਛੇ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਕੇਸਰੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਮਾਰਕੰਡੇ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦੀ ਹੈ (੧੦) ਮਾਰਕੰਡਾ-ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਦ ਵਿਚ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਦਵਤੀ' (ਪਥੱਰ ਦੀ ਗੀਟੀਆਂ ਵਾਲੀ) ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਵਾਂਗ ਇਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਵਿਤ੍ਰ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਸ ਉਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ੀ-ਮਹਰਿਸ਼ੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਲ ਨੂੰ ਵਗਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ, ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਟੇਢ ਖਾ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਕਰ ਲਿਆ (੧੧) ਮੁਕੰਦਾ ਨਦੀ-ਰਵਾਲਸਰ ਦੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੈਲੋਦੇ ਤੀਰਥ ਕੋਲੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ ਦਖਣ ਵਲ ਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਜਮਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਕ੍ਰੋੜੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ 'ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ' ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੈਲੌਂਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਗਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਅੰਦਰ ਪਲਾਢ, ਜਨੇਰ, ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ (ਤਿਹਾੜਾ, ਗਾਗਾ, ਸੁਨੇਤ, ਰੋਪੜ, ਪੰਜੋਰ, ਅੰਬਾਲਾ, ਮੋਰੰਡਾ, ਦਾਮਲਾ, ਸੱਢੌਰਾ, ਸੁਨਾਮ, ਸਨੌਰ, ਘੁੜਾਮ, ਸ਼ੈਲੋਦਯ, ਨਾੜਪਿਤ, ਨੇਮਿਸ਼, ਹਰਿਆਊ (ਅਹੀਰਾਂ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਥਾਂ) ਕੁਰੁਛੇਤਰ, ਥਾਨੇਸਰ, ਕੈਂਥਲ, ਸਪੇਦੋਂ (ਸਫੈਦੋ) ਕੰਪਲਾ, ਰੋਹਤਾਖ (ਸਰਮਦਮਨ), ਦੇਵਝੱਲਾ (ਦੇਹੁਲਾ), ਹੋਡਲਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਦੀਪ, ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਲੋਧੀਆਣਾ, ਸਾਰਿੰਦ (ਸਰਹਿੰਦ), ਪਾਇਲ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਸੰਗਰੂਰ, ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ

ਬਰਨਾਲਾ, ਬਠਿੰਡਾ, ਜੀਂਦ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਮੋਗਾ, ਰਾਇਕੋਟ, ਹਾਂਸੀ, ਹਿਸਾਰ, ਰੋਹਤਕ, ਕੈਥਲ, ਕਰਨਾਲ, ਭਦੋੜ ਅਤੇ ਹਰਿਆਊ (ਡਸਕਾ) ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਸਥਾਨ ਹਨ, ਅਤੇ ਵਿਨਸ਼ਨ ਆਦਿਕ ਨਗਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਅਜਕਲ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ (ਸੁਨੇਤ ਆਦਿਕ) ਦ੍ਰਾਵੜ ਸਭਤਾ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੇਰਵਾ ਅਗੇ ਏਸੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਲ–ਵਾਯੂ

ਇਲਾਕਾ ਭਟਿਆਣਾ, ਬਾਂਗਰ ਤੇ ਬਾਗੜ ਦਾ ਜਲ–ਵਾਯੂ ਗਰਮ ਖ਼ੁਸ਼ਕ, ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਬਾਇਲ ਅਥਵਾ ਨਮਦਾਰ, ਜੰਗਲ ਦਾ ਗਰਮ ਤਰ, ਬੇਟ ਦਾ ਨਮਦਾਰ ਬਾਇਲ ਅਤੇ ਪੁਆਧ ਤਥਾ ਤਿਹਾੜੇ ਦਾ ਜਲ–ਵਾਯੂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਪੁਆਧ ਤੇ ਤਿਹਾੜੇ ਦੇ ਬੰਦੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ, ਤਿਹਾੜੇ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਦੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰ, ਬਾਂਗਰ ਤੇ ਭਟਿਆਣੇ ਦੇ ਕਦਾਵਰ ਪਰ ਫੂਹੜ। ਅਤੇ ਸੁਭਾਵ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਹੋਰਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਖੁਲਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਤਹਿਸੀਲ ਮੋਗਾ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਹਾਲਤ ਅੱਛੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਦੀ ਰੱਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੈਪਸੂ ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਹੋਰ ਵਿਦਿਅਕ ਉੱਨਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਹੈ।

ਉਪਜ (ਪੈਦਾਵਾਰ)

ਜੰਗਲ, ਭਟਿਆਣਾ ਤੇ ਬਾਂਗਰ ਵਿਚ ਛੋਲੇ, ਕਣਕ, ਬਾਜਰਾ, ਮੋਠ ਅਤੇ ਜੁਆਰ, ਬਾਗੜ ਵਿਚ ਜੁਆਰ ਅਤੇ ਮੋਠ, ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਿਹਾੜੇ ਵਿਚ ਮੱਕੀ, ਕਣਕ, ਕਦੂ, ਕਮਾਦ, ਆਲੂ, ਖਰਬੂਜੇ, ਅਰਬੀ, ਗੰਢੇ, ਮ੍ਰਿਚ ਹਰ ਇਕ ਫਲ ਅਤੇ ਕਪਾਹ ਬਹੁਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਘਿਉ ਬਹੁਤਾ ਜੰਗਲ ਤੇ ਬਾਂਗਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੇਤਲੇ ਥਾਵੀਂ ਮੂੰਗਫਲੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਆਧ ਵਿਚ ਗੰਨਾ ਅਤੇ ਮਿਰਚ ਬਹੁਤ ਹੰਦੀ ਹੈ।

ਜਾਨਵਰ

ਨਿਉਲੇ ਸੱਪ, ਕੁਤੇ, ਬਿੱਲੇ ਕਾਟੋ ਆਦੀ ਆਮ, ਜੰਤੂਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਗਊ, ਊਂਠ, ਰੋਝ ਗਿੱਦੜ, ਬਘਿਆੜ, ਲੂੰਬੜ, ਸਹਿਆ, ਬਾਂਗਰ ਵਿਚ ਰੋਝ ਤੇ ਗਊ-ਬਲਦ, ਮੱਝ, ਭੇਡ ਬਕਰੀ, ਸੂਰ ਤੇ ਰੋਜ਼–ਤਿਹਾੜੇ ਪੁਆਧ ਵਿਚ ਘੋੜੀ ਮੱਝ ਬਹੁਤਾਇਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਬਾਂਦਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਡੱਡੂ, ਮੱਛੀ, ਕੱਛੂ, ਬਗਲਾ ਆਦਿ ਜਲ ਜੰਤੂ ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਛੀ

ਪੰਛੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਉਂ, ਚਿੜੀ, ਗੁਟਾਰ, ਤੋਤਾ, ਇੱਲ੍ਹ, ਘੁੱਗੀ, ਸਿਹੜੀ, ਤਿੱਤਰ, ਬਟੇਰਾ, ਕੋਲ, ਪਪੀਹਾ, ਮੋਰ, ਕਬੂਤਰ, ਗਿਲਝ, ਉੱਲੂ ਅਤੇ ਕਾਲਕਲੀਚੀ ਆਦਿਕ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਨ ਸੰਖਿਆ

ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਕੁਲ ਵਸੋਂ ਸੱਠ ਲੱਖ ਅਤੇ ਪੈਪਸੂ ਦੀ ੩੫ ਲੱਖ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਰਿਆਸਤ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ 'ਨਹੀਂ' ਦੇ ਬਰਾਬਰ' ਹੈ। ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਤੱਤ ਖਾਲਸਾ ਨਿਹੰਗ, ਨਵੀਨ ਅਕਾਲੀ ਆਦਿ ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਿਰਕਾ ਅਸਲੋਂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਦਾਸੀ ਨਿਰਮਲੇ ਆਦਿਕ ਆਪੇ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਭੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਾਂਗ ਮੰਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਏਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੇਰਵਾ ਏਸੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਅਗੇ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ

ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਦਾ ਇਤਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਆਚਾਰ (ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ) ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਨਾ ਭੀ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਵਿਆਹ–ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਗੰਧਰਬ ਵਿਵਾਹ (ਲਾੜੇ-ਲਾੜੀ ਦੀ ਅਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਹੀ) ਆਦਿ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਾਹ ਪਰਚਲਤ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀਆਂ (ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ) ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੁਯੰਬਰ ਅਰਥਾਤ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਸੰਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਠ ਵਿਚ ਜੈਮਾਲਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਭੀ ਸੀ, ਜੋ ਗੰਧਰਵ ਵਿਵਾਹ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਵਿਵਾਹ ਨਿਯੋਗ ਅਰਥਾਤ ਖਾਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਖਾਸ ਸਮੇਂ ਤਕ (ਪਤੀ ਜੀਉਂਦੇ ਤੇ ਭੀ) ਪਰਾਏ ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਉਲਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਚੱਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਜਦ ਤੋਂ ਏਥੇ ਜੱਟ ਆਦਿਕ ਅਵੈਦਿਕ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚੱਲਿਤ ਕਰੇਵੇ ਦੀ ਰਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮੀਆਂ ਉਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਵੀਨ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਿਆ।

ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ–ਕੁਸ਼ਾਨ, ਸ਼ੱਕ ਅਤੇ ਹੂੰਨ ਆਦੀ ਵਿਚ ਕਰੇਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਮਨੁਖ ਦੇ ਘਰ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦਾ ਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਆਮ ਪਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਈਆਂ ਰਾਜਪੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵਾਹ ਪਤੀ ਦੀ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਮੰਗੇਂਦੜ ਦੀ ਪਗ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਅਜ ਕਲ ਭੀ ਹੈ।

ਕਈਆਂ ਰਾਜਪੂਤਾਂ, ਤੇ ਠਾਕਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਗੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਆਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਬੜੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚਲਿਤ ਅੱਜ ਭੀ ਹੈ। ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਪੰਚਾਇਤ ਵਿਚ ਬਚਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੰਗਣੇ ਦੀ ਰਸਮ ਤਾਂ ਨਵੀਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਅਤੇ 'ਬਚਨ ਵਿਵਾਹ' ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਕ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਗਇਆਂ ਨੂੰ ਲਾੜੇ ਦੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਬਚਨ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੀ ਲੜਕੀ ਵਿਆਹ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨੋਈਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਇੱਕੋ ਆਦਮੀ ਦੀ ਉਲਾਦ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਇਹ ਰਸਮ ਬੰਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਵੀ ਪਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਪ੍ਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪਰਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਏਸ ਦਾ ਉਕਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧ੍ਵੰਸਾ ਭਾਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਗੋਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਮੇ ਫੁੱਫੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਭੀ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ ਪਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਸੁਭੱਦ੍ਰਾ ਦਾ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਬਿਵਾਹ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਅਭਿਮੰਨਯੂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮਾਮੇ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ ਭੀ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥ੍ਵੀ ਰਾਜ ਚੋਹਾਣ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਪੁਤਰ–ਜੈ ਚੰਦ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੰਜੋਗਿਤਾ ਨਾਲ ਉਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 'ਨਹਿਂ ਸਮਰੱਥ ਕੋ ਦੋਸ਼ ਗੁਸਾਈ'' ਇਹ ਮਹਾਵਾਕ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸੁਯੰਬਰ ਵਿਵਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਜਟ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਹਲੇ ਗੋਤ ਨਹੀਂ ਛਡਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਗੋਤ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਵਾਹ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਕਈ ਪਿਉ-ਪੁੱਤਰ ਇਕ ਗੋਤ ਵਿਚ ਵਿਵਾਹੇ ਹੋਏ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਰਈਸ ਤੇ ਰਾਜੇ ਆਦੀ ਬੜੇ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦਾ ਗੋਤ ਨਹੀਂ ਛਡਦੇ।

ਬਹੁਤੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਤੋਂ ਪਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਕਿ ਆਰਯ ਕੌਮ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਦੂਰ ਤਕ ਅਸਥਾਪਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੁਆਪਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਨਿਯੋਗ ਦੇ ਸਦਕੇ ਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਣਾ ਭੀ ਵਿਹਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਿਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਣ ਯੁਗ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਛੱਤ੍ਰੀ ਆਦਿ ਹੇਠਲੇ ਵਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਅਨੁਲੋਮਵਿਧੀ ਕਰਕੇ ਚੰਗਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਵਿਵਾਹ ਉਚ ਵਰਨ ਦੀ ਕੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਲੋਮ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਾਇਜ਼ ਤਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਘਟੀਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਨਸ਼ਿੱਧ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨੀਵਾਂ ਕੰਮ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਜੈਸੇ 'ਮਾਤੰਗ' ਰਿਸ਼ੀ, ਮਾਤੰਗਣੀ (ਇਕ ਨੀਚ ਜਾਤਿ) ਤੋਂ, ਹਸਤਾਮਲ-ਹਸਤਣੀ ਅਰਥਾਤ ਮਹਾਵਤਾਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਤੋਂ, ਬਾਲਮੀਕ ਦ੍ਰਾਵੜਾਂ ਦੀ ਅਛੂਤ ਜਾਤਿ ਤੋਂ ਗਾਲਵ ਚਮਾਰੀ ਤੋਂ, ਡਕ ਭੀਲਣੀ ਤੋਂ, ਪਰਾਸੁਰ ਚੰਡਾਲੀ ਤੋਂ ਬਿਆਸ

ਜੋ ਮਾਛਣ ਤੋਂ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵੇਸ਼ਵਾ (ਮਾਤਾ) ਤੋਂ ਗੋਤਮ 'ਸਹੀ' ਨਾਮ ਦੀ ਦ੍ਰਾਵੜ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੋਂ 'ਵਤਸ' ਅਤੇ ਨੀਚਜਾਤੀ ਦੀ ਕੰਨਿਆ 'ਅਕਸ਼ਮਾਲਾ' ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਭੀ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ ਕਹਾਏ। ਅਤੇ ਵਿਸ਼੍ਵਾਮਿਤਰ ਛੱਤ੍ਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਪਰਧਾਨ ਯੁਗ ਵਿਚ (ਲਗ ਪਗ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਬਰਸ ਤੋਂ) ਵਰਤਮਾਨ ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਰਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਹੀ ਬੱਝ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਵਿਚ ੨ ਵਰਣ ਸੰਕਰਤਾ ਤਰਕੜਿਆਂ ਦੀ ਪੁਗਦੀ ਰਹੀ। ਜੈਸੇ ਚੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਜਿਸ ਨੇ ਲੁਪਤ ਹੋਏ ੨ 'ਵਿਆਕਰਣ ਮਹਾਭਾਸ਼ਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ੪ ਵਰਣਾਂ ਦੀਆਂ ੪ ਕੰਨਿਆਂ ਬਿਆਹੀਆਂ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਤੋਂ ਭ੍ਰਤਰੀ ਹਰੀ (ਵਿਆਕਰਨੀਆ) ਛਤ੍ਰਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ, ਵੈਸ਼ਣੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਗੁਪਤ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦ੍ਰਾਣੀ ਤੋਂ ਭੱਟੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਭੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹੇ।

ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਅਜ ਕਲ ਦੀਆਂ ਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੋਤ੍ਰਾਚਾਰ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵਰਨ ਸੰਕਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਸ਼ਕ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਲਈ ਇਹਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਵਰ ਅਤੇ ਲੜਕੀ ਕੱਸ਼ਪ ਗੋਤ੍ਰਾ ਤੇ ਕੱਸ਼ਪ ਗੋਤ੍ਰੀ ਜਾਣੀ ਜਾਵੇ। ਲਾਵਾਂ ਕਿਤੇ ਚਾਰ ਕਿਤੇ ਸੱਤ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ੧੧ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਚਾਰ ਲਾਵਾਂ ਬਹੁਤੀ ਥਾਈਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਮ੍ਰਯਾਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ। *ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚ ਵਿਵਾਹ ੮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ੪ ਸਰਿਸ਼ਟ–੪ ਕਨਿਸ਼ਟ, ੪ ਸਰਿਸ਼ਟਾਂ 'ਚੋਂ ਦੋ ਸਰਿਸ਼ਟ ਦੋ ਮਹਾਂ ਸਰਿਸ਼ਟ, ੪ ਕਨਿਸ਼ਟਾਂ 'ਚੋਂ ਦੋ ਕਨਿਸ਼ਟ ਦੋ ਮਹਾਂ ਕਨਿਸ਼ਟ। ਜੋ ਵਖ ਵਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਏਸ ਅਨਰਥ ਨੂੰ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਚਲ ਬਟਾਲੇ ਆਪਣੇ ਵਿਵਾਹ ਸਮੇਂ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕੀਤਾ ਇਹ ਜੋ ਰਾਜੇ ਮਹਾਂ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਮੀਰ ਗ੍ਰੀਬ ਦੇ ਘਰ 'ਇਕਾਂ ਬਾਣੀ ਇਕ ਗੁਰ ਇਕਾ ਸਬਦ ਬੀਚਾਰ' ਦੇ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ੮ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ੯ ਸਰਿਸ਼ਟ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਚਲਤ ਕੀਤਾ।

ਸੋ ਬਾਣੀ ਦੀ ਛਾਇਆ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮ੍ਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ 'ਕੀਤਾ ਲੋੜੀਏ ਕੰਮ ਸੁ ਹਰਿ ਪਹਿ ਆਖੀਐ। ਕਾਰਜ ਦੇਇ ਸਵਾਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਸਚੁ ਸਾਖੀਐ ॥ ਸੰਤਾ ਸੰਗਿ ਨਿਧਾਨੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਚਾਖੀਐ...... ।' ਇਤਿ ਆਦੀ ਮਹਾ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਆਨੰਦ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਦੇਵ ਪੂਜਾ ਆਦੀ ਵੇਦ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਮਰਾਹੀ ਅਤੇ ਮਨ ਮਤ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉੱਕਾ ਹੀ ਤਿਆਗਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਕਾਹ ਤੇ ਮੁਤਾਹ, ਈਸਾਈਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੱਥ ਫੜਾ ਕੇ ਅਥਵਾ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹਾਰ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਵਿਜਾਤੀ

---

*ਦੇਖੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਸਫਾ ੪੩। ਕਰਤਾ ਕਵਿ ਸੰਤ ਰੇਣ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਤੀ।

ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਦੋਹਿਰਾ ॥ ਅਸ ਲਿਖ ਥੋਰੀ ਪਰ ਧਰਯੋ ਲੀਨ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਚਾਰ ॥
ਆਗਹਿ ਆਗਹਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮੂਲੋ ਪਾਛ ਕੁਮਾਰ ॥੧੯॥
ਪੰਡਤ ਜੀ ਹਰਿਦਿਆਲ ਭੀ ਯਾ ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਸਾਰ ॥
ਪਰਕਰਮਾਂ ਚਾਰੋਂ ਥਿਖੇ ਪੜ੍ਹਯੋ ਬੇਰ ਸੁਭ ਚਾਰ ॥੨੦॥

ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਵਿਆਹ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਪਰ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਵੇਦ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਦਯਾ ਨੰਦ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਹਨ। ਈਸਾਈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਬਿਨਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਪਰੰਤੂ ਹੋਰਨਾ ਵਾਂਗ ਅੱਜ ਕਲ ਐਂਗਲੋ ਮੁਸਲਿਮ ਭੀ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਸਿਵਲ ਮੈਰਿਜ ਅਰਥਾਤ ਸਰਕਾਰੀ ਰੀਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਅਨੰਦ ਸੰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਵੱਖੋ ਵਖ ਸੰਸਕਾਰ ਹਨ ਪਰ, ਵਿਜਾਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਬਿਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਏ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਰਾਮਾਇਣ ਬਣਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਲੜਕੇ ਦੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਫੁੱਫੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਭੀ ਜੰਞ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ । ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਕੌਸ਼ੱਲਿਆ ਜੀ ਦਾ ਜੰਞ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੋਇਆ ਅਸੀਂ ਆਪ ਮੋਗੇ ਅਜਿਹੀ ਜੰਞ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠੀ ਹੈ। ਲਾਗੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ੧੧ ਵੀਂ ੧੨ ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਕਿ ਉੱਚੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕੁੜਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰੀਸ ਸਭ ਕੌਮਾਂ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਤੇ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਹਨ । ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮਿਲਣੀ ਆਦਿਕ ਦੀਆਂ ਅਡੰਬਰ ਭਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਬਿਅਰਥ ਪੈਸਾ ਖ਼ਰਚ ਕਰਨਾ ਛਡ ਗਏ ਹਨ।

ਜੰਮਣਾ-ਮਰਨਾ

ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਸੂਤਕ ਪਾਤਕ (ਅਸ਼ੁੱਧੀ) ਮੰਨ ਕੇ ਬਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਗਊ ਦਾ ਪੰਚ ਗਵ੍ਯ (ਗਊਮੂਤ ਤੇ ਗੋਹਾ ਅਦਿਕ) ਪਿਲਾ ਕੇ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਵਹਿਮ ਸਮਝ ਕੇ ਜਪ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤ (ਪਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਜਲ) ਛਕਾਕੇ ਜਨਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਵੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਸਕਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਪਿੰਡ ਭਰਾਉਣੇ, ਦੀਵਾ ਬਾਲਣਾ, ਕਿਰਿਆ ਬਾਹਰਾ ਕਰਨਾ, ਗਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰਾਗ ਆਦਿਕਾਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਭਰਾਉਣੇ, ਗੰਗਾ ਫੁੱਲ ਪਾਉਣੇ, ਹਰ ਸਾਲ ਅਰਥਾਤ ਛਮਛੱਰੀ ਪਿੰਡ ਭਰਾਉਣੇ ਸਰਾਧ ਕਰਨੇ ਬਿਵਰਜਤ ਹਨ । ਸਗੋਂ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦਾ ਅੰਗੀਠਾ ਤਕ ਫੋਲਣਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਤੀਰਥ ਤੇ ਭੀ ਫੁਲ ਪਾਉਣ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਿਖੇਧ ਹੈ ਮ੍ਰਿਤਕ ਨੂੰ ਈਸਾਈਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਦੱਬਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਹੈ ਅਤੇ ਫੂਕਣਾ, ਜਲ ਪਰਵਾਹ ਕਰਨਾ ਆਦੀ ਯਥਾ ਯੋਗ ਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਉਂਟਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਕੇਵਲ ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬਦੇ ਤੇ ਚੂਹੜੇ ਤੇ ਸਾਂਹਸੀ ਅਦਿਕ ਅੰਤਿਜ ਜਾਤਾਂ ਸਭ ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਬਦੀਆਂ ਹਨ।

ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ

ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀਂ ਘਿਉ ਦੁੱਧ ਤੇ ਅਨਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਾਸ ਅਤੇ ਸੋਮਰਸ (ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਠੰਢੀ ਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਸ਼ਰਾਬ) ਮਨ ਭਾਉਂਦੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਸੀ । ਕਣਕ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੇਦ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਯੂਨਾਨ ਆਦੀ ਯਵਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੱਗ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਿੱਧ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਜੌਂ ਤੇ ਚੌਲ ਆਦੀ ਨਾਲ ਜੱਗ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਅਜ ਕਲ ਦੀ ਯੂਰਪੀਨ ਮਿਠਾਈਆਂ ਅਤੇ ਬਿਸਕੁਟ ਆਦਿ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਾਢ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਖਾਜਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦੁੱਧ, ਘਿਓ, ਲੱਸੀ, ਜੁਆਰ, ਬਾਜਰਾ, ਮੋਠ ਆਦੀ ਦੀ ਖਿਚੜੀ ਜਵਾਂ ਦੀ ਘਾਠ ਸੀ। ਹੁਣ ਲੱਸੀ ਦੇ ਥਾਂ ਸੋਡਾ ਵਾਟਰ ਤੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਥਾਂ ਚਾਹ ਪੀਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁੱਖੇ ਤੇ ਅਫ਼ੀਮ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸ਼ੈਵੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸਾਧਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਪੋਸਤ, ਗਾਂਜਾ, ਤਮਾਕੂ ਤੇ ਸੁਲਫ਼ਾ ਆਦੀ ਗੰਦੇ ਤੇ ਵਿਹੁਲੇ ਅਮਲ ਭੀ ਅਜ਼ ਕਲ ਬਹੁਤ ਲਗ ਗਏ ਹਨ।

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਤਰੀ ਕਰਮ (ਸ਼ਰਾਧ ਆਦਿ) ਦੈਵਤ ਕਰਮ (ਯੱਗ ਆਦੀ) ਅਤਿਥੀ ਕਰਮ (ਬਿਆਹ ਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ) ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਭੀ ਬੱਧ ਕਰਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਜੰਡੀ ਵਢਣ ਦੀ ਰਸਮ ਬੱਕਰੇ ਆਦਿ ਪਸ਼ੂ ਮਾਰਨ ਦੇ ਥਾਂ ਅਤੇ ਬਚਿੱਆਂ ਦੀ ਝੰਡ ਲਹਾਉਣੀ, ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇ ਥਾਂ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਕੋਈ ਰਸਮ ਖ਼ੁਦਾ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਸਿਖ ਇਸ ਰਸਮ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਦਾਸੀਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਹੋਣ ਦਾ ਘੋਰ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਕੇ ਪਿਤਰੀ ਕਰਮ ਅਤੇ ਦੇਵ ਕਰਮ ਨੂੰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਸਮਝ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਸਫਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਰ ਸਮੇਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਅਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪਹਿਨਣਾ

ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਗੜੀ ਅਤੇ ਜੁੱਤਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੇਦ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਉਚੇ ਟੋਪ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਪੱਗ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੁੱਤਾ ਭਾਰਾ ਜਿਹਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡਾ ਨੰਗਾ ਜਾਂ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਗਲ ਚਾਦਰ ਅਤੇ ਤੇੜ ਧੋਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਤੀਵੀਆਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਚੋਲੀ ਅਤੇ ਉਚੀ ਘਗਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਚੋਲੀਆਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਅਜ ਤੋਂ ਕੁਲ ੧੦੦ ਬਰਸ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਬੁਢਿਆਂ ਦੇ ਤੇੜ ਤੜਾਗੀ ਤੇ ਕਹਾਈ, ਸਿਰ ਤੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਖੱਦਰ ਦੀ ਪੱਗ, ਮੋਢੇ ਤੇ ਨਿਰੀ ਚਾਦਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਬਾਹਾਂ ਵੱਢੀ ਜਾਕਟ ਜਾਂ ਪਤੂਹੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਗਭਰੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਲਾਲ ਚੀਰਾ ਅਤੇ ਤੇੜ ਖੱਦਰ ਦੀ ਧੋਤੀ ਦੇਖਦੇ ਸਾਂ, ਹੁਣ ਉਹ ਗਲ ਦੂਰ ਗਈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਜਿਥੇ ਜੰਞ ਧਿਅੱਤਿਆਂ ਤੇ ਪੁਤੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਭੂਤਮੰਡਲੀ ਬਣ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੱਟ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਕੇਸ

ਵੈਦਿਕ ਜੁਗ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੇਸਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਚਲਿਆ ਆਇਆ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਵੇਦ ਵਿਚ ਈਸ਼੍ਵਰ ਨੂੰ ਭੀ ਕੇਸ਼ਵ ਅਰਥਾਤ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਸੁੰਦਰ ਕੇਸਾਂ ਵਾਲਾ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਸੋਹਣੀ ਠੋਡੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮੁੰਡਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਰਾਜਾ ਨੰਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਦੰਡ ਯੋਗ ਅਪ੍ਰਾਧੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਫੇਰ ਹੁੱਨ ਕੌਮ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਬਹੁਤਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਕਾਵਯਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਠੋਡੀ ਨਾਰੰਗੀ ਵਰਗੀ, (ਦਾੜ੍ਹੀ ਹੀਨ) ਲਿਖੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਕੇਸ ਰਖਣੇ ਅਤੇ ਜਟਾ ਜੂਟ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੁਢ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੇਸ ਹੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸਿਖੀ ਤੋਂ ਪਤਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਵਡਕੇ ਸਭ ਜਟਾ ਜੂਟ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਰ ਮੰਝਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਕ ਬੋਦੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਰਖ ਕੇ ਸਭ ਘਰੜ ਹੀ ਕਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਰਬ ਚਟਮ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਪਛਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਸਿੱਖੀ ਰਹਿਤ ਵਿਚ ਤੇੜ ਕਛਹਿਰਾ (ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਜਾਮਾ ਭੀ) ਮੁੰਡੀ ਜੁੱਤੀ, ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਸਾਫਾ, ਸਾਧਾਰਨ ਕੁੜਤਾ ਆਦਿਕ ਉਹ ਸਾਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਲਕ ਬ੍ਰਿਧ ਅਤੇ ਜੁਆਨ-ਹਰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਬੰਦਾ ਰਖ ਸਕੇ, ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗਹਿਣੇ

ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਲ਼ੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹਟ ਹਟ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਨੰਤੀਆਂ ਤਾਂ ਅਜ ਤੀਕ ਵੀ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਸਿਖ ਤਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗਹਿਣੇ ਪਾਉਣੇ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਾਧਾਰਨ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਚਾਂਦੀ, ਬੌਬੀ ਅਤੇ ਕੁੱਟ ਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਸੋਨੇ ਦੇ ਅਮੀਰ ਘਰੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਅਜ ਕਲ ਤਾਂ ਗਰੀਬੀ ਦਾਵੇ ਭੀ ੧੨੫) ਦਾ ਲੌਂਗ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਚਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਨੱਕ ਵਿਚ ਤੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਜ ਕਲ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਬੰਧੇਜ ਨਹੀਂ।

ਹਥਿਆਰ

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤੀਰ ਕਮਾਨ, ਤਲਵਾਰ, ਜਮਦਾੜ੍ਹ, ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੁਰੇ ਆਦੀ ਹਥੀਆਰ ਸਨ। ਅਤਿ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਪੱਥਰ ਤੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਂਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਡਾਂਗ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਛਵੀ, ਗੰਡਾਸਾ, ਬਰਛੀ ਭੱਲਾ ਤੇ ਕੁਹਾੜੀ ਆਦਿ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੀਰਾਂ ਅਤੇ ਗੱਤਕੇ ਨਾਲ ਦੁੰਦ ਜੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਘੋਲ, ਖਿਡ, ਖੁੱਦੋ ਖੂੰਡੀ ਸੌਂਚੀ ਪੱਕੀ ਅਤੇ ਕਬੱਡੀ ਆਦੀ ਖੇਲਾਂ ਜੁੱਧਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੀਆਂ ਕਸਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੋ ਅਜ ਕਲ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਜ ਕਲ ਤੋਪਾਂ, ਬੰਦੂਕਾਂ, ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼, ਟੈਂਕ ਆਦੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬੰਬ ਤੇ ਗੈਸ ਆਦਿਕ ਤੋਂ ਅਸਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਸ਼ਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਧਰਮ

ਪੁਰਾਣੇ ਵੈਦਿਕ ਧਰਤੀ ਦੇਵ ਪੂਜਕ ਅਤੇ ਯਾਜਕ ਸਨ। ਅਨਾਰਯ ਭੂਤਾਂ, ਦੇਵੀਆਂ ਅਤੇ ਸੱਪਾਂ ਦੇ ਪੂਜਕ ਸਨ। ਜੱਟ ਬੀਬੜੀਆਂ ਤੇ ਜੋਗੜੀਆਂ ਆਦੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਦੇਵੀ ਪੂਜਾ, ਭੈਰੋਂ ਤੇ ਗੁੱਗੇ ਆਦੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਦੇਵ ਪੂਜਾ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਸਰਾਧ ਆਦੀ ਪੁਰਾਣਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਗਪੌੜੇ ਤੇ ਨਿਸਫਲ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਗ ਤੋਂ ਮੁਨਕਿਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕ ਖ਼ੁਦਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਤੇ ਕਬਰਾਂ ਅਗੇ ਮੱਥੇ ਰਗੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਨਾਤਨੀ ਹਿੰਦੂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਵੇਦਉਕਤ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦੁਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਸੁਣਨ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਤੇ 'ਏਕੋ ਧਰਮ ਦ੍ਰਿੜੈ ਸਚੁ ਕੋਈ ਗੁਰਮਤਿ ਪੂਰਾ ਜੁਗ ਜੁਗ ਹੋਈ।' ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਖੱਤਰੀ ਸੂਦ, ਵੈਸ਼ ਸਭ ਏਕੋ ਨਾਮਿ ਤਰਾਨਥ। ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਹਿਤ ਹੈ ਜੋ ਸੁਣੈ ਸੁ ਪਾਰ ਪਰਾਨਥ' ਆਦੀ ਮਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਵਿਜਾਤੀ ਪੁਰਸ਼ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਵਿਚ ਕਦੇ ਭੀ ਪ੍ਰਵੇਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਮੁਲਕੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਭਾਵਾਨੁਸਾਰ ਹੀ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਰੱਬੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਆਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸਰਬ ਪ੍ਰਾਣੀਮਾਤ੍ਰ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ (ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ) ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਸ ਸਾਰਸ੍ਵਤ (ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ) ਦੇਸ ਵਿਚ ਨਿਯਮਾਨੁਸਾਰ ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ ਰਾਜਾ 'ਨਹੁਸ਼' ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀਆਂ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲੀ ਜੋ ਪਾਂਡਿਵਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂਰਾਤ ਦੇ ਰਾਜ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਲਗ ਪਗ ੧੦੦੦ (ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ) ਬਰਸ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜ ੪੦੦੦ ਬਰਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਢਾਈ ਸੌ ਬਰਸ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਚੰਦਰ ਬੰਸੀ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰਰਾਤ' ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜ ਵਰਤਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ੧੦੦੦ ਬਰਸ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ੧੦੦ ਗਣਾਂ ਦਾ ਵਖੋ ਵਖ ਲੋਕ ਰਾਜ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਣਕਯ ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਚੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰਯ ਨੇ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਏਥੇ ਗਣਾ ਸਮੂਹ ਦਾ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਹੋਣਾ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਪਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲਵ ਜਾਂ ਮਲੋਈ ਜਾਂ ਮਾਲੂ ਅਥਵਾ ਮੱਲ੍ਹ, ਵੱਜੀ, ਛੂਦ੍ਰੱਕ ਖੋਤਵਾਲ (ਖੋਖਰ) ਗੱਖੜ, ਕੱਕੜ, ਜੋਧੇ ਅਰਜਣਾਇਨ, ਮੁਰੰਡ, ਪਾਰਥਿਆਇਣ, ਬਾਹਲੀਕ, ਮੱਸੀ, ਪਰਸੋ ਰਿਖਜੀਕ

ਅਤੇ ਚੱਠੇ ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ। ਉਕਤ ਮਲੋਈ ਜਾਂ ਮੱਲ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗੰਧਰਬ ਸੇਨ ਅਥਵਾ ਮਹਿੰਦ੍ਰਾ ਦਿੱਤ ਪ੍ਰਮਾਰ ਜਾਂ ਪੰਵਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾ ਪਰਤਾਪੀ 'ਬਿਕ੍ਰਮਾ ਦਿੱਤ' ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ੱਕ ਆਦਿਕ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਹਾਰ ਦਿਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੫੦ ਬਰਸ ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਲ ਫੇਰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਵਪੁਰ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਰਾਜਾ ਸਾਲਬਾਹਨ ਨੇ ਬਿਕ੍ਰਮ ਬੰਸ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ, ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਗਣ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ, ਏਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਕਈ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਿੜ੍ਹਦੀ ਹੋਈ (ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੀ ਲੁਪਤ ਹੋਈ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਭਾਵੇਂ ਨਾਮ ਮਾਤ੍ਰ ਆਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਦੁਆਰਾ ਅੱਜ ਕੌਂਸਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਹੈ, ਪਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਰਸਾਂ ਦੀ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਸਾਮਰਾਜਤਾ ਦਾ ਖੱਟਾ ਸੁਆਦ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਆਲਸ ਦੀ ਮਿਠੀ ਕੈਦ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਵਲ ਕਰ ਛਡਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਮੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਏਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ। ਅਜ ਕਲ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਇਹ 'ਰਾਮ ਰਾਜ' ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਜਮ ਹੋ ਕੇ ਚਿੰਬੜ ਗਿਆ ਹੈ।

ਏਸ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਖਸੀ ਰਾਜ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦਸਣ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥ ਕੌਟਿਲਜ (ਚਾਣਕਜ) ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੇ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਕ੍ਰਿਤ 'ਰਾਜ ਮਾਰਤੰਡ' ਆਦਿ ਹਨ।

ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਦੀ ਬਟਾਈ ਦਾ ੧੦ਵਾਂ ਹਿਸਾ ਪਰਜਾ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਛੇਵਾਂ ਹਿਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੋਇਆ। ਮੰਝਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚੌਥਾ ਹਿਸਾ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਕਦ ਰੁਪੈਇਆ ਹਾਲੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਕਦਮੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੀ ਸੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਦੀਵਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦੇ ਮੁਕਦਮੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਦੁਆਰਾ ਭੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ੀਸ ਕੋਰਟ ਅਤਿਅੰਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਕਲ ਫ਼ੀਸ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਭੀ ਕਈ ਗੁਣਾ ਅਜਗਰ ਦਾ ਭਾਰ ਸੁਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਚੁਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਜਨਤਾ ਦਾ ਰਾਜ' ਸਗੋਂ 'ਰਾਮ ਰਾਜ' ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਏਸ ਨੂੰ 'ਰਾਮ ਰਾਜ' ਜਾਂ 'ਦਾਮ ਰਾਜ' ਅਥਵਾ 'ਦਾਮ ਚਾਮਕਾ ਰਾਜ' ਆਖਣਾ ਅਯੋਗ ਅਤੇ ਅਤਿਕਥਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਸਿਵਲ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਘਟ ਸਨ। ਜੰਗੀ ਤਾਕਤ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਹੀ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦਾ ਵਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੀ ਵਖੋ ਵਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ (ਮਾਂਡਲਿਕ ਰਾਜਾ) ਭੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ, ਬਿਕ੍ਰਮਾ ਦਿੱਤ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿਵਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਜ ਕਲ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਅਛਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਮਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਿਦ੍ਵਾਨ 'ਮੈਗਸਥਨੀਜ਼' ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਚੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਦੂਜਾ (ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ) ਦੇ ਸਮੇਂ ਫ਼ਾਹੀਆਨ (ਚੀਨੀ ਯਾਤ੍ਰੂ) ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਕੇ ਲਿਖਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੂ 'ਹੀਊਨਸਾਂਗ' ਨੇ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਭੋਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਆਚਾਰ 'ਬੱਲਾਲ' ਅਤੇ 'ਮੇਰੂ ਤੁੰਗ' ਆਦੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੁਝ ਅੰਸਾਂ ਵਿਚ 'ਚੰਦ੍ਰ ਵਰਦਾਈ' ਕ੍ਰਿਤ 'ਪ੍ਰਿਥ੍ਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ' 'ਹਮੀਰ ਰਾਸੋ' ਅਤੇ 'ਟਾਡ ਰਾਜਸਥਾਨ' ਆਦੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੱਚ ਪੁਛੋ ਤਾਂ ਅਜ ਤਕ ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ ਤੇ ਭੋਜ ਆਦਿਕ ਕੁਝਕੁ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤੁੱਲ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ।

ਉਤਸਵ

ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੀਵਾਲੀ, ਲੋਹੜੀ ਜਾਂ ਲੋਹੀ, ਹੋਲੀ, ਨਿਮਾਣੀ ਆਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਤੀਆਂ ਹਿੰਡੋਲਾਂ ਆਦੀ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਏ ਇਹ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਤਿਉਹਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਗੁੱਗਾ ਨੌਮੀ, ਦੁਰਗਾ ਅਸ਼ਟਮੀ, ਚੌਦਸ, ਅਮਾਵਸ ਅਤੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਆਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤਿਉਹਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਬਰਸੀਆਂ, ਜਨਮ ਦਿਨ ਅਤੇ ਜਯੰਤੀਆਂ (ਜੁਬਲੀਆਂ) ਆਦਿ ਤਿਉਹਾਰ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਾਸ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਅਥਵਾ ਇਕੱਠ ਭੀ ਹਨ।

੨. ਪ੍ਰਕਰਣ

ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਰਤ (ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ) ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਸਿਆ

ਪੱਛਮੀ ਦਸ ਦੇਸ਼ ਏਥੋਂ ਵਸੇ। ਰਾਜਸਥਾਨ, ਦਖਣ, ਸਿਆਮ, ਇਨਾਮ, ਅਰਜਨਟਾਇਨ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰੀਕਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕਾ ਇਹੋ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਫੇਰ 'ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਰਤ' ਅਥਵਾ ਸਾਰਸ੍ਵਤ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਸਾ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਿਗ ਵੇਦ ਆਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਸਭ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਜੋ ਏਸ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ (ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ)

ਫੇਰ ਉਸ (ਬ੍ਰਹਮਾਂ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਕੱਸ਼ਪ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪੱਧਰ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ 'ਅਮਰਾਵਤੀ' ਆਦੀ ਪੁਰੀਆਂ ਤਥਾ ਸੁਰ ਗੰਗਾ ਆਦੀ ਨਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ।

(ਐਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ)

'ਸ਼ਤਪਥ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ 'ਵੈਵਸ੍ਵਤ ਮਨੂ ਨੇ ਏਸ ਉਜੜੇ ਹੋਏ 'ਬ੍ਰਾਹਮਾਵਰਤ' ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸੁਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਦਧੀਚ' ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਕੋਲ ਛਡ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ । ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਗਵ ਚਯਵਨ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਦਧੀਚ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਤੋਂ ਸ੍ਰਾਪੀ ਹੋਈ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਤੋਂ ਸਾਰਸ੍ਵਤ ਨਾਮੇ ਪੁਤ੍ਰ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਸੁਰਗ ਨੂੰ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਦਧੀਚ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਭਾਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ 'ਅਕਸ਼ਮਾਲਾ' ਨੂੰ ਦੇ ਗਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਪਾਲਿਆ । ਅਤੇ ਸਾਰਸ੍ਵਤ ਸਮੂਹ ਵੇਦ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਭ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਵਡਕਾ ਅਤੇ ਭੁਲੇ ਹੋਏ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿਧ ਹੋਇਆ । ਅਤੇ ਦੇਵ-ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਜੁੱਧ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਏਥੋਂ ਦੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਕੇ ਬਾਬਲ, ਅਸੀਰੀਆ, ਚੇਲਡੀਆ, ਮੀਡੀਆ, ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਫਿਨਸ਼ੀਆ ਆਦੀ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਧੱਕਣ ਲਈ ਸਫ਼ਲ ਹੋਏ, ਪਰ ਏਸ ਮਹਾਨ ਬਿਪਤਾ ਨੇ ਏਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਜਾੜਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਭ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਆਨੁਪੂਰਬੀ (ਕ੍ਰਮ) ਭੀ ਉਕੀ ਹੀ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੀ । ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਚਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨੇ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਕਈਆਂ ਸਦੀਆਂ ਪਿਛੋਂ ਬਾਲਕ ਸਾਰਸ੍ਵਤ ਤੋਂ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹੇ । ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ੭੫੦੦ ਬਰਸ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਮਨੂ ਨੇ ਸੁਰਗ ਤੋਂ ਇਕ ਜੁਆਨ ਲੜਕੀ ਸਾਰਸ੍ਵਤ ਕੋਲ ਭੇਜੀ । ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸੰਤਾਨ ਏਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਸਨੇ ਸਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਤ੍ਰਿਗਰਤ, (ਸਤਲੁਜ, ਬਿਆਸ ਤੇ ਰਾਵੀ ਦਾ ਵਿਚਲਾ ਦੇਸ਼) ਉਸ਼ੀਨਰ–ਰਾਵੀ-ਚਨਾਬ ਤੇ ਜੇਹਲਮ ਦਾ ਇਲਾਕਾ, ਅਤੇ ਕੈਕੇਯ–ਪੋਠੋਹਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ-ਜਮੂੰ ਦਾ ਸੰਨ੍ਹ, ਤਥਾ ਅਭਿਸਾਰ, (ਹਜ਼ਾਰਾ) ਆਦੀ ਨੂੰ ਬਸਾ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਰੀਯ ਸਭਯਤਾ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਆਦਿਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ ਬੰਸ ਦੀ ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਦੇ ਪਰਤਾਪੀ ਰਾਜੇ 'ਇਖ ਸ਼ਵਾਕੂ' ਨੇ ਆਪਣੇ ੧੦੦ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਿਸਰ ਬਸਾਇਆ ਅਤੇ ੧੦੦੦ ਬਰਸ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਉਸਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੇ ਮਿਸਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕੀਤਾ । ਮਿਸਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਭੀ ਏਸੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਸਿਖਾਈ । ਜਿਸ ਦੀ ਪ੯ਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਹੋਏ ।

ਕੋਹ 'ਕਾਫ਼' (ਕਾਕੇਸ਼ਸ) ਅਤੇ 'ਕਸ਼ਪੈਨ ਸਾਗਰ ਦਾ ਚੁਫੇਰਾ ਕੱਸ਼ਪ ਦੇ ਪੜੋਤੇ (ਸੂਰਜ ਬੰਸ) ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਬਸਾਇਆ ਸੀ । ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਪਸਰਦੀ ਹੋਈ ਅੰਧ ਸਾਗਰ (Atlantic Ocean) ਤਕ ਪਹੁੰਚੀ । ਉਸੇ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਈਂਗਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਇੰਗਲਸਤਾਨ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਿਤ੍ਰਅਸੁਰ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੜੋਤਾ ਬ੍ਰਿਤ੍ਰਾਯਨ–ਬ੍ਰਿਟਨ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਟਾਇਨ (ਬਰਤਾਨ) ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਬਸਾਇਆ । 'ਆਰਯਾਇਨ' ਜਾਂ ਈਰਾਨ ਆਦਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਕੱਸ਼ਪ ਬੰਸੀਆਂ ਨੇ ਵਸਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਦ੍ਰ ਦੇ ਧੜੇ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਜ਼ਰਤਤੁਸ਼ਟਤਾ (ਜ਼ਰਤੁਸ਼ਤ) ਦਾ ਮਤ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ । 'ਜ਼ਿੰਦ ਅਵਸਤਾ' ਨਾਮੇਂ ਪੁਸਤਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ । ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ । ਪਾਰਸੀਆਂ ਤੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਵਡਕਿਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਭੀ ਓਹੋ ਹੈ । ਏਸੇ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਦੀ ਇਕ

ਸਾਖਾ–ਜਟੀ ਨੇ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਰੂਸ ਨੂੰ ਦਾਨਮਾਰਕ, ਜਟ ਲੈਂਡ, ਸਕੰਡੇਨੇਵੀਆ ਹਾਲੈਂਡ ਅਤੇ ਬਲਜੀਅਮ ਨੂੰ ਅਤੇ ਆਸਤ੍ਰ ਨੇ ਆਸਟਰੀਆ ਨੂੰ, ਹੂੰਨਾਂ ਨੇ ਹੰਗਿਰੀ (Hungry) ਨੂੰ ਅਤੇ ਅੱਤਲੇ ਨੇ ਇਟਲੀ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਜਾਂ ਰਾਜਿਆ ਜਰਮਨੀ (ਆਰਯਮਨੀਯ) ਅਤੇ ਆਰਮੀਨੀਆ ਆਰਯਮੀਨਯਾ) ਨੂੰ ਭੀ 'ਆਰਯਮਨ' ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਬਸਾਇਆ ਹੈ ।

ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਧੱਕੇ ਹੋਇਆਂ (ਜਰਤ ਤੁਸਠਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ) ਨੇ ਬਾਬਲ ਏਸੀਆ ਮਾਈਨਰ, ਸੀਰੀਆ, ਚੇਲਡੀਆ, ਮੀਡੀਆ ਆਦਿ ਪੱਛਮੀ ਦ੍ਰੇਸਾਂ ਨੂੰ ਬਸਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ੍ਯ ਭੀ ਬਣਾਇਆ । ਬਿਸ੍ਵਕਰਮਾ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਖੱਤੀਆਂ ਨੇ ਖਾਣਾ ਖੋਦੀਆਂ । ਅਤੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਮਹਲ ਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ । ਹਜ਼ਰਤ ਈਬ੍ਰਾਹੀਮ ਨੇ ਕਾਬ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੱਤੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਭੋਇੰ ਮੁਲ ਲਈ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੁਲਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਨੇ ਪੌਲੁਸਤਾਇਨ (Palistine) ਬਸਾਇਆ । ਕਣਵ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਕਣਵਾਇਨ ਨੇ ਕਨ੍ਹਆਨ ਬਸਾਇਆ । ਰਾਵਣ ਦੇ ਨਾਨੇ ਸਮਾਲੀ ਦੈਂਤ ਨੇ ਸਮਾਲੀ ਲੈਂਡ ਬਸਾਇਆ । ਦ੍ਰਾਵੜਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਾਖਾ ਪੰਨੀ ਜਾਂ 'ਪਣੀ' (ਸਮਦ੍ਰੀ ਡਾਕੂਆਂ) ਨੇ ਮਿਸ੍ਰ ਨੂੰ ਬਸਾ ਕੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਣਾਇਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬਾਬਲ ਦਾ ਰਾਜ ਘਰਾਣਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਲਕਾ ਸ਼ਮੇਰਮੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਈ ਸੀ ।

ਚੰਦਰ ਬੰਸ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇਵ-ਦੈਂਤ ਯੁਧ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਕੰਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਸਾਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ 'ਦਿਵੋਦਾਸ' ਨਾਮੇ ਵਡਾ ਪਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ 'ਸੁਦਾਸ਼' ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ । ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਵਿਸ਼੍ਵਾਮਿਤਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ ।

ਚੰਦ੍ਰਬੰਸੀ 'ਉਤਰ ਕੁਰੁ' ਸਾਖਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ 'ਪੁਰੁਰਵਾ' ਦੇ ਪੋਤੇ 'ਨਹੁਸ਼' ਨੇ ਕੰਧਾਰ ਦੇਸ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਏਸ ਸਾਰਸ੍ਵਤ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀਯ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦੇ ਵਡਕੇ (ਦਿਵੋਦਾਸੀ ਆਦੀ) ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਇੰਦਰ ਦੇ ਅਧੀਨੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ । ਇਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਕੁਰੁਛੇਤਰ' ਮੰਡਲ ਵਿਚ 'ਨੈਮਿਸ਼' ਨਾਮੇ ਨਗਰ ਵਸਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਸਥਾਪਿਨ ਕੀਤੀ । ਏਸੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪੋਤਾ 'ਯਦੂ' ਸੀ । ਜੋ ਯਾਦਵਾਂ ਦਾ ਵਡਾ ਹੋਇਆ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੁਲ ਪ੍ਰੋਹਿਤ 'ਵਿਸ਼੍ਵਾਮਿਤਰ' ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਰੂ ਬੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਉਠਾ ਕੇ ਸੁਰਸ੍ਵਤੀ ਤੇ ਬਸਾਇਆ ਸੀ ।

ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚਲੇ ਰਾਜਾ 'ਨਹੁਸ਼' ਅਤੇ ਮਾਨ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ 'ਅਗਸਤ ਮੁਨੀ' ਦੇ ਸੰਬਾਦ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਅਗਸਤ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਭਾਰਦੁਆਜ ਬੰਸੀ ਭੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇ 'ਨੈਮਿਸ਼' ਨਗਰ ਦੇ ਹੀ ਵਾਸੀ ਸਨ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਦਖਣ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਏ । ਸਾਇਣਾਚਾਰਯ ਆਦਿ ਸਭ ਭਾਰਦ੍ਵਾਜ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਏਸ ਦੇ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸਨ । ਇਹ ਸਮਾਂ ੭੦੦੦ ਬਰਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਦਾ ਹੈ । ਮੇਗਾਸਥਨੀਜ਼ ਆਦੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਏਸ ਕੁਰੂਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਤਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ੧੫੯ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ । ਜਿਸ ਦੀ ਅਉਧ

੬੪੫੧ ਬਰਸ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖੇ ਸੁਦਾਸ ਦੇ 'ਕੁਰੂ' ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਨੂੰ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਬਰਸ ਤੋਂ ਭੀ ਉਪਰ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਚੰਦਰ ਬੰਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ 'ਇਖਸ਼ਵਾਕੂ' ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਮਿਸਰ, ਤੇ ਕੰਧਾਰ ਆਦੀ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਿਥੂ (ਆਦਿਲਾ ਰਾਜਾ) ਅਤੇ ਮਾਨਧਾਤਾ, ਭਰਤ ਤਥਾ ਸੱਗਰ ਆਦਿ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਏਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਆ ਬਸੀ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪਰਤਾਪ ਵਾਲੀ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਲ ਆਦੀ ਸ਼ਾਖਾਂ ਘੁੜਾਮ, ਦੇਹੁਲਾ (ਦੇਵਝੱਲਾ) ਕੈਂਥਲ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆਦਿ ਬੜੇ ਬੜੇ ਨਗਰ ਵਸਾ ਕੇ ੮੦੦ ਅੱਠ ਸੌ ਬਰਸ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਏਥੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੀਆਂ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ੬੫੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਦਾ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਏਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੂਰਜ ਬੰਸੀਆਂ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਾਵਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੇ 'ਯਾਦਵ' ਅਤੇ 'ਹੈਹਯਨਾਮੇ' ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਹਾਰ ਖਾਕੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਨੂੰ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ 'ਯਾਦਵ' ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਤਾਂ ਮਥਰਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਰਾਜ ਕਰਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੁਆਰਕਾ ਤੇ 'ਪ੍ਰਭਾਸ ਛੇਤਰ' ਦੀ ਮਾਲਿਕ ਬਣੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ' ਜੀ ਹੋਏ। ਦੂਜੀ 'ਹੈਹਯ' ਨਾਮੇ ਸ਼ਾਖਾ ਬੁੰਦੇਲ ਖੰਡ, ਮੱਧਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਦੇਵਗਿਰੀ, ਮਦੂਰਾ (ਮਥਰਾ) ਆਦਿ ਨਗਰ ਵਸਾ ਕੇ 'ਕੈਰੋ ਮੰਡਲ' ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਾ ਬਣੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਾਂਡੀਆ ਬੰਸ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਾਲੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਅਰਜਣਾਇਣ ਸ਼ਾਖਾ ਅਨਾਮ ਸ਼ਿਆਮ ਵਸਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਅਰਜਨਟਾਈਨ ਅਤੇ ਦਖਣੀ ਅਮ੍ਰੀਕਾ (ਪਾਤਾਲ) ਦੀ ਬਾਸੀ ਹੋਈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਰੈਡ ਇੰਡੀਅਨ' ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਹੁਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਸੋਂ ੪ ਲੱਖ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮੈਕਸੀਕੋ ਬਾਸੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਖਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅਰਜਨ ਦਾ ਪੜੋਤਾ ਪਾਰਥਿਆਯਨ ਜ਼ਾਲਿਮ ਰਾਜਾ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਅਪਣੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਤੁਮਰਾਯਨ (ਤੁਰਾਨ) ਦੇਸ ਵਿਚ ਬਸਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਅਜ ਕਲ ਪਾਰਥੀਅਨ ਜਾਂ (Indo Parthian) ਕਰਕੇ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ 'ਹੈਹਯ' ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਕਨੌਜ ਤੇ ਕਸ ਚੁਰੀ (ਕਾਲੰਜਰ) ਆਦੀ ਦੇ ਪੰਚਾਲ ਰਾਜਾ ਹੋਇ।

ਸੂਰਜ ਬੰਸੀਆਂ ਦੇ ਗੰਗਾ ਪਾਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪੰਚਾਲ ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜੇ ਹਸਤੀ ਜਿਸ ਨੇ 'ਹਸਤਨਾਪੁਰ' ਨਗਰ (ਦਿਲੀ ਤੋਂ ੪੦ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ) ਬਸਾਇਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਕੁਰਛੇਤਰ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਅਤੇ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਕਪਿਥਲ (ਕੈਂਥਲ) ਦੇ ਥਾਂ ਕੰਪਲਾ ਨਾਮੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਬਸਾਇਆ। ਇਸ ਰਾਜੇ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਰਿਸਟਸੈਣ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ 'ਸੰਤਨੂੰ' ਹੋਏ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਸਰਸੁਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੁਰਛੇਤਰ ਅਤੇ ਜਮਨਾ ਤੇ ਇੰਦਰ ਪ੍ਰਸਥ (ਦਿਲੀ) ਸੀ। ਏਹੋ ਰਾਜਾ ਕੈਰੋਂ ਪਾਂਡਿਵਾਂ ਦਾ ਪੜਦਾਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜਾ 'ਹਸਤੀ' ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਗ ਪਗ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਬਰਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੫੦੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਯੁੱਧ ਕੁਰੂਛੇਤਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗਣ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤਕ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰ ਬੰਸ ਹੀ ਏਥੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਅਗੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

੩. ਪ੍ਰਕਰਣ

ਵਿਸ਼੍ਵ-ਸਾਹਿਤਯ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸਿਖਯਕ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ' ਹੀ ਹੈ

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਿਗ ਆਦਿ* ੪ ਵੇਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਆਦਿ ੬ ਅੰਗ, ਪੁਰਾਣ, ਮੀਮਾਂਸਾ ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਇਹ ੧੪ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਏਸੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਅਤੇ ਉਤਰ ਕਾਸ਼ੀ ਸਥਾਣੂ ਈਸ਼ੁਰ (ਥਾਨੇਸਰ) ਨੈਮਿਸ਼ ਜਾਂ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਸਨਾਤਕ (ਗ੍ਰੈਜੁਏਟ) ਅਥਵਾ ਉਸੇ ਛੇਤ੍ਰ ਦੇ ਬਸਨੀਕ ਸਨ। ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਯਕ ਅਸਥਾਨ ਰਾਜਸੀ ਸੰਬੰਧ ਕਰਕੇ 'ਕੁਰੁਛੇਤ੍ਰ ਦੇਸ' ਜਾਂ 'ਕੁਰਛੇਤ੍ਰ ਆਦਿ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਿਤੇ ਦੇ ਜੰਮ ਹੋਣ। ਸੋ ਨਿਰੁਕਤ ਦੇ ਕਰਤਾ 'ਯਾਸਕ' ਭਾਵੇਂ 'ਪੰਚਨਦ' ਦੇਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੰਮ ਹੋਣ, ਅਤੇ 'ਪਾਣਿਨਿ' ਦਾ ਪਿਛੋਕਾ ਗਜ਼ਨੀ ਕੋਲ ਸ਼ਲਾਤੁਰ ਅਤੇ ਸਾਕਲਯ (ਵਿਆਕਰਣੀਆਂ) ਦਾ ਜੰਮ ਭਾਵੇਂ ਤਕਿਸਲਾ ਜਾਂ ਚੰਨਿਓਟ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਵਿਦ੍ਵਾਨਾਂ ਦਾ ਆਸ੍ਰਯ ਜਾਂ ਕਾਰਯ ਛੇਤ੍ਰ 'ਸਾਰਸ੍ਵਤ' ਦੇਸ (ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ) ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀ ਸੀ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਕਲਯ ਅਤੇ ਫੇਰ ਵੇਦ ਬਿਆਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਸ਼ ਜੈਮਿਨੀ ਤੇ ਪੀਲ ਆਦਿ ਸਭ ਉਤਰ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਲਪ ਸੂਤ੍ਰ ਆਦਿ ਵੇਦ ਅੰਗ ਅਤੇ ਆਯੁਰਵੇਦ ਧਨੁਰਵੇਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵੇਦ ਆਦਿ ਉਪਵੇਦਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ 'ਅਗਨਿਵੇਸ਼' ਤੇ ਦ੍ਰੋਣਾ ਚਾਰਯ ਆਦਿ ਤਥਾ ਜਿਉਤਿਸ਼ ਆਦਿ ਗਣਿਤ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਆਦਿਤ ਤੇ ਗਰਗਾਦਿ ਏਸੇ (ਗਾਗੇ-ਲਹਰੇ) ਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਕਰਤਾ ਜੈਮਿਨੀ (ਬਿਆਸ ਦੇ ਵਡੇ ਚੇਲੇ) ਐਤ੍ਰੇਯ, ਤੈਤਰੀਯ, ਗੋਪਮਥ ਅਤੇ ਸਤਮਥ (ਚੌਹਾਂ) ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਕਾਰ ਅਤੇ ਆਰੰਨਯਕਾਂ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ ਸਭ ਰਿਸ਼ੀ ਏਥੇ ਹੀ ਜੰਮੇ, ਏਥੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਏਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਅਪਣਾ ੨ ਕਾਰਯ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬਿਵਾਦ ਨਹੀਂ। ਮਨੂੰ ਆਦਿ ਮੁਖ ੨ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਕੁਝਕੁ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਭਾਵੇਂ ਪਿਛੋਂ ਸੰਗ੍ਰਹ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਪਰ ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਏਸੇ 'ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਰਤ' ਜਾਂ 'ਸਰਸ੍ਵਤ' (ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ) ਦੀ ਹੀ ਕਾਢ ਹਨ। ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਯੱਗ ਵਲਕਯ ਆਦਿ ਨੇ ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਤੋਂ ਹੀ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰ ਵੇਦ' ਪੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ, ਸੂਰਜ ਦੇਵ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ੁਕਲ ਯਜੁਰਵੇਦ ਲਿਖੀ। ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਭੀ ਅਥਰਵ ਰਿਸੀ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਉਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਰਲੇ ਮਿਲੇ

---

* ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਓਸ ਸਮੇਂ ਅਥਰਵ ਵੇਦ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ੇ--ਬਾਬੂਵਯ ਆਦਿ ਕਾਮ ਸੂਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣ ਅਜ ਕਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲਗਾ।

ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਬੜੇ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉੱਤੇ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ । ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੂਤ੍ਰ ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਪਿਲ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਪਤੰਜਲੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਣਾਦਿ ਦਾ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ, ਵਿਆਸ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤ (ਬ੍ਰਹਮਸੂਤ੍ਰ) ਗੋਤਮ ਦਾ ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਜੈਮਿਨੀ ਦਾ ਪੂਰਬ ਮੀਮਾਂਸਾ, ਇਹ ਚਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਕਪਿਲ ਦਾ ਸਾਂਖ਼ ਤੇ ਪਤੰਜਲੀ ਦਾ ਜੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਨਵੇਂ ਸਮੇ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਤ੍ਰਕਾਰ ਤਾਂ ਨਵੀਨ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਯ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਸਾਰਸ੍ਵਤ ਦੇਸ ਬਾਸੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਪੂਰਬੋਕਤ ੧੪ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਬਦ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਤੋਂ ਮੱਥੀ ਮਾਂਜੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਵਾਗਦੇਵੀ ਦਾ ਸਾਖਿਅਤ ਅਵਤਾਰ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ' ਭੀ ਏਸੇ (ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ) ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਦਾ ਜੀਉਣ ਜੋਗੀ ਬੱਚੀ ਹੈ। ਜੋ ਹਿੰਦਵੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਤਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਗੁੰਗੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਅਮੁੱਲ ਅਤੇ ਅਮਰ ਦਾਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬੱਜਦੇ ਬਾਜੀਂ ਅਸੀਂ ਅਜ ਭੀ ਇਹ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸਾਡਾ ਮਾਲਵਾ ਸਾਰੀ ਵਿਸ੍ਵ ਭਰ ਦੀ ਸਾਹਿਤ੍ਯ ਦਾ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕੋਈ ਵਿਦਿਆ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨ ਪ੍ਰਗਟੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਏਥੇ ਹੈ ਨਹੀ, ਉਹ ਹੋਰ ਥੇ ਭੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ।'

ਹੁਣ ਸੰਖੇਪ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ' ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸ ਅਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਭੀ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਘਾਲਨਾ ਉਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ–

(੧) ਰਿਗ ਵੇਦ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰ ਵੇਦ ਅਤੇ ਸਾਮ ਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰ ਏਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ (ਮਾਰ ਕੰਡੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਤਿਲੁਜ ਤੱਕ) ਬਣੇ ।

(੨) ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਐਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਸ਼ਤ ਪਥ ਏਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਣੇ ।

(੩) ਬਵੰਜਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ–ਆਰੰਨਯਕ ਭੀ ਇਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਣੇ ।

(੪) ਰਿਗ ਵੇਦ ਦਾ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਸ੍ਵਾਮਿੱਤ੍ਰ 'ਸੁਦਾਸ' ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕੁਰੁਛੇਤ੍ਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਗਾ ।

(੫) ਵਿਸ਼ਿਸਟ ਰਿਖੀ ਬਿਆਸਾ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰਸੁੱਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਰਹਿਣ ਲਗਾ । ਜਿਸ ਨੇ ਰਿਗ ਵੇਦ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੰਤ੍ਰ ਬਣਾਏ ।

(੬) ਰਿਗ ਵੇਦ ਦਾ ਰਿਖੀ ਭਾਰਦ੍ਵਾਜ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਨੈਮਿਸ਼' ਨਾਮੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਅਗਸਤ ਮੁਨੀ ਰਾਜਾ 'ਨਹੁਸ਼' ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ, ਜੋ ਦਖਣ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪੁਰੋਹਿਤ ਸੀ । ਓਸ ਦੇਸ ਦੇ ਭਾਰਦ੍ਵਾਜ ਗੋਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਸਾਇਣਾਚਾਰਯ ਆਦਿ) ਸਭ ਏਸੇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ ।

(੭) ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਸੰਗਮ ਉਤੇ ਪਰਾਸੁਰ ਰਿਖੀ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ 'ਵੇਦ ਬਿਆਸ' ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ । ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਲੋਹਟ ਵੱਦੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਸੀ ।

(੮) 'ਬੇਦ ਬਿਆਸ' ਨੇ ਏਥੋਂ ਉਠ ਕੇ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਕੰਪਲਾ' ਨਗਰ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਮੂਲ੍ਹ ਇੱਕ ਲੱਖ ਸਲੋਕ ਦਾ 'ਮਹਾਂ ਪੁਰਾਣ ਸੰਗ੍ਰਹ' ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ।

(੯) ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੀ ਸਾਖਾ ਤੇ ਹੀ 'ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਚੇਲੇ 'ਪੀਲ' ਨੇ ਵੇਦ ਤ੍ਰਈ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਉਤਰ ਕਾਸੀ ਵਰਤਮਾਨ-ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋਕੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ-(ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਸੀ) ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਬੈਠਕੇ ਕੀਤਾ ਜਿਥੇ ਮਾਰ ਕੰਡੇ ਨੇ ਤਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਕਾਸ਼ੀ ਵਸਾਈ ਸੀ । (ਦੇਖੋ ਦੌਰੇ ਦੀ ਪੋਥੀ) ਤੇ 'ਵੇਦ ਵਿਆਸ' ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਾਏ ।

(੧੦) ਏਸੇ ਉੱਤਰ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਖੇ ਵਿਆਸ ਦੇ ਚੇਲੇ 'ਜੈਮਿਨੀ' ਨੇ 'ਪੂਰਬ ਮੀਮਾਂਸਾ' ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਰਚਿਆ । ਅਤੇ ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਤੇ ਅਗਨਿਵੇਸ਼ ਨੇ ਆਯੁਰ ਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਏਥੇ ਹੀ ਕੀਤੀ

(੧੧) ਪਹਾੜ ਦੀ ਕੰਢੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ 'ਪਿੰਗਲ' ਮੁਨੀ ਨੇ ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਰਚਿਆ ।

(੧੨) ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਕਰਤਾ ਪਾਣਿਨੀ ਨੇ ਰੋਪੜ ਦੇ ਪਾਸ, 'ਦੁਸਾਰਣ' ਨਾਮੇਂ ਨਗਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ 'ਜਾਮਜਵਤੀ' ਕਾਵ੍ਯ ਅਤੇ 'ਸ਼ਿਕ੍ਸ਼ਾ' ਨਾਮੇਂ ਵੈਦਕ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਖਿੱਲ ਭਾਗਾਂ (ਲਿੰਗ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ 'ਗਣ–ਪਾਠ' ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ।

(੧੩) 'ਨੈਮਸ਼ ਆਰੰਨਯ (ਸਰੁਮਤੀ ਕੰਢੇ) ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਆਦਿੱਤ ਅਤੇ ਘਗਰ ਨਦੀ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ 'ਗਾਰਗ' (ਗਾਗਾ) ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਦਰਮਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਥਿਰ ਕਰ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ ।

(੧੪) ਕਲਪ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ (ਆਸ੍ਵਲਾਇਨ, ਆਪਸਤੰਭ ਅਤੇ 'ਮਾਨਵਗ੍ਰਹ' ਆਦਿ) ਗ੍ਰੰਥ ਭੀ ਏਥੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਯਜੁਰ ਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ (ਏਥੇ ਹੀ) ਹੋਈ ।

(੧੫) ਨਾਟ੍ਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਭੀ ਨੈਮਿਖ ਆਰੰਨ੍ਯ ਦੇ ਬਾਸੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਦਰੀ 'ਨਾਰਾਇਨ' ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ 'ਲੱਛਮੀ–ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਖੇਲ ਦਿਖਾਇਆ ਸੀ ।

(੧੬) ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਅਦੁਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪੰਡਿਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦ੍ਵਿਪਾਇਨ 'ਵੇਦ ਵਿਆਸ' ਨੇ ਮਾਲਵਾ ਬਾਸੀ ਅਤੇ ਬਲਖ ਬਖਾਰਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਸ਼ਯਪ ਬੰਸੀਆਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੋਂ ਅਤੇ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਬੰਸੀ ਮਿਸ੍ਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਲਖ ਦੇਸ, ਈਰਾਨ (ਆਰਯਾਇਨ) ਆਰਮੀਨੀਆ (ਆਰਯਮਨੀਯ) ਅਤੇ ਮਿਸ੍ਰ ਵਿਚ ਆਪ ਅਪਣੀ ਸਿਸ਼ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ, ਪੁਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਸਬਦ ਸਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਚਿਰ ਤਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਵਾਰਤਾ ਪੱਛਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਸਚੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਤੋਂ ਮੁੜਕੇ ਵੇਦ ਬਿਆਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਗਾਂ ਦੇ ਸੈਖ ਲਈ ਤਕਿਸ਼ਲਾਂ ਨਗਰ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਿਰੰਨੁਪੁਰ (ਹਿਰੰਨੁਕਸਯਪੁ ਦੇ ਬਸਾਏ ਹੋਏ) ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪੀਠਾਂ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰਕੇ ਅਪਣੀ ਸਿੱਸ਼

ਮੰਡਲੀ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਚਾਰਯ ਥਾਪੇ, ਜਿਥੋਂ ਮਿਸਰ, ਈਰਾਨ, ਯੂਨਾਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਯਪਾਇਨ (Caspian) ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਜਯੋਤਸ਼ ਆਦਿ ਗਣਿਤ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪਾਰੰਗਤ ਹੋਏ। ਜਿਥੋਂ ਪੌਲੁਸਤਾਇਨ (Palistine) ਅਤੇ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ।

(੧੬) ਵਿਆਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਵੈਸ਼ੰਪਾਇਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਯੱਗਯਵਲਿਕ, ਨੇ 'ਕੰਪਲਾ' ਨਗਰ (ਸਰਸੂਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ) ਸੁਕਲ ਯੁਜੁਰ ਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

(੧੭) 'ਮਾਰਕੰਡੇ' ਨਦੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਮਾਰ-ਕੰਡੇ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ 'ਤਲਵੰਡੀ'-ਸਾਬੋਕੇ (ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ) ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਤਪ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪੀਠ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਉਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 'ਪੂਰਵਕਾਸ਼ੀ' ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ 'ਉਤਰ ਕਾਸ਼ੀ' ਨਾਮ ਪਿਆ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭੀ 'ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਸ਼ੀ' ਓਥੇ ਹੀ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਤੀ।

(੧੮) ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਕਰਤਾ ਡੱਕ ਤੇ ਭੱਡਲੀ (ਦੰਪਤੀ) ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਕਰਤਾ 'ਗਾਲਵ' ਤੇ ਗਾਰਗ ਅਤੇ 'ਮਾਤੰਗ' ਨਾਮੇਂ ਜੋਤਿਸ਼ੀ ਭੀ ਇਸੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਘੱਗਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

(੧੯) ਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਆਕਰਣ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਇੰਦਰ ਤੇ ਚੰਦਰ- 'ਨਾੜ ਪਿਤ' (ਵਰਤਮਾਨ ਨੈਰੜੂ) ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ।

(੨੦) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਉਪਨਿਸਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਏਥੇ (ਬ੍ਰਾਹਮਾਵਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ) ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਣੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਮਨੂ ਸਿੰਮ੍ਰਤੀ ਅਧਿਆਏ ੨ ਸਲੋਕ ੧੭-੧੮-੧੯ ਅਤੇ 'ਸਿਸ਼ਟਾ ਸ਼ਬਦੇਸ਼ੂ ਪ੍ਰਮਾਣਮ' ਆਦਿ 'ਪਤੰਜਲੀ' ਦੇ ਬਚਨ ਹਨ:-

संस्कृतोतपत्तिप्रकर्णे--

"सरस्वती दृषद्वत्योर्देवनदोयदन्तरम्। तं देव निर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते। १७। तस्मिन् देशे यः आचारः पारम्पर्यं क्रमागतः। वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते"। १८।

मनु, अः २. श्लोक १७-१८

ਭਾਵ, ਬ੍ਰਹਮਾਵਰਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਭਨਾ ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਭ ਸਦਾਚਾਰੀ ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ' ਪੁਰਖ ਹਨ। ਮਹਾ ਭਾਸ਼ਜਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਦੇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਨਾਲ ਰਲਾਕੇ 'ਸ੍ਰੇਸਟ' ਆਖਿਆ ਹੈ। (ਉਸ ਦੇਸ ਦੀ ਭਾਸਾ ਦੇ ਪਦ ਪਿਛੋਂ ਰਲੇ ਸਨ) ਦੇਖੋ-ਪੰਜਾਬੀ-ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ।

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸਭ ਜਗਾ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਦਾ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸੀ। ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਦੀ ਸਾਖਾ ਅਗਨੀਕੁਲ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਸੋਂ ਸੀ। ਜੋ ਗਣ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈ ਰਹੇ ਸੀ। ਪੰਚਨਦ ਅਤੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਤੋਂ ਛੁਟ ਕੰਧਾਰ ਤੇ ਹਿਰਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੰਗਾ ਤਕ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲੇ

ਤੋਂ ਬਿੰਧਿਆਚਲ ਤਕ (ਸਣੇ ਆਵੰਤੀ) ਚੰਦ੍ਰ ਬੰਸੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਸੋ ਪੂਰਬ ਵਲ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਤੇ ਚੰਬਲ ਦਖਣ ਵਲ ਨੂੰ ਨਰਬਦਾ, ਪਛੋਂ ਵਲ ਨੂੰ ਅਰਬ ਸਾਗਰ ਤੇ ਈਰਾਨ ਤਕ ਅਤੇ ਉਤਰ ਵਲ ਨੂੰ (ਸਣੇ ਕਸ਼ਮੀਰ) ਹਿਮਾਲਾ ਤਕ 'ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼' ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਗੰਗਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਦਾ ਗੰਡਕ ਤਕ 'ਆਰਯ ਵਰਤ' ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਚੰਦ੍ਰ ਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਦੂਸ਼ਿਅੰਤ ਦੇ ਪੁਤਰ ਭਰਤ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਦੇਸ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਮ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਇਸ ਦੇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਭੀ ਉਕਤ ਦੇਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰਸੂਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸਤਾ ਕਰਕੇ 'ਸਰਸੂਤੀ' ਕਰਕੇ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੂਰਬੋਕਤ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਨਤ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਬਣਾਇਆ, ਤਾਂ ਏਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮਾਂਜੀ ਹੋਈ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ 'ਸਿਸ਼ਟ' ਭਾਸ਼ਾ ਆਖੀ ਜਾਣ ਲਗੀ, ਜੋ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣ ਆਦੀ ਦੇ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' ਕਹਾਈ। ਅਤੇ ਏਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਆਦਿਲੇ ਕੇਂਦਰ ਬਹੁਤੇ ਹੋਣ ਤੇ ੧੫੦੦ ਬਰਸ ਪਿਛੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ 'ਵਿਆਕਰਣ ਮਹਾਂ ਭਾਸ਼' ਦੇ ਕਰਤਾ 'ਪਾਤੰਜਲੀ' ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਮੂਲ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ 'ਸਿਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ' ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮਨੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਧਿਯਾਯ ੨ ਸਲੋਕ ੧੮ ਤੇ ੧੯ ਵਿਚ ਗੱਜ ਵਜ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾਵਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਮੇ ਹੋਏ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡਾਰੂ) ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰਨਾਂ ਦੀਪਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ, ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸਮਰ ਵਿਦਿਆ (ਯੁਧ ਵਿਦਿਆ) ਆਦਿ ਸਿਖਿਆ ਕਰਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬੋਕਤ ਮਲਵਈ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਮਹਾ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਸੀ, ਕਿ ਦਧੀਚ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸਾਰਸੂਤ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲੇ ਹੋਏ ਵੇਦ ਮੁੜ ਪੜ੍ਹਾਏ। ਅਤੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਿਸਰ, *ਪੌਲੁਸਤਾਇਨ, (Palistine) ਅਸੀਰੀਆ, ਬਲਖ਼, ਚੀਨ ਅਤੇ ਬਾਲੀ ਦੀਪ, ਸਵਰਨ ਦੀਪ (ਸਮਾਟਰਾ) ਆਦੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਏਸ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਨਗਰ 'ਨੈਮਿਸ਼' 'ਕੁਰੂਛੇਤਰ', 'ਕੰਪਲਾ' ਅਤੇ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਪ' (ਵਰਤਮਾਨ ਲੋਟਟ ਬੱਦੀ) ਆਦਿਕ ਦੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜੈਸੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਮਾਂਜੀ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਏਥੇ ਹੀ ਬਣੀ, ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਅਪੂਰਬ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਦੇ ਸਦਕੇ 'ਦੇਵ ਭਾਸ਼ਾ' ਵਡਾਰੂਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਅਥਵਾ 'ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਕਹਾਈ। ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਤਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਇੰਦਰ' 'ਚੰਦਰ' ਅਤੇ 'ਪਾਨਣੀ' ਆਦੀ ਵਿਆਕਰਣੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਰਥਾਤ ਅੱਜ ਤੋਂ ੩੦੦੦ ਤੋਂ ੩੫੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਭੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਮਈ ਈਸ਼੍ਵਰੀ ਬੋਲੀ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ 'ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ' ਅਥਵਾ 'ਗੁਰਮੁਖੀ' ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਭੀ ਏਸੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਜਦ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਾਰਤਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਯਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਲਈ

---

*ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਪੋਤੇ ਪੁਲੁਸਤ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਪੌਲੁਸਤਾਇਨ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਸਣੇ ਉਠ ਕੇ ਪੌਲੁਸਤਾਇਨ ਵਰਤਮਾਨ ਫਲਸਤੀਨ (Palistine) ਨੂੰ ਬਸਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੋਤੇ ਰਾਵਨ ਨੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਲੀਲੈਂਡ ਦਾ ਰਾਜਾ-ਸਮਾਲੀ ਨਾਨਾ ਸੀ, ਮੁਰਾਕੂ ਦੀ ਵਸਨੀਕ 'ਮੁਰ' ਜਾਤੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅਮਰ ਕੰਟਕ ਦੀ ਲੰਕਾ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਗੱਦ ਵਿਚ ਲਿਖਾਈਆਂ। ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਲੈਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਪਾਠਯ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਆਮਨਾਯ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਉਪਰੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਏਥੇ 'ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਂਸ਼ੀ' ਜੈਸੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਸਥਾਪਨ ਕਰ ਕੇ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਉਤਾਰੇ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਛੰਦ ਮਯ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਾਈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ੫੨ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਾਇਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਉਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਹੀ ਮਲਵਈ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਨਿਰੁਕਤ ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਏਸ ਸਾਰਸ੍ਵਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਲੱਖਣ ਤੇ ਲੱਛ ਰੂਪ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਦੀ ਵਗਣ ਅਤੇ ਚੁਫੇਰੇ ਪਸਰਨ ਲਈ ਮਾਰਗ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ 'ਗੁਰੂ ਕਾਵਯ ਦਰਸ਼ਨ' ਜੈਸੇ ਪਿੰਗਲ, ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ,'' ਵਿਆਕਰਣ ਪੰਚਾਇਣ' ਜੈਸੇ ਵਿਆਕਰਣ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨਿਰਵਚਨ ਵਰਗੇ ਨਿਰੁਕਤ ਅਤੇ ਨਿਗਮਾਗਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੁੱਲ ਆਕਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ (ਮਲਵਈ) ਭਾਸ਼ਾ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮੀ, ਸ਼ਾਰਦਾ, ਸਰਸ੍ਵਤੀ, ਭਾਰਤੀਜ਼ਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਹਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਾਧਿਅਮ [ਮਾਤ੍ਰ] ਭਾਸ਼ਾ ਅਥਵਾ 'ਆਦਰਸ਼' (Standard) ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਸਨਾਤਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਰਦ ਗਿ: ਗੁਣੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

'The Punjabi has two well marked dialects, the standard language of Amritsar & the Malvai of the south eastern Punjab.'

(d) 258

'An Introduction to Comparative Philology. Dr. P.D. Gune.'

'ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚੰਗੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਪਛਾਣੀਆਂ ਉਪਭਾਖਾਂ ਹਨ, ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਟਕਸਾਲੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਮਲਵਈ।' ਡਾ: ਪੀ: ਡੀ: ਗੁਣੇ

੪. ਪ੍ਰਕਰਣ

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ

ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਥਲਾਂ ਵਿਚ ਦਰਾਵੜ (ਸੰਸਕਾਰ ਹੀਨ) ਕੌਮ ਬਸਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਚੂਹੜੇ ਚੰਡਾਲ, ਗੰਧੀਲੇ, ਢਹੇ, ਭੀਲ, ਗੋਂਡ ਅਤੇ ਕੋਲ ਆਦੀ ਜਾਤਾਂ ਭੀ ਸਨ। ਕੱਸ਼ਪ ਵੰਸੀ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚੀਂ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਤਰਕੇ ਅਪਣੀ ਸਭ੍ਯਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਸਣ ਲਈ ਵਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਗਰ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਨਦੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਬਸਾਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਉਤੇ ਭੀ ਬਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਸਥਾਪਨ

ਕਰਨ ਲਗੇ। ਤਾਂ ਏਥੇ ਦ੍ਰਾਵੜ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਬੜੀ ਬੜੀ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਬਹੁਤਾਇਤ ਵਿਚ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ੍ਯਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਧਰਮ ਭੀ ਕਲਪਿਤ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪੂਜਣਾ, ਸੱਪਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੂਜਣਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣਾ ਭੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਭ੍ਯਤਾ ਦੇ ਭੇਦ ਨੇ ਪਰਸ ਪਰ ਬਹੁਤ ਦੁੰਦ ਜੁੱਧ ਮਚਾਏ ਕਾਸ਼ਪ ਲੋਕ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਸਭ੍ਯਤਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਾਵੜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦ੍ਰਾਵੜਾਂ ਦੀ ਵਡੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ਨਗਰੀਆਂ ਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਸਣੇ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜੋ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ੯੯ ਨਗਰੀਆਂ ਦਾ ਇੰਦਰ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਦ੍ਰਾਵੜ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸੰਘਣੇ ਬਣਾਂ ਅਤੇ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਕਾਸ਼ਪਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਰੇਡੇ ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ ਅਤੇ ਬਿੰਧਿਆਚਲ ਪਰਬਤ ਦੀ ਕੰਢੀ ਨਰਬਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਉਤਰ ਵਲ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ 'ਆਵੰਤੀ' (ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਹਾਰੀ) ਨਗਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਥੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ 'ਦਨੂ' ਤੇ 'ਦਨਾਯੂ' ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਕ ਪੁਤਰ ਦਾਨਵ ਸੀ। ਇੰਦਰ ਨੇ ਅਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਓਥੇ ਹੀ ਦਾਨਵ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਵੰਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ ਉਸ ਦੇ ਥਾਂ ਉੱਜੈਨੀ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਾਨਵ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ) ਨਾਮ ਰਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਰਗ ਦੀ ਅਮਰਾਵਤੀ ਅਥਵਾ ਸੁਰਗਾਪੁਰੀ ਵਰਗੀ ਨਗਰੀ ਮੁੜ ਆਬਾਦ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਪੁਰੀਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਭੂਮੱਧ ਰੇਖਾ ਅਥਵਾ ਸ਼ੂਨ ਰੇਖਾ (ਖਤ ਇਸਤਵਾ) ਲੰਘਣ ਕਰ ਕੇ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਭੀ ਉਹ ਪਵਿਤਰ ਅਤੇ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਓਥੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਜੋਧੇ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰ ਸਾਰਖੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ 'ਬਲਰਾਮ' ਸਣੇ 'ਸਾਂਦੀਪਨੀ' ਮੁਨੀ ਤੋਂ ਏਥੇ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦਾ ਧਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਤਾਪੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਗਣ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਨਾਇਕ 'ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ' 'ਪੰਵਾਰ' ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਛੁਡਾਉਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂ ਨੇਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਏਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਦੇਵ-ਦੈਂਤ ਜੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ' ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ। ਹਰ ਏਕ ਟੱਬਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਡਾਰੂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਅਤੇ ਜੁੱਧ ਦਾ ਜੱਥੇਦਾਰ ਭੀ ਹੋਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਇਕ ਗੋਤ੍ਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲੇ ਰਲ ਕੇ ਕੋਈ ਇਕ ਗਣ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜੈਸੇ 'ਤ੍ਰਿਤਸੂਗਣ, ਭਰਤ ਗਣ, ਪੁਰੁ ਕੁਤਸ ਗਣ, ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਕਾਸ ਗਣ ਇਤਿ ਆਦੀ।

ਓਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁਖੀਆ 'ਗ੍ਰਾਹਮਣੀ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਫੇਰ ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਬੜੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਵਿਤੀਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਬੜੇ ਬੜੇ ਜਥੇਦਾਰ ਕੁਝ ਪਰਗਣਿਆਂ ਜਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਬਣਾਉਣੇ ਪਏ। ਜੋ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਸਮਿਤੀ (ਕੌਂਸਲ) ਰਖ ਕੇ ਉਹਦੀ

ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦਿਵੋਦਾਸ 'ਸੁਦਾਸ' ਅਤੇ 'ਸ਼ੁਰਤ ਵਰਣ' ਆਦਿ ਦਸ ਰਾਜੇ ਬਣ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਨਸ਼ਾਹ ਇੰਦਰ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ 'ਕੁਯਵ' ਅਤੇ 'ਨਮੁਚੀ' ਆਦਿ ਦਰਾਵੜ ਦੈਂਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੱਸ਼ਪ ਗੋਤ੍ਰੀ ਤੁਸ਼ਟਾ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਪੁਤਰ ਵਿਸ਼ੁ ਰੂਪ, ਬ੍ਰਿਤ੍ਰ ਅਹੀ, ਦਾਨਵ, ਦਨੂ, ਦਨਾਯੂ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਮੁਖੀਏ ਅਤੇ 'ਪੁਰੂ' ਤੇ ਭਰਤ ਗਣ ਆਦਿਕ ਪੰਜ ਗਣ ਰਾਜੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਸੰਖੇਪ ਮਾਤ੍ਰ ਤੇ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥਾਈਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ (ਪਰੰਤੂ ਮਾਨਯੋਗ) ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਅਡ ਥਾਪਣੇ ਪਏ। ਜੋ ਮਹਾਂ ਮੰਤ੍ਰੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੇ ਸੀ। ਯੁਧ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ੨ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਸੈਨਾਪਤੀ, ਦਲਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਊਹਪਤੀ ਆਦੀ ਪਦਾਂ ਤੇ ਥਾਪਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੀ ਪਰਜਾ ਹਥਿਆਰ ਰਖਦੀ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਦੀ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਕਰਤਵ ਚੰਗਾ ਜਾਣ ਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜੁਧ ਦਾ ਰੁਝੇਵਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਪ੍ਰੋਹਿਤੀ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕੰਮ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਸਭ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਨਿਜੱਠਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਖੋ ਵਖ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਣਜ ਵਪਾਰ ਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਕੇ ਖੁਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਭੀ ਵਖਰੇ ਵੈਸ਼, ਬਣਾਉਣੇ ਪਏ। ਜੋ ਦਰਾਵੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਸਨ। ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ, ਦ੍ਰਾਵੜ, ਕੌਮ (ਜੋ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀਨ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ) ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਛੱਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ ਉੱਚੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਂ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ ਜਿੱਤਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਾਂ ਦ੍ਰਾਵੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਜੋ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਮੰਤ੍ਰ ਬਣਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ।

ਪੂਰਬੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਯੁਗ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਕੌਮ ਦਾ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਸੀ। ਦੇਵ-ਦੈਂਤਾ ਦੇ ਜੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬੜੇ ਬੜੇ ਆਰਯ ਰਾਜ ਸਥਾਪਨ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ, ਕੋਸ਼ਲ, ਕਾਂਸ਼ੀ ਅਤੇ ਮਿਥਲਾ ਆਦਿਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ। ਚੰਦ੍ਰ ਬੰਸੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਰੂ, ਪੰਚਾਲ, ਯਾਦਵ ਅਤੇ ਹੈਹਯ ਬੰਸੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ।

ਦੁਆਪਰ ਤੇ ਕਲਜੁਗ ਦੀ ਸੰਧੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਗਨੀ ਬੰਸੀਆਂ ਦੇ ਪੰਵਾਰ, ਪਰਹਾਰ, ਸ਼ੋਲੰਕੀ ਅਤੇ ਚੌਹਾਣ, ਚਾਰ ਗਣ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਖੋਖਰਾਇਣ, ਗੱਖੜ, ਕੱਕੜ, ਜੋਧੇ ਅਤੇ ਅਰਜਣਾਇਣ ਆਦਿ ਗਣ ਭੀ ਏਸ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁਤ 'ਕਰ' ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਜੁੱਧ ਦੇ ਖਰਚ ਜਾਂ ਕਿਲਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਖਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਕੱਚੇ ਕਿਲੇ ਅਤੇ ਘਰ ਲਕੜੀ ਤੇ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਛੋਟੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਜਾਂ ਭੈਣੀਆਂ ਤੇ 'ਫੂਸ ਦੀਆਂ ਛੰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੈਣ ਦੇਣ ਵਿਚ ਗਊਆਂ ਦਾ ਧਨ ਦਿਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫੌਜਦਾਰੀ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਫਰਯਾਦੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ, ਬੁੱਧ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਨਿਆਉਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਿਲਖ ਦੇ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਤਾਨ ਮਾਲਿਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਾਪ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਸ

ਦਾ ਵਡਾ ਪੁਤ੍ਰ ਮੁਖੀਆ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯਾਜਕਾਂ ਤੇ ਦੇਵ ਪੂਜਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜਿਆਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਛਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਅਸ੍ਵਪਤੀ ਦਾ, ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦਾ ਅਤੇ ਪੰਚਾਲ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਾ ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਏਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਛਤ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਿਛੋਂ ਆਕੇ ਛਤ੍ਰੀ ਵਿਅਸਨੀ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦੇ ਨੇਤਾ ਭੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਬਣ ਗਏ।

ਜਿਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਪਰ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਪੁਰਸ਼ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਆਦਿ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਭੀ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਜਾ ਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਹਰ ਕਲਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਵੇਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ 'ਬੇਦ ਰਾਜ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੁਥੀਉ' ਆਦਿ ਵਾਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਰਾਜਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੋਤਰਾ 'ਮਨੂ' ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਥਨੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਚਲੀ। ਮਨੂ ਦੀਆਂ ੧੪ ਗੱਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੧੪ ਵਾਂ 'ਬੈਵਸ੍ਵਤ' ਮਨੂ ਦਾ ਹੁਣ ਵਰਸ਼ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਮਨੂ ਨੇ ਦੇਵ-ਦੈਤ ਜੁੱਧ ਤੋਂ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਦੇਸ ਨੂੰ ਸਾਰਸ੍ਵਤ ਆਦੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਵਸਾਇਆ।

ਏਸੇ ਮਨੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੱਸ਼ਪ ਦੇ ੧੨ ਪੁਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੰਦਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਸੂਰਮਾ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਸੋਮਰਸ ਦੇ ਝਗੜੇ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਤੁਸ਼ਟਾ' ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਪੁਤਰ 'ਵਿਸ਼ੁ ਰੂਪ' ਨੂੰ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਥੋਂ ਦਨੂ ਤੇ ਦਨਾਯੂ ਦਾ ਪਾਲਿਆ ਹੋਇਆ 'ਦਾਨਵ' ਤੁਸ਼ਟਾ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ 'ਦਾਨਵੀ' ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਿਤ੍ਰ' ਆਦਿ ੧੬ ਭਰਾ ਦੇਵਤਾ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੇ 'ਅਦਿਤੀ' ਦੇ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰੁਧ ਹੋ ਗਏ। ਬਹੁਤੇ ਸਾਰੇ ਜੁੱਧ ਲੜ ਕੇ ਇੰਦਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਏ 'ਬਿਸ਼੍ਵ-ਰੂਪ' ਤੇ 'ਬ੍ਰਿਤ੍ਰ' ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ 'ਣਿਨਜ' ਨਾਮੇ ਕਿਲੇ ਨੂੰ ਜੋ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ੯੯ ਨਗਰੀਆਂ ਭੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਮਹਿੰਜੋਦਾਰੋ, ਹੜੱਪਾ, ਆਵੰਤੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਪ (ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸਾ ਦਾ ਸੰਗਮ ਅਸਥਾਨ) ਆਦਿ ਮੁਖ ਸਨ। ਏਸ ਭਾਰੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਏਸ ਦੇਸ ਨੂੰ ਉਕਾ ਹੀ ਛਡ ਗਏ। ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਆਦੀ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਪਰ ਅਪਣੇ ਸ਼ਤਰੂ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਤੇ ਛਾਪੇ ਮਾਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖੁਸੇ ਹੋਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਹੀਲੇ ਭੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇੰਦਰ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਤੀਜਾ ਮਹਾ ਯੁਧ ਫੇਰ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇੰਦਰ ਨੇ ਓਸ ਧੜੇ ਦਾ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਪਹਾੜੀ ਨਦੀਆਂ ਦਾ ਜਲ 'ਕੁਯਵ' ਆਦਿ 'ਅਹੀ' ਬੰਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਤੇ ਸਾਥੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਇਕ ਦਮ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਬਹਾ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਨਿਵਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ('ਨਿਸ਼ਾ', 'ਨਿਰਯ' ਦੂਜਾ 'ਣਿਨਜ') ਤੇ ਈਰਾਨ, ਅਰਬ, ਰੂਮ, ਸ਼ਾਮ, ਆਦੀ ਦੇਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਰਕ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਲੈ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕ ਹਜ਼ਰਤ ਨੂਹ ਦੀ ਜਲ ਪ੍ਰਲੈ

ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਤ੍ਰੇਤੇ ਜੁਗ ਦੇ ਅਰੰਭ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਇੰਦਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ 'ਅਮਰਾਵਤੀ' ਨਾਮੇ ਪੁਰੀ ਸੀ। ਪਰ ਏਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਬਹੁਤੀ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਦੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਨਗਰ ਪੰਜਉਰ, ਨੈਮਿਖ ਆਦਿ 'ਕੁਰੂਛੇਤਰ' ਆਦਿ ਉਪਰ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪਹਿਲਾਂ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ঃ—

ਚੰਦ੍ਰਬੰਸੀ ਰਾਜਾ 'ਨਹੁਸ਼' ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਏਸ ਦੇਸ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਜਾਉਲੀ ਇਉਂ ਹੈ :—ਬ੍ਰਹਮਾ ਦਾ ਅੱਤ੍ਰੀ ਉਸਦਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਉਸਦਾ ਬੁੱਧ, ਬੁੱਧ ਦਾ ਪੁਰੂਰਵਾ, ਉਸ ਦਾ ਆਯੂ, ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਹੁਸ਼, ਉਸ ਦਾ ਯਯਾਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਯਦੂ, ਜਿਸ ਤੋਂ 'ਯਾਦਵ' ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਾ ਹਸਤੀ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ 'ਹਸਤਨਾਪੁਰ' ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ 'ਸੰਤਨੁ' ਅਤੇ 'ਪਾਂਡਿਵ' ਹੋਏ। ਸੋ ਰਿਸ਼ਟ ਸੇਣ ਦਾ ਸ਼ੰਤਨੂ ਅਤੇ ਦੇਵਾਪਿ, ਸ਼ੰਤਨੂ ਦੇ ਵਿਚਿਤ੍ ਵੀਰਯ ਤੇ ਦਿਤ੍ਰਾਂਗਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਧ੍ਰਿਸਟਰਾਸ਼ਟ੍ਰ, ਪੰਡੂ ਤੇ ਵਿਦੁਰ। ਪੰਡੂ ਦੇ ਯੁਧਿਸਟਰ ਆਦਿ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਸਰਾਸ਼ਟ੍ਰ (ਅੰਨ੍ਹੇ ਦੇ ਦੁਰਯੋਧਨ ਤੇ ਦੁਹਸਾਸਨ ਆਦੀ)।

ਯਦੂ ਬੰਸ ਦੀਆਂ ਵਡੀਆਂ ੨ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਯਾਦਵ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਛਿਪੰਜਾ ਕਰੋੜ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਸ ਦੇਸ ਤੇ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸੂਰਸੇਨ ਆਦਿ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮਥਰਾ ਆਦੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦ੍ਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪੂਰਬ ਤੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਵਧਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਦੂਜੀ 'ਹੈਹਯ' ਨਾਮੇ ਸ਼ਾਖਾ ਨੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਲੰਜਰ, ਚੇਦੀ, ਵਿਦਿਸ਼ਾ (ਵਰਤਮਾਨ ਭੇਲਸਾ) ਅਤੇ ਗੋਨਰਦ (ਵਰਤਮਾਨ ਗੋਂਡਾ) ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ।

ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ 'ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ' ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਰਾਜੇ ਪੰਚ ਨਦ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤਕ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਰੋਹਿਤਾਸ' ਜ਼ਿ: ਜਿਹਲਮ ਵਿਚ ਹਰੀ ਚੰਦ ਦਾ ਪੁਤ 'ਰੋਹਿਤਾਸ' ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ੩੪ਵੇਂ ਰਾਜੇ ਦਿਲੀਪ ਨੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ 'ਮੱਦਰ' ਨਾਮੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਸੀ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮੱਦਰ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਅਪਣੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਜਮਾਈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਮੱਦਰ ਦੇਸ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਉਝਲ —ਦੇਹੁਲਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਦੇਹਲੀ—ਦਿੱਲੀ ਬਸਾਈ। ਓਸ ਵਲੋਂ ਉਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੌਸ਼ੱ ਲਿਆ ਨਦੀ ਤੇ ਸਨੌਰ ਤੇ ਘੁੜਾਮ, ਘੱਗਰ ਤੇ ਸੁਨਾਮ ਤੇ ਗਾਗਾ (ਲਹਰਾ) ਆਦਿਕ ਅਤੇ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਉਪਰ ਥਾਨੇਸਰ ਤੇ ਕਪਿਥਲ (ਕੈਂਥਲ) ਆਦਿ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਏਸੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ 'ਰਘੂ' ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ 'ਅਜ' ਤੇ 'ਅਜ' ਦ ਦਸਰਥ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦਾ ਦੇਸ ਜਿਤ ਕੇ ਅਜੋਧਿਆ ਨਗਰ ਬਸਾਇਆ। ਜਿ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਆਦਿਕ ਹੋਏ। ਇਸ ਬੰਸ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤ ਰਘੂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋਈ। ਏਸ ਰਘੂਬੰਸ ਦਾ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ੫੦੦ ਬਰਸ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਰਾਜ ਰਿਹਾ ਏਹ ਸਮਾਂ ਅਜ ਤੋਂ ੬੫੦੦ ਬਰਸ ਪੂਰਬ ਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—

ਸੂਰਜ ਬੰਸ ਦਾ ਬ੍ਰਿਛ ਇਕ ਥਾਂ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਬ੍ਰਹਮਾ, ਮਨੂ, ਮਰੀਚ, ਕੱਸ਼ਪ, ਸੂਰਜ (ਧਰਮ ਰਾਜ) ਸ੍ਰਾਦ ਮੁਨੀ, ਇਕਸਵਾਕੂ ਪਹਿਲਾ (ਛਰਿਯਾਤਿ), ਅੰਬਰੀਕ ਪਹਿਲਾ, ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਦੂਜਾ, ਛਛਾਦ ਪੁਰੰਜਯ, ਸਾਵਸਤ (ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਪੁਰੀ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲਾ) ਕੁਵਲਾਸ੍ਵ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਹਾਸ, ਨਿਕੁੰਭ, ਯੁਵਨਾਸ੍ਵ, ਮਾਨਧਾਤਾ, ਅੰਬਰੀਕ ਦੂਜਾ, ਹਾਰੀਤ, ਤ੍ਰਿਸ਼ੰਕੂ, ਹਰੀ ਚੰਦ, ਰੋਹਿਤਾਸ੍ਵ, ਚੰਪਕ, ਆਹੁਕ, ਸਗੜ, ਅਸ਼ਮੰਜਸ, ਅਸ਼ਮਾਨ, ਦਿਲੀਪ, ਭਾਗੀਰਥ, ਰਿਤੁ ਪ੍ਰਣ, ਸੁਦਾਸ, ਮੋਲਕ, ਦਿਲੀਪ 'ਦੂਜਾ' ਰਘੁ, ਅਜ, ਦਸਰਥ, ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ। ਲਊ-ਕੁਸ੍ਵ, ਲਊ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਕਾਲ ਕੇਤੂ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ੂ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਕਾਲ ਰਾਇ ਉਸ ਦਾ ਸੋਢੀ ਰਾਇ।

ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਬਣਬਾਸ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਲਮੀਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਆਸ੍ਰਮ ਤੇ (ਜੋ ਕਿ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਇੱਛਰਾ'—ਲਾਹੌਰ ਕੋਲ ਸੀ) ਲਊ ਤੇ ਕੁਸ਼ੂ ਦੇ ਪੁਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੁਆਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਜਦ ਕਿ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਅਸ੍ਵਮੇਧ ਦਾ ਘੋੜਾ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਘੋੜਾ ਫੜ ਲਿਆ ਤਾਂ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਅਪਣੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਤਰਾਂ ਨਾਲ ਘੋਰ ਜੁੱਧ ਹੋਇਅ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮੂਰਛਾ ਹੋ ਗਈ ਉਹ ਜਿਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੁਆਰਾ ਦੂਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦੁਖ ਭੰਜਨੀ ਨਾਮੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਨੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਣ ਕੇ ਅਜੁਧਿਆ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਇਆਂ ਲਉ ਲਈ ਲਾਹੌਰ, ਕੁਸ੍ਵ ਲਈ ਕੁਸੂਰ, ਅਤੇ ਭਰਤ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਤਕਸ਼ ਲਈ ਤਕਿਸ਼ਲਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਬਣਾਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਕਤ ਮੱਦਰ ਦੇਸ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਰਾਵੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਉਤਰ ਮੱਦਰ ਕਸੂਰ ਦਾ ਦਖਣੀ ਪਾਸਾ (ਮਾਲਵੇ ਸਣੇ) ਦਖਣੀ ਮੱਦਰ ਕਹ ਇਆ ਕੁਸ਼ੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾ ਪਾ ਕੇ ਕਾਲ ਰਾਇ, ਕਾਲ ਕੇਤੂ ਅਤੇ ਸੋਢੀ ਰਾਏ ਆਦੀ ਕਈ ਮਾਂਡਲਿਕ ਰਾਜੇ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਢੌਰਾ, (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ) ਸੁਨੇਤ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਗਾਗਾ, ਸੁਨੌਰ, ਸੁਨਾਮ, ਘੁੜਾਮ (ਗੁਹਰਾਮ) ਆਦਿ ਸ਼ੈਹਰਾਂ ਤੇ ਅਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆ। 'ਲਊ' ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਚ ਨਦ ਵਾਸੀ ਲਵਾਣੇ, ਖੋਖਰੇਣ ਦੁਆਪਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗਣ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਰਾਜਦੇ ਰਹੇ, ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰ ਬਰਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਰਹੇ।

ਕੁਸ਼ੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਮਲੋਈ ਜੋਹੀਆ ਤੇ ਨਾਗ ਬੰਸੀ ਆਦਿ ਗਣ ਭੀ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਜੋ ਗੜ—ਦਰੇੜਾ ਅਤੇ ਹਾਂਸੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਅਜ ਤਕ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਖੋਜੀ ਮਹਿਕਮੇਂ ਨੂੰ ਹਾਂਸੀ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਇਕ ਬੜੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਲੱਭੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਭ੍ਯਤਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਤੇ ਉਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ (ਜੈਪੁਰ, ਜੋਧਪੁਰ ਆਦੀ) ਅਤੇ ਉਜੈਨ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਦਖਣੀ ਮੱਦਰ ਦੀ ਮਲੋਈ ਸ਼ਾਖਾ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ 'ਅਰਬੁਦ' ਨਾਮੇ ਪਰਬਤ ਤੇ 'ਅਚੱਲ ਗੜ' ਅਤੇ 'ਸਿਰੋਹੀ' ਆਦੀ ਨਗਰ ਵਸਾ ਕੇ ਬਹੁਤ ਉਂਚਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬਿਰਾਜਦੀ ਰਹੀ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮਾਰ ਆਦੀ ਅਗਨੀ ਬੰਸ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਜੋਧੇ ਪਰਗਿਟ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ 'ਸ਼ੱਕਾਰਿ' ਬਿੱਕ੍ਰਮਾ ਦਿੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਭਾਰਤ ਖੰਡ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਰਬ ਰੂਮ, ਸ਼ਾਮ ਆਦਿ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ

ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾ ਅਜ ਤੋਂ ੬੦੦੦ ਬਰਸ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ 'ਇਤਹਾਸ' ਵਿਚ ਦੇਖਣਾ।

ਸੂਰਜ ਬੰਸੀਆਂ ਦੇ ਗੰਗਾ ਪਾਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਏਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਬੰਸੀਆਂ ਦੇ (ਦੂਜੀ ਵਾਰ) ਕਈ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਾ 'ਸ਼ਾਂਤਲ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ "ਸ਼ੰਤਨੂੰ' ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਕੈਰਵ ਅਤੇ ਪਾਂਡਿਵ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰਬਲ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਇਉਂ ਹੈ:–

ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਂਤਨੂੰ (ਸ਼ਾਂਤਲ) ਦੇ ਬਚਿੱਤਰ ਬੀਰਜ ਤੇ ਚਿਤਰਾਂਗਦ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਅੰਬੋ, ਅੰਬਕਾ ਅਤੇ ਦਾਸੀ ਅੰਬਲਕਾ ਤੋਂ ਬੇਦ ਬਿਆਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਪੁਤਰ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਤੇ ਪੰਡੂ ਹੋਏ। ਪੰਡੂ ਦੇ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ, ਅਰਜਨ, ਭੀਮ, ਸਹਿਦੇਵ ਅਤੇ ਨਕੁਲ–ਪੰਜ ਪਾਂਡਿਵ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਅਭਿਮੰਨਯੂ, ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੀਛਤ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮੇਜਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਰਜੀਆ ਪੂਤ ਹੋਇਆ। ਏਸ ਬੰਸ ਦੇ ਸਮੇ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਸਨੌਰ ਤੇ ਸੁਨਾਮ ਮੁੜ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਹੋਏ। ਪੰਜੌਰ ਵਿਚ ਪਾਂਡਿਵਾਂ ਦਾ ਕਿਲਾ ਅਜ ਤਕ ਹੈ। ਕੁੱਲੂ ਦੇ ਉਪਰ ਤੁੰਗਣ ਦੇਸ ਤੋਂ ਭੀ ਪਾਂਡਿਵਾਂ ਨੇ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ' ਨੇ 'ਤੇਜ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ' (ਬ੍ਰਹਮ ਰਾਖਸ਼) ਨੂੰ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਪ' ਨਾਮੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ। ਜੋ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਸੰਗਮ ਓਸ ਸਮੇਂ ਅਜ ਕਲ 'ਲੋਹਟ ਬੱਦੀ' (ਰਾਏ ਕੋਟ ਦੇ ਪਾਸ) ਦੇ ਪਛੋਂ ਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਕੋਹ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਪਰਾਸੁਰ ਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਰਾਜਾ 'ਵਿਰਾਟ' ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ' ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਤਿਹਾੜਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਕੋਲ ਗ਼ਾਲਿਬ ਤੇ ਸ਼ੇਰਪੁਰੇ ਦੇ ਥੇਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤਿਹਾੜੇ ਤਕ ਸੀ। ਏਥੇ ਹੀ ਪਾਂਡਿਵ ੧੨ ਬਰਸ ਦੇ ਬਨਬਾਸ ਮਗਰੋਂ ਜਿਸ ਤਾਲ ਤੇ ਤੇਰਵਾਂ ਸਾਲ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਰਹੇ ਸੀ। ਜੋ ਗੁ: ਬਉਲੀ ਸਾਹਿਬ (ਸੋਢੀਵਾਲਾ) ਤੋਂ ਅਧ ਮੀਲ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾ ਤਲਾਉ ਤੀਰਥ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਅੱਜ ਭੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਰਾਜਾ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੁੱਧ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਦਲ ਚਤਰਾਲ ਦੇ ਰਸਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸਿਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ 'ਮਾਲਾ ਕੰਦ' ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਵਡਕੇ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ 'ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ' ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਇਹਨਾ ਹੀ ਚੰਦਰ ਬੰਸੀਆਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਪਾਰਥੀਅਨ ਲੋਕ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ 'ਇੰਡੋ ਪਾਰਥੀਅਨ' ਅਥਵਾ 'ਹਿੰਦੂ ਪਾਰਥਿਆਇਨ' ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਦਲ ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਪਿਛੋਂ ਦਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਰਜਨਟਾਇਨ ਵਿਚ ਜਾ ਬਸਿਆ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰੈਡ ਇੰਡੀਅਨ' ਕਰਕੇ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਅਜ ਕਲ ਕੁਲ ਚਾਰ ਲਖ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਸੀਗਣ ਉਤ੍ਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਸੀ ਜੋ ਮੈਕਸੀਕਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਡਕਾ ਹੋਇਆ। ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸੇ ਦਲ ਵਿਚੋਂ ਸਿਆਮ, ਅਨਾਮ ਅਤੇ ਕੰਬੋਦੀਆ ਵਿਚ ਭੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਚੰਦਰ ਬੰਸੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਨਵੇਸ਼ (ਨੌ ਆਬਾਦੀਆਂ) ਬਣਾਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭਯਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅੱਜ ਤਕ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਆਦਿਕ ਕਈ ਤਿਉਹਾਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਹੀ ਉਥੇ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਅਚਰਜ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਪਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪੂਰਬੋਕਤ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਮੁਹਾਂਦਰੇ (ਮੜ੍ਹੰਗੇ) ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਮਲਵੱਈਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਰਪ

ਦਮਨ (ਸਫ਼ੈਦੋਂ ਰਿਆਸਤ ਜੀਂਦ) ਭੀ ਚੰਦਰ ਬੰਸੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰਾਮ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਰਾਜਾ ਜਨਮੇਜੇ ਨੇ ਸਪਾਂ ਦੀਆਂ ੧੯ ਕੁਲਾਂ ਹਵਨ ਵਿਚ ਫੂਕੀਆਂ ਸਨ। ਏਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਹੀ ਉਥੇ 'ਨਾਗ ਛੇਤਰ' ਨਾਮੇਂ ਸੰਮ੍ਰਿਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਕੈਰੋ-ਪਾਂਡਵਾਂ ਵੇਲੇ ਦੇ 'ਕੁਰੂਛੇਤਰ' ਅਤੇ 'ਥਾਨੇਸਰ' ਆਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੀਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਨਾਮੇ ਯੁੱਧ ਜੱਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਏਸ ਦੇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਦੱਖਣ, ਪੱਛਮ ਆਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਵਡੇ ਸੂਰਮੇ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਸਗੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲਏ। ਜਿਸ ਦਾ ਘਾਟਾ ਅਜ ਤਕ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਦੁਆਪਰ ਤੇ ਕਲਜੁਗ ਦੀ ਸੰਧੀ (ਅਜ ਤੋਂ ੫੧੦੦ ਬਰਸ ਪੂਰਬੀ) ਦਾ ਸੀ। ਤ੍ਰੇਤੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ 'ਪੰਜੌਰ' ਨਗਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਬਸਾਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਕੋ ਰਾਤ ਵਿਚ ਕੁਰੂਛੇਤ੍ਰ ਦੇ ਕੋਲ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਜੋ ਕੇਂਦ੍ਰੀ ਅਸਥਾਨ ਇਕੋ ਰਾਤ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਬਸਾਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਨੈਮਿਖ' (ਇਕ ਨਿਮਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ) ਰਖਿਆ, ਰੋਪੜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਉਰ ਤਕ, ਓਥੋਂ ਕੁਰਛੇਤ੍ਰ ਤੇ ਥਾਨੇਸਰ ਤਕ, ਤੀਜੀ ਬਾਹੀ ਥਾਨੇਸਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਅਤੇ ਚੌਥੀ ਬਾਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਪ ਤੋਂ ਰੋਪੜ ਤਕ ਇਹ ਜੰਗਲ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਜੋ ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੁਧ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੧੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਮਹਾਂ ਅੰਧ ਘੋਰ ਦਾ ਸਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੇ ਦੀਪਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸੀ ਅਤੇ ਬਿਪਤਾ ਦੀ ਖਦੇੜੀ ਹੋਈ ਜਨਤਾ ਦਾ ਅਨੇਕ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਦੂਰ ੨ ਦੀਪਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਥੇਹਾਂ ਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਨਿਰਬਲ ਤਥਾ ਗਿਆਨ ਸ਼ੂੰਨ ਜਨਤਾ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡਾਂ ਦਾ ਪਸ਼ੂ ਜੀਵਨ ਵਿਤੀਤ ਕਰਨਾ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਐਸੇ ਅੰਧ ਘੋਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਵਸਥਾ ਦਾ ਉੱਨਤ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਮਾਤ੍ਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਭੀ ਦੁਰਘਟ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਦੀਪਾਂ ਦੀਆਂ ਬੱਦੂ ਕੌਮਾਂ ਏਸ ਅਨਾਥ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਹੜੱਪ ਕਰਨ ਲਈ ਉਮਡ ਆਈਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ੧੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਹੱਡ ਚੰਮ ਚੂਸਣ ਤੋਂ ਭੀ ਖੈਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚ ਬਲਖ਼ ਬੁਖ਼ਾਰੇ ਦੇ ਬਾਹਲੀਕ, ਤੁਖਾਰੇ ਦੇ ਗੁੱਜਰ ਅਤੇ ਕਾਠੀ, ਮਕਰਾਇਨ ਦੇ 'ਬਰੂਈ' ਅਤੇ ਤਾਤਾਰ ਦੇ ਮੰਗੋਲ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਨ। ਪਰ ਝੱਬਦੇ ਹੀ ਗੁੱਜਰਾਂ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ, ਕਾਠੀ ਨੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿਚ ਮਕਰਾਇਨ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਉਤਰ ਪਛੋਂ (ਮਕਰਾਨ) ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਰੂਈ ਨੇ ਬਲੋਚਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ। ਦੂਜੇ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੰਚ ਨਦ ਅਤੇ ਮੱਦ੍ਰ ਵਿਚ ਘਿਉ ਖਿਚੜੀ ਵਾਂਗ ਰਚ ਮਿਚ ਗਏ। ਸੀਰੀਆ ਦੀ ਮਲਕਾ-'ਸੁਮੇਰਮੇਜ਼' ਨੇ ਅਸੀਰਆ, ਫਿਨਸੀਆ ਅਤੇ ਬਾਬਲ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਲਖਈਏ ਅਤੇ ਸੇਨਾ ਸਮੇਤ ੩੫ ਲੱਖ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ 'ਬਾਬਲ' ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਸਿੰਧ (ਅਟਕ) ਤੋਂ ਉਰਾਰ ਆ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਓਥੇ ਮਾਲ੍ਹ ਜਾਂ ਮੱਲ੍ਹੀ ਗਣਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਸੋਂ ਸੀ, ਜੋ ਅਗਨੀ ਕੁਲ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਰ ਆਦਿ ਚਾਰ ਜੋਧਾ ਕੌਮਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਮਲਕਾ ਕਤਲ ਹੋਈ। ਸੇਨਾ ਭੀ ਬਹੁਤੀ ਤਾਂ ਕਤਲ ਹੋ ਗਈ।

ਰਹਿੰਦੀ ਅਟਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਬਸ ਗਈ, ਜੋ ਬਰੂਈ ਜਾਂ ਬਲੋਚ (ਜੋ ਬਲ ਨਾਲ ਵਚਨ ਕਰੇ) ਕਰ ਕੇ ਪਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਜ ਤੋਂ ੪੯੦੦ ਬਰਸ ਪੂਰਬ ਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ।

ਅਗਨੀ ਕੁਲ-ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ

ਧੋਬਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਹ ਰਾਜਾ ਜਨਮੇਜਾ ਦੇ ਪੁਤਰ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਰਜੀਆ ਨਾਮੇ ਧੋਬਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਲਾ ਪਰੀਛਤ ਗੜ, ਜ਼ਿਲਾ ਮੇਰਠ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਮਾਲਵਾ ਭੀ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਭਟਾਂ ਨੇ 'ਰਜੀਆ-ਪੂਤ' ਕਹਿ ਕਹਿ ਕੇ ਵਡਿਆਇਆ । ਤਾਂ ਰਜੀਆ ਪੂਤ ਦਾ ਬਿਗਾੜ-'ਰਾਜਪੂਤ' ਸ਼ਬਦ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਾਜ ਪੂਤ' ਕਹਾਉਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ। ਏਸ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਕੁਝ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਮਹਾਰਾਜ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ 'ਬਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਲੋਕ ਹੋਛੇ ਘਟੀਆ ਤੇ ਆਤਤਾਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਣੇ ਅਮੀਰ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਦੇ ਜਨਤਾ ਲਈ ਬੜੇ ਦੁਖਦਾਈ ਸਾਬਿਤ ਹੋਏ। ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਥਾਉਂ ਅਰਥਾਤ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਅਰਬਦ ਪਹਾੜ (ਆਬੂ) ਉਤੇ ਹਵਨ ਕਰਨਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਹਵਨ ਦੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਗਨੀ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਬਿਸ਼ਿਸਟ ਬੰਸੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਹਾਬਲਵਾਨ ਜੋਧਾ 'ਮਾਰਮਾਰ ਕਰਦਾ' ਪ੍ਰਗਿਟ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਿਸ਼ਿਸਟ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਪਰਮਾਰ' ਰਖਿਆ । 'ਅੰਗਰਾਂ' ਦੇ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਰਹਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਲੰਗੜਾ ਕੇ ਡਿਗ ਪਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਉਕਤ ਨਾਮ 'ਪਰਹਾਰ' ਕਲਪਿਆ ਗਿਆ। ਭਾਰਦੁਆਜ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਸੋਹਣੇ ਲੱਕ ਵਾਲਾ ਜੁਆਨ ਅਗਨੀ ਕੁੰਡ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ । ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸੁਲੰਕੀ' ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬਿਸ੍ਵਾਮਿਤਰ ਦੀ ਆਹੂਤੀ ਤੋਂ ਚੋੜੀ ਛਾਤੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਜੋਧਾ ਜੋ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਚੌਹਾਨ' ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹਾਂ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੀਆਂ ਜੋਧਾ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭਿੰਨ ੨ ਬੰਸਾਂ ਦੇ ਜੋਰਾਵਰ ਅਤੇ ਮਾਰ ਖੋਰੇ ਜੁਆਨਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਾ ਕੇ ਘਟੀਆ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਮਹਾਂ ਉਦਾਰ ਅਤੇ ਸਿਰਲਥ 'ਰਾਜਪੂਤ' ਨਾਮਧਾਰੀ ਨਵੀਨ ਬੰਸ ਤਯਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਨੇ ਓਸ ਹੋਛੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਕੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸੀਂ ਵਾੜ ਦਿਤਾ। ਜੋ ੨੫੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਭਾਰਤ ਵਲ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਝਾਕੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਵਡੇ ਵਡੇ ਛਤ੍ਰੀ ਰਾਜੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਸ਼ਟ ਅਤੇ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਜਾਲਿਮ ਅਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਭੀ ਕੁਰਛੇਤ੍ਰ ਤਕ ੨੦-੩੦ ਬਰਸ ਚੰਮ ਦੀਆਂ ਚਲਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਅਨਾਥ ਤੇ ਨਿਰਬਲ ਸਮਝ ਕੇ ਈਰਾਨ, ਤੂਰਾਨ, ਬਲਖ, ਸਕਸਥਾਨ, ਫਿਨਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬਾਬਲ ਤੇ ਸੀਰੀਆ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕੌਮਾਂ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ, ਅਟਕੋਂ ਉਰਾਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਲੁਟ ਮਾਰ ਮਚਾਉਣ ਲਗੀਆਂ ਤਾਂ ਏਸ ਅੰਧਾ ਧੁੰਦ ਦੇ ਵੇਲੇ ਅਸੀਰੀਆ ਦੀ ਮਲਕਾ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ ਵੈਰ ਲੈਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੋਈ। ਇਹ ਕੌਮ ਅਤੇ ਫਿਨਸ਼ੀ ਲੋਕ ਪੁਰਾਣੇ ਦ੍ਰਾਵੜ-'ਪਣੀਆਂ' ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਨ, ਜੋ ਦੇਵ-ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇੰਦ੍ਰ ਦੇ ਧੜੇ ਦੇ ਉਲਟ ਤੁਸ਼ਟਾ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਯੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੀਡੀਆ, ਚੇਲਡੀਆ, ਫਿਨਸ਼ੀਆ (ਅਸਲ

ਵਿਚ ਪਣੀਆਸ਼ਯ) ਵਿਚ ਦੈਂਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆ ਲੁਕੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖੱਤੀ ਤੁਖਾਣਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ (ਅਸੀਰੀਆ ਤੇ ਸੁਮੇਰੀਆ) ਵਿਚ ਕਾਨਾਂ ਖੋਦ ਕੇ, ਦੇਸ ਆਬਾਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੇ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਨਿਨਯ (ਨਿਨਵਾ) ਨਿਸ਼ਾ ਤੇ ਨਿਰਯ ਆਦਿ ਨਗਰ ਬਸਾ ਕੇ 'ਬਾਬਲ' ਦੇ ਵਡੇ ੨ ਰਾਜ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਾਖਾ ਮਾਲਾਬਾਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬਿਉਪਾਰ ਕਰਦੀ ਕਰਦੀ ਮਿਸ੍ਰ ਦੇਸ ਨਾਲ ਬਿਉਪਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸਮੁੰਦ੍ਰੀ ਡਾਕੇ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਬੜੀ ਧਨਾਢ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਇਕਸ਼ਵਾਕੂ ਬੰਸੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਸਿਥਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਮਿਸ੍ਰ ਦੀ ਵਸਨੀਕ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਬਣੀ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਯੂਸਫ, ਯਾਕੂਬ ਅਤੇ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਇਸਰਾਈਲ ਕੌਮ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਅਤੇ ਇਹ ਓਹੋ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬਰਾਹੀਮ ਨੇ ਕਾਬਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭੋਇੰ ਮੁਲ ਲਈ ਸੀ। ਪਣੀਆਂ-ਸੌਦਾਗਰਾਂ (ਪ੍ਰਸਿਧ ਚੋਰਾਂ) ਦੇ ਮਿਸ੍ਰ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆਂ ਅਜ ੬੫੦੦ ਬਰਸ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਨੂੰ ੫੬੦੦ ਬਰਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਬਾਬਲ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਨੂੰ ੬੦੦੦ ਬਰਸ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੇ, ਵੈਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਅਤੇ ਅਪਣਾ ਪਿਛੋਕਾ ਦੇਸ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨੇ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਹਵਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਓਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਅਗਨੀ ਕੁਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਮਹਾ ਜੋਧਾ-ਰਾਜਪੂਤ ਕੌਮ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਓਸ ਦੀ ਵਸੋਂ ਭੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਹੱਦ ਉਪਰ ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਸਿੰਧ ਵਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸੋ ਓਸ ਲੋਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਉਪਰੋਕਤ ਅਸੀਰਨ ਮਲਕਾ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਪਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਠਹਰ ਕੇ ਬੜੀ ੨ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਿਦੇਸੀ ਕੌਮਾਂ ਓਸੇ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਚ ਨਦ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਤਰੀ ਮਦ੍ਰ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਜੈ ਪੁਰ ਤੇ ਆਵੰਤੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਹਾਰ ਤੇ ਸੁਲੰਕੀਆ ਦੀ ਨਿਰਬਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਲਾਟ, ਅਤੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਆਬਾਦ ਕਰਕੇ ਏਥੇ ਬਸ ਹੀ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਚੌਹਾਣਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਇਲਾਕੇ-ਸਾਂਭਰ ਮਤੀ ਅਤੇ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਆਲੇ ਉਦਾਲੇ ਦੀ ਹੱਦ ਨ ਟੱਪਣ ਦਿਤਾ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਫੇਰਿਓਂ ਘੇਰਾ ਪਾਕੇ ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਨੂੰ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸਾੜ ੨ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ 'ਰੰਗ ਮਹਲ' ਨਗਰ ਵਸਾ ਕੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਈ। ਜੋ ਸਿਕੰਦਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੱਕਾਂ ਨੇ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਥੇਹ ਗੰਗਾ ਨਗਰ ਕੋਲ ੧੨ ਕੋਹਾ ਲੰਬਾ ਤੇ ੧ ਮੀਲ ਚੌੜਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਮਹਾ ਪੁਰਖ 'ਅਗਨੀ ਕੁਲ' ਰਾਜਪੂਤ ਕਹਾਏ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹੋਰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾ, ਪੜ ਸ਼ਾਖਾ ਹੋਈਆਂ, ਯਥਾ :-ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ੩੬, ਚੌਹਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ੨੪ ਸੁਲੰਕੀਆ ਦੀਆਂ ੧੬ ਅਤੇ ਪਰਹਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ੧੨ (ਕੁਲ ੮੮ ਸ਼ਾਖਾਂ) ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ (ਦੇਖੋ ਟਾਡ ਰਾਜਿਸਥਾਨ)

ਕਈ ਏਸ ਗਲ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿ ਅਗਨੀ ਨਾਮੇ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਜੋਧੇ ਦੇ ਪਰਮਾਰ ਆਦਿ ਚਾਰ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਮਹਾ ਜੋਧਾ ਸ੍ਰੇਣੀ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਨੇ ਤਿਆਰ

ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਬਹੁਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਵਿਜੈ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸਿਹਰਾ ਚੌਹਾਣਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣ ਗਈ 'ਧਰੰਤੀ ਪਰਮਾਰਾਂ ਦੀ ਤੇ ਫ਼ਤਹ ਚੌਹਾਣਾਂ ਦੀ'

ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਦੀ ਮੁਖਰਾਜਧਾਨੀ ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਅਚੱਲ ਗੜ' ਸੀ। ਕਰਕੋਟ ਨਗਰ, (ਜੈਪੁਰ ਕੋਲ) ਲਖ ਤੁਤਲਾਣੀ, ਆਦੀ ਮੁਖ ਨਗਰ ਸਨ। ਪ੍ਰਹਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਮਾਹਿਸ਼ਮਤੀ ਅਤੇ ਸੋਲੰਕੀਆਂ ਦੀ ਬੱਲਭੀ ਪੁਰ ਸੀ। ਹੋਰ ਨਗਰ ਅਜਲਵਾੜਾ ਪਟਣ ਅਤੇ ਸਿਵਪੁਰ ਆਦਿ ਸਨ। ਉਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ ਆਕੇ ਵਸਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਜੱਟ, ਗੁੱਜਰ ਅਤੇ ਭੀਲ, ਗੋਂਡਾ ਆਦੀ ਜੰਗਲੀ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਭੀ ਇਹਨਾਂ ਨਵੀਨ ਛਤ੍ਰੀਆਂ (ਰਾਜਪੂਤਾਂ) ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਏਸ ਬੰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਦ ਲਾ ਦਿਤੇ। ਨਵੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਣ ਰਾਜ ਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪਰ ਅਪਣੀ ਸਾਮਰਾਜਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਦੇਸ ਦੀ ਬੜੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਵੰਤੀ ਦੇ ਰਾਜਾ 'ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ' ਥਾਨੇਸਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ, ਅਤੇ ਭੀਲ ਰਾਜਾ ਗੋਹ ਨੇ ਬਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਬਚਾਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਏਸੇ ਕੌਮ ਦਾ ਨਾਮ ਰੌਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਧਾਰਾ ਨਗਰੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਭੋਜਰਾਜ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੂੰ ਗਵਾਲੀਆਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰਾਂ ਹਰਾਇਆ। ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦੇਵ ਚੌਹਾਨ ਨੇ ਅਜਮੇਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੀ ਹਰਾ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਕਈ ਗਣ ਇਸੇ ਗੁਰੂ ਕੇ 'ਮਾਲਵੇ' ਵਿਚ ੯੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਸਦੇ ਰਹੇ, ਇਹ ਲਗ ਪਗ ਅਜ ਤੋਂ ੪੯੦੦ ਬਰਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਬਰਸ ਤਕ ਦਾ ਸਮਾ ਹੈ। ਓਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਨਾਗਬੰਸ, ਉੱਤਮ ਭਦ੍ਰ, ਬਰ੍ਹੇ, ਜੋਧੇ, ਗੱਖੜ, ਖੋਖਰਾਇਣ, ਜੋਹੀਏ, ਪੂਰਬੇ, ਅਰਜਨਾਇਣ ਅਤੇ ਯਾਦਵਗਣ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਵਿਚ ਅਟਕ ਤੋਂ ਚੰਬਲ ਤਕ, ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਨਰਬਦਾ ਤਕ ਪੂਰਬੋਕਤ ਅਗਨੀ ਕੁਲ ਦੇ ੧੦੦ ਗਣ ਬੜੀ ਨਿਰਭੈਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਰਾਜਦੇ ਰਹੇ।

ਵਿਸ਼ਨੂਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਬੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਰ ਭੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੈਸੇ ਪਦਮ ਚੰਸੰ-ਰਿਸਕ੍ਰਤ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਇਕ ਘਟੀਆ ਜਾਤਿ ਦੀ ਕੰਨਿਆ ਤੋਂ ਬੇਰੜੀ ਬੰਸ ਹੋਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜਦ ਤੋਂ ਪੱਛਮੀ ਯਵਨ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ੱਕ ਬੰਸੀ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮਹਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਾਸੀਆਂ ਜਾਂ ਚੌਰਧਾਰਨੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਦ ਤੋਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪੁਰਖਾਂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਓਸ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪੁਤ੍ਰ ਨ ਕਹਿਕੇ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨਾਮ (ਘਟੀਆ) 'ਰਾਜਪੂਤ' ਕਰਕੇ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਭਾਰਤੀ 'ਰਾਜਪੂਤ' ਠਾਕਰਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ 'ਗੋਲੇ' ਰਾਜਪੂਤ ਅਜ ਤਕ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਜੈਪੁਰ ਆਦਿ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ

ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਝਗੜਾ ਭੀ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਤਾਂ ਗੋਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭੋਂਇ ਦੇ ਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੈਸ਼ਨੋਈ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਰ ਹੀ ਅਣੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਜੋ ਅਜ ਕਲ ਦੀ ਸਭਤਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਣੀ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲੀ ਅਤੇ ਉਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਅਗਨੀਕਲ੍ਹ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਝਲੇ ਸਮੇ ਵਿਚ ੫੦੦ ਬਰਸ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਰਜਵਾੜੇ ਖੁਸ ਜਾਣ ਤੋਂ ਭੂਮੀਏ, ਵਿਸਵੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਆ ਬਸਣ ਦੇ ਗਉਂ ਕਰਕੇ ਜੋ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਤੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਜੱਟ ਕਹਾਉਣ ਲਗੇ। ਅਤੇ ਕਈ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਰਜਵਾੜੇ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਕੁਲ ਰਾਜਪੂਤ ਅਥਵਾ ਡੁਗਰ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬਸਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡੋਗਰਾ ਰਾਜਪੂਤ ਕਹਾਉਣ ਲਗੇ। ਇਹ ਸਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗਨੀ ਕੁਲ ਦੇ ੪ ਸੁੱਧ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਕੁਝ ਚੰਦ੍ਰਬੰਸੀ ਚੰਦੇਲ ਅਤੇ ਸੂਰਜਬੰਸੀ ਠਾਕਰਾਂ ਨਾਲ ੩੦ ਕੌਮਾਂ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈਆਂ ਰਲ ਕੇ ੩੬ ਸ਼ਾਹੀ ਕੌਮਾਂ ਹਨ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਜਾਂ ਵਡੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵਡਾਰੂ ਹਨ। ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਕੌਮ ਦੀ ਛੱਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾ ਰਲਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰਰਾਤ (ਅਰਜਨਾਇਨ) ਦਾ ਸਮਾਂ

ਪੂਰਬੋਕਤ ਰਾਜਪੂਤ ਗਣਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪਾਂਡਿਵਾਂ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚਲੇ ਅਰਜਨਾਇਨ ਗਣ ਦੇ ਮੁਖੀਏ—'ਵਿਸ਼ਨੂੰਰਾਤ' ਨੇ ਨਾਗ ਬੰਸੀਆਂ ਤੋਂ ਥਾਨੇਸਰ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਅਤੇ ਓਥੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਬਿਆਸਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ, ਜੋ ਓਦੋਂ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਥਾਂ ਵਗਦਾ ਸੀ, ਦੁਆਬੇ, ਜੰਗਲ ਤੇ ਪੁਆਧ ਵਿਚਕਾਰ, ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ 'ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ' ਦੇ ਥੇਹ ਤੇ 'ਤਿਹਾੜਾ' ਨਾਮ ਦਾ ਨਗਰ ਬਸਾਇਆ। ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਬੜੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਕਿਲਾ ਅਜਨੇਰ (ਨਗਰ ਜਨੇਰ, ਤਹਿਸੀਲ ਜ਼ੀਰਾ, ਜਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਇਤਿਹਾਸ ਕਰਤਾ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਜਨੇਤ ਪੁਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ) (ਅਰਜਨ ਨਗਰ) ਬਸਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਉਪਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਵਿਸ਼ਨੂਰਾਤ' ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਾਲਵੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੂਰਸੇਨ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦਾ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਾ, ਪੂਰਬ ਵਲ ਕਨੌਜ, ਦੱਖਣ ਵਲ ਸਾਂਭਰ ਮਤੀ, ਕਰਕੋਟ ਨਗਰ (ਜੈ ਪੁਰ ਕੋਲ) ਤਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਓਸ ਸਮੇਂ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਬਿਆਸ ਦਾ ਸੰਗਮ ਵਰਤਮਾਨ ਲੋਹਟ ਬੱਦੀ ਕੋਲ ਕਿਸਨ ਦੀਪ ਨਾਮ ਨਗਰ ਕੋਲ ਸੀ, ਕੋਈ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀਪ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਬੇਦ ਬਿਆਸ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਤਿਹਾੜੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਹਠੂਰ ਸੀ, ਖੇਡਾਂ ਤੇ ਪਰੇਡਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਭੀ ਏਥੇ ਹੀ ਸਨ। ਅਤੇ ਤਿਹਾੜੇ ਤੋਂ ਭਾਵ, ਜੰਗਲ ਦੂਜੇ ਪੁਆਧ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਦੁਆਬਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਏਥੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੀਹ ਕੋਹ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ੧੫-੧੫ ਕੋਹ ਚੜਾਂਦ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਏਸ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਤ੍ਰਿਹਾਰਾ' (ਤਿਹਾੜਾ) ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ (ਦੇਖੋ ਨਕਸ਼ਾ) ਲਗ ਭਗ ੭੦੦ ਬਰਸ ਰਿਹਾ। ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ

ਅੰਤਿਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਏਸ ਦੀ 'ਹੈਹਯ' ਸ਼ਾਖ਼ਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਬਣ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਨੌਜ, ਕਾਂਲੰਜਰ (ਕਲਚੁਰਿ), ਚੰਦੇਲਾ, ਚੰਦੇਰੀ, ਮਥਰਾ ਅਤੇ ਚੇਦੀ ਆਦ ਸਨ। ਬਿੰਧਯਾਚਲ ਤੇ ਉਰੇ ਜੋ ਚੰਦ੍ਰਬੰਸੀ ਰਾਜ ਅਸਥਾਪਨ ਹੋਏ।ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਏਸੇ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੀ ਸੀ।

ਏਸ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੂਤ੍ਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਆਕਰਣ, ਜੋਤਿਸ਼, ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਨਿਰੁਕਤ ਆਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੋਈ ਹੋਈ ਵੈਦਿਕ ਸਭਯਤਾ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਮੁੜ ਉੱਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਭੀ ਹੋਈ। ਏਸ ਬੰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ 'ਤਿਹਾੜਾ' ਸੁਨਾਮ ਛਪਾਰ, ਕੈਥਲ, ਹਿਠੂਰ, ਥਾਨੇਸਰ ਅਤੇ ਸੁਨੇਤ ਆਦੀ ਨਗਰ ਬਿਉਪਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦ੍ਰ ਸਨ। ਇਸ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੁਛ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀਭਾਗ, ਯਾਸਕਦੀ ਨਿਰੁਕਤ ਪਾਣਿਨੀਯ ਵਿਆਕਰਣ, ਵਿਆਡਿ-ਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼ ਆਦੀ ਆਕਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣਦੇ ਕਾਰਣ ਏਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਦ੍ਵਾਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਦੇਵ ਭਾਸ਼ਾ ਤਥਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਧੀ ਹੋਈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਅਜ ਤੋਂ ੩੩੦੦ ਬਰਸ ਪੂਰਬ ਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਨੂੰਰਾਤ ਬੰਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਜੈਨੀ ਵਿਚ—'ਪ੍ਰਦਿਓਤ' ਬੰਸ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਇਆ। ਜੋ ੨੩੮ ਬਰਸ ਰਿਹਾ। ਓਸ ਸਮੇਂ ਮਗਧ ਵਿਚ ਲਿਛਵੀ, ਕਾਰਸਕਰ, ਵੱਜੀ ਅਤੇ ਮੱਲੂ ਆਦਿ ਦਾ ਗਣ ਰਾਜ ਸੀ। ਅਵਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਕੀ ਤੇ ਕੋਸਲਾਂ ਦਾ ਸੂਰ ਸੇਨ ਦੇਸ ਵਿਚ ਬੈਂਸ ਕੌਮ ਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਅੰਦਰ ਅਗਨੀ ਕੁਲ ਦੇ ਗਣਾਂ ਦਾ ਲੋਕ ਰਾਜ ਸੀ। ਜੋ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਸੀ।

ਨਾਗਵੰਸ

ਪ੍ਰਦਿਓਤ ਬੰਸ ਤੋਂ ਨਾਗਬੰਸੀਆਂ ਨੇ ਆਵੰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਸ਼ਾ (ਬੈਸ ਨਗਰ ਵਰਤਮਾਨ ਭੇਲਸਾ ਕੋਲ) ਨੂੰ ਖੋਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਗਧ ਵਿਚ ਭੀ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜ ੩੨੦੦ ਬਰਸ ਹੋਏ ਹਨ। ਏਸ ਦੇ ੧੦ ਰਾਜੇ ਹੋਏ (੧) ਸ਼ਿਸ਼ਨਾਗ (੨) ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ (੩) ਬਿੰਬ ਸਾਰ (੪) ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ (੫) ਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ (੬) ਅਯਉਦਯਨੀ ਆਦਿ। ਦਰਸ਼ਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਪਾਟਲੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ 'ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤ੍ਰ' ਨਾਮੇ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ 'ਪਟਨਾ' ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ੩੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਇਸ ਬੰਸ ਦਾ ਮਗਧ ਵਿਚ ਰਾਜ ਰਿਹਾ।

'ਅਯ ਉਦੈਨੀ' ਦੇ ਵੇਲੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ 'ਹਰਿਆਣੇ' ਯਾਦਵਾਂ ਦੀ 'ਹੈਹਯ' ਸਾਖਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਹੀਰਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਬੰਸ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਏ (੧) ਅਹੀਰ (੨) ਗੁਆਲ ਬੰਸ (੩) ਨੰਦ ਬੰਸ ਇਹ ਬੰਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪਾਲਿਕ ਸੀ। ਪਰ ਸੂਦ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। (ਆਹੀਰਾਇਣਾ) ਦੀ ਟੁਕੜੀ ਉਪਰ ਅਹੀਰਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਇਆ। ਜੋ ੨੦੦ ਬਰਸ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਅਸਥਾਨ ਅਹਰਿਆਉ ਡਸਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੰਗਾਂ ਨੇ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਆਈ ਹੋਈ ਸ਼ੱਕ ਕੌਮ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਹੀਰਾਂ

ਤੋਂ ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ। ੨੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਇਹਨਾਂ ਕੰਗਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਖ ਰਾਜਧਾਨੀ ਭੱਡਲੀ ਨਦੀ ਉਪਰ ਕੰਗਗੜ੍ਹ (ਕਾਂਗੜ੍ਹ) ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਘੱਗਰ ਦੇ ਉਰੇ ਤਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਕਾਂਗੜ੍ਹ' ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਦਰ ਵੱਢ ਅਤੇ ਭਦੌੜ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਉਤਮ ਭੱਦਰਾਂ ਦੇ ਨਗਰ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਥੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਸੀ। ਇਸ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਨੂੰ ਅਜ ੨੫੦੦ ਬਰਸ ਹੋਏ ਹਨ।

'ਹੈਹਯ' ਦੀ ਸਾਖਾ ਨੰਦ ਬੰਸ (ਸੂਦ੍ਰ ਬੰਸ)

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜ ਲਗ-ਪਗ ੨੫੦੦ ਬਰਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਸ਼ਨਾਗ ਬੰਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪਟਨੇ ਵਿਚ ਨੰਦੀ ਰਾਜੇ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੰਜ ਰਾਜੇ ਹੋਏ :—(੧) ਪ੍ਰਥਮ ਨੰਦ ਜਾਂ ਨੰਦੀ (੨) ਨੰਦਿ ਵਰਧਨ (੩) ਵਰਤ ਨੰਦਿ (੪) ਪਦਮ ਨੰਦ (੫) ਮਹਾਂ ਪਦਮ ਨੰਦ। ਏਸੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਪਾਲਕ ਪੁਤਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ 'ਮੌਰਯ'† ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਮਹਾਨ ਨੂੰ ਤਖਸ਼ਿਲਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਮਗਧ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਓਸ ਦੇ ਬਾਬਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਚਾਣਕਯ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬਿਆਸਾ ਤੇ ਜਮਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਕੌਮਾਂ (ਪ੍ਰਮਾਰ ਆਦਿ) ਗਣ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਵੀਂ ਹਕੂਮਤ (ਫ਼ੈਡਰੇਸ਼ਨ) ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਂ ਪਦਮ ਨੰਦ ਦਾ 'ਮੁਰ' ਕੌਮ (ਯਵਨਾਣੀ) ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾਸੀ ਤੋਂ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨਾਮੇ ਇਕ ਪੁਤਰ ਸੀ। ਜੋ ਬਹੁਤ ਚਾਲਾਕ ਤੇ ਕੁਟਲ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਸੀ। ਪਦਮ ਨੰਦ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਵਜ਼ੀਰ 'ਸਕਟਾਰ' ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਚਾਣਕਯ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮਹਾ ਪਦਮ ਨੰਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੱਠ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਕੇ ਮਗਧ ਦਾ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਇਸ ਬੰਸ ਨਾ ਨਾਉਂ ਮੌਰਯ ਪਿਆ।

ਮੌਰਯ ਬੰਸ

ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ 'ਮਹਾਂ-ਪਦਮ-ਨੰਦ' ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ 'ਰਾਖਸ਼ਸ' ਅਤੇ ਚਾਣਕਯ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਥਾਨੇਸਰ ਤੇ ਜੁੱਧ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਲਵਈ ਗਣਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਚਾਣਕਯ ਦੀ ਵਿਜੇ ਹੋਈ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਅਜ ਤੋਂ ੨੩੦੦ ਬਰਸ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ।

ਮਲਵਈ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਫਲ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਵਿਰੁਧ ਨਿਕਲਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ 'ਕਾਲ ਬਾਗੜੋਂ ਉਪਜੇ ਬੁਰਾ ਬਾਮ੍ਹਣੋ ਹੋਇ' ਦੀ ਕਹਾਉਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਣਕਯ ਨੇ ਉਤ੍ਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗਣ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਕੇ ਇਕੋ ਪ੍ਰਬਲ ਸਾਮਰਾਜ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਸ਼ੋਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਾਮਰਾਜ ਗਣ ਰਾਜ ਦੇ ਤੁਲ ਹੀ

---

† ਪਾਂਡਿਵ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜੋ ਕੌਮਾਂ ਵਿਦੇਸਾਂ ਤੋਂ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ 'ਮੁਰ' ਭੀ ਸੀ ਜੋ ਮੂਣਕ (ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ) ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਬਸੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾਸ ਕੌਮ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੋਂ ਚੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਸੀ।

ਜਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਸੁਖਦਾਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ 'ਪੁਸ਼ਿਆ ਮਿਤਰ' 'ਸ਼ੁੰਗ' ਨੇ ਮੌਰਯ ਬੰਸ
ਰਾਜਾ 'ਬ੍ਰਿਹਿਦਰਥ' ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ 'ਸ਼ੁੰਗ ਰਾਜ' ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮਲੋਈ ਆਦੀ ਗਣ ਮੁ
ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਗਣਾਂ ਸਮੇਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸੁਖ ਭੋਗਣ ਲਗੇ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਲਗ ਪ
੨੨੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਤੋਂ ਲਗ ਪਗ ੧੫੦ ਬਰਸ ਤਕ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਮਲੋਈਆਂ
ਮੁਖਤਾ ਵਿਚ ਗਣ ਪ੍ਰਥਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹੀ।

ਬਿਕ੍ਰਮ ਬੰਸ

ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਉਜੈਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਿਉਤ ਬੰਸ ਦਾ ਮੱਧਮ ਜਿਹਾ ਰਾਜ ਸੀ। ਉਸ ਬੰਸ
'ਚੰਡ ਪ੍ਰਦਿਓਤ' ਨਾਮੇ ਰਾਜਾ ਬੜਾ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਹੋਇਆ। ਓਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ
ਗਣ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਉਜੈਨੀ ਵਿਚ ਅਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਮੌਰਯਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਰਾ
ਅਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸ਼ਾਕਾ ਦੀਪ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ੱਕ ਆਦੀ ਕੌਮਾਂ ਨੇ 'ਆਵੰਤ
ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸੁਤੰਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ
'ਚੰਡ' ਰਾਜਾ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਜੈਨੀ ਖੋਹ ਲਈ। ਪਰ ਥੋੜੇ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਲੋਈਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬ
ਗਰਦ ਭਿੱਲ ਸ਼ਾਖਾ ਨੇ ਆਬੂ ਪਰਬਤ ਦੇ ਅਚਲ ਗੜ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਸ਼ੱਕਾਂ ਤੋਂ ਉਜੈਨੀ ਖੋਹ ਲਈ
ਅਤੇ ਇਕ ਸਦੀ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਪੰਜ ਗਰਦ ਭਿਲ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਆਵੰਤੀ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੂਰਬ ਵਲ ਨੂੰ ਚੰਬਲ, ਦਖਣ ਵਲ ਨੂੰ ਨਰਬਦਾ, ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਉੱਤ
ਵਿਚ ਸਾਂਭਰ ਝੀਲ ਤਕ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਸੀ। ਏਸ ਬੰਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਰਾਜਾ 'ਗੰਧਰਬ ਸੇਨ' ਅਥ
'ਮਹਿੰਦ੍ਰਾਦਿਤ' ਪੰਵਾਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਨਤਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ
ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉਹ ਮੁਖੀਏ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਬਣ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅਤੇ 'ਕਾਲਕਾ ਚਾਰਯ' (ਇਕ ਜੈ
ਸਾਧੂ) ਦੀ ਭੈਣ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਰਖੀ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਕਾਲ
ਚਾਰਯ ਨੇ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਸਿੰਧੋਂ ਪਾਰ ਸ਼ਕ ਬੰਸੀ ੯੫ ਗਣਾਂ (ਕਬੀਲਿਆਂ) ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆਂਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ
ਮੁਖੀਏ 'ਪਰਸੇ' ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਦਵੀ 'ਸ਼ਾਹ' ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਰ ਬਰਸ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿ
ਬਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੰਧਰਬ ਸੇਨ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਉਜੈਨੀ ਖੋਹ ਲਈ ਇਹ ਘਟਨਾ ਈਸਵੀ ਸਨ ਤੋਂ ੭
ਬਰਸ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ੧੪ ਬਰਸਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੱਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਲਵਾ ਦੇ
ਤੇ 'ਗਰਦ-ਭਿੱਲਾਂ' ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵਧ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਜਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਈ। ਉ
ਸਮੇਂ ਗੰਧਰਬ ਸੇਨ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ 'ਵਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ' ਜੈ ਪੁਰ ਦੇ ਪਾਸ ਕਰਕੋਟ ਨਗਰ ਅਤੇ ਅਚਲ ਗੜ੍ਹ ਆ
ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਧਿ (Viceroy) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਗੁਰੂ
ਮਾਲਵੇ, ਰਾਜ ਪੂਤਾਨੇ ਅਤੇ 'ਆਵੰਤੀ' ਦੇ ੧੦੦ ਗਣਾਂ ਨੂੰ ਮਲੋਈ ਗਣ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਹੇ
ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੱਕਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਏ 'ਨਰਬਾਹਨ' ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਜੈਨੀ ਖੋਹ ਲਈ। ਅਤੇ ਸ਼ੱਕਾਂ
ਸਿੰਧ ਤੋਂ ਪਾਰ ਭਜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕੰਧਾਰ, ਈਰਾਨ, ਅਰਬ, ਰੂਮ ਸ਼ਾਮ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਿੱਤਕੇ ਗਣ ਰਾਜ ਅ
ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬਲਖ਼ ਉਰਾਸ਼ਾ (ਚਤ੍ਰਾਲ ਕੋਲ) ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀ
ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗਣ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭਤਾ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫ

ਹੋਇਆ। ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਮਹਾਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਨਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗਣ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਅਤੇ ਸੰਬਤ ਚਲਾਇਆ ਜਿਸਦਾ ਅਜ ੨੦੧੧ ਵਾਂ ਵਰਸ਼ ਹੈ। ਜੋ ਅਠ ਸਦੀਆਂ ਤਕ 'ਮਾਲਵਾ ਨਾਂ ਜਯ: ਅਥਵਾ 'ਮਾਲਵਾ ਨਾਂ ਇਸ ਥਿਤੀ' ਜਾਂ 'ਮਾਲਵ ਗਣ ਇਸ ਥਿਤੀ' ਇਤਿ ਆਦੀ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਗੁਪਤਾ' ਬੰਸ ਦੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਰਾਜਾ ਦੇ 'ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ' ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਓਸ ਨਾਲੋਂ ਭਿਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬਿਕ੍ਰਮ ਸੰਬਤ' ਆਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਦੋਂ ਗੁਪਤਾ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਮੁੰਦ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਗਣਾਂ ਨੂੰ ਜਿਤ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਾਮਰਾਜ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗਣ ਸੱਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲੋਂ ਏਕ ਛਤ੍ਰਤਾ ਅਥਵਾ ਸਾਮਰਾਜਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਪੈ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ ਨੂੰ ਮੁਖੀਆ ਨ ਸਮਝ ਕੇ ਜਨਤਾ ਨੇ 'ਸਮਰਾਟ' ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਹੀ ਅਪਣੀ ਗੌਰਵਤਾ ਸਮਝੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਮਾਲਵ ਸੰਬਤ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਬਿਕ੍ਰਮ ਸੰਬਤ' ਆਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੈ ਗਿਆ।

ਉਜੈਨੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸਮੇਂ 'ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ' ਦੀ ਆਯੂ ੩੮ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਂ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਤੋਂ ੫੭ ਬਰਸ ਪੂਰਬ ਦਾ ਸੀ। ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ ਨੇ ੬੦ ਬਰਸ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪ੍ਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਧਰਮਾਦਿਤ ਨੇ ੪੦ ਬਰਸ ਅਤੇ ਓਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਕੁਲ ੬੨ ਸਾਲ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬੰਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਰਾਜੇ ਸੀਲ ਸੇਨ ਦੇ ਮੰਤ੍ਰੀ ਹੰਸ ਰਾਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਸੰ: .੧੩੫ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸਾਕਾ ਕੌਮ ਦੇ 'ਸ਼ਿਵਪੁਰ' (ਗੁਜਰਾਤ) ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਾਲਬਾਹਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਓਸ ਨੇ ਨਹਪਾਨ (ਸ਼ੱਕ) ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ 'ਮਾਲਵ' ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਤੇ ਮਲੋਈ ਗਣਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਸਣੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਇਹ ਇਲਾਕਾ (ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ) ਮਾਲਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਕੇ ਗਣ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜੋ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਦਾ ਹਕ ਸੀ ਓਹ ਬਿਕ੍ਰਮ ਬੰਸ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਅਜ ਤਕ ਸੈਂਕੜੇ ਉਚਾਣਾ ਨਿਵਾਣਾ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਅਨੇਕ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬਹੁ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਰਾਜ ਜਮਾਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਸੰ: ੭੮ ਈ: ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸਾਲਿਬਾਹਨ ਨੇ ਅਪਣੀ ਕੌਮ ਦੇ ਨਾਓਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੰਬਤ ਚਲਾਇਆ।

ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਸਿਕੰਦਰ ਤਾਂ ਬਿਆਸਾ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁੜ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਓਸ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਾਈਲੋਕਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝ ਕੇ ਪੰਚ ਨਦ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਜਮਨਾ ਤਕ ਪੁਜਾ। ਥਾਨੇਸਰ ਲੰਘਦੇ ਸਾਰ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਮੁਠ ਭੇੜ ਹੋਈ। ਪਰੰਤੂ ਮਲਵਈਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋਂ ਭੈ ਖਾ ਕੇ ਸਾਈਲੋਕਸ ਨੂੰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਪੰਜਾਹ ਹਾਥੀ ਹਰ ਸਾਲ ਸਾਈਲੋਕਸ ਨੂੰ ਦੇਣੇ ਮੰਨੇ। ਸਾਈਲੋਕਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੰਨਿਆ ਦਾ ਵਿਵਾਹ ਚੰਦਰ-ਗੁਪਤ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸ

ਨੂੰ ਦਾਜ ਵਿਚ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਇਹ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਖਾਸੀ ਗਿਣਤੀ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਬਸ ਗਈ। ਰੋਹਤਕ ਤੇ ਜੀਂਦ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਣਤੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤਕਸ਼ੁਕ ਆਦੀ ਕੁਝ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਭੀ ਸਨ।

ਬਾਖ਼ਤਰ ਵਾਲੇ

ਸ਼ਾਹ ਸਾਈਲੋਕਸ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਬਾਖਤਰ ਵਿਚ ਸ਼ਕ ਬੰਸੀ ਹਾਕਿਮ ਆਕੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਦੇਵ ਮਿਤਰ' ਨੇ ਈਸਾ ਤੋਂ ੧੯੦ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਚ ਨਦ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਕੇ ਲਵਪੁਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜ ਬਿਆਸਾ ਤਕ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਬਾਠ ਗੋਤ ਦੇ ਜੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹਨ, ਜੋ ਬਾਸ਼੍ਰ ਜਾਂ ਬਾਖ਼ਤਰ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ 'ਬੈਕਟਰ' ਕਰਕੇ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਾ ਮਾਨਿੰਦਰ

੧੫੦ ਵਰਸ ਈ: ਪੂ: ਬਾਖ਼ਤਰ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਨਿੰਦਰ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਤੇ ਮਥਰਾ ਨੂੰ ਜਿਤਦਾ ਹੋਇਆ ਕਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜਾ 'ਪੁਸ਼ਿਆਮਿਤਰ' ਨਾਲ ਜਾ ਭਿੜਿਆ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਤਰਾਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਮੁੜ ਮਥਰਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਏਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਚਿਰ ਤਕ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਗਣ ਯੂਨਾਨੀ ਰਾਜ ਹੇਠਾਂ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਰਾਜਦੇ ਰਹੇ। ਏਸ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਹੋਏ ਕੂਕਰ, ਮਾਨ, ਭੁਲਰ, ਹੇਹਰ, ਥਿੰਧ, ਖਰਲ, ਸਿਆਲ ਅਤਲੇ ਤਤਲੇ ਆਦਿ ਜੱਟ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਏਥੇ ਬਸ ਗਏ। ਅਤੇ ਚੋਖੇ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਏਸ ਦੇਸ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਬਣ ਗਏ।

ਪਾਰਥੀ ਲੋਕ

ਈਸਾ ਤੋਂ ੧੩੮ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਚ ਨਦ ਦੇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਪਾਰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜਾ 'ਮਯੁ' ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ 'ਅਯੁ' ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਬਾਹ' ਨਾਮੇ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਨੇ ਜ਼ਿਲਾ ਪਿਸ਼ੌਰ ਵਿਚ 'ਤਖਤ ਬਾਹੀ' ਅਤੇ ਪੱਬੀ ਆਦਿ ਖੇੜੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤੇ। ਅਤੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ੨੦ ਸਾਲ ਤਕ ਏਸ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯੂਨਾਨੀ, ਬਾਖ਼ਤਰੀ ਅਤੇ ਪਾਰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ੧੨੫ ਸਾਲ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਈ ਰਖਿਆ। ਮਾਲਵੇ ਉਪਰ ਪਾਰਥੀਅਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਰਾਜਾ ਅਜੇਸ ਦੂਜੇ ਦਾ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਚਿਰ ਰਾਜ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਏਥੇ ਗਣਾਂ ਦਾ ਲੋਕ ਰਾਜ ਹੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰਿਹਾ। ਏਸ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਮੋਗ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਮਿਲੇ ਹਨ।

ਯੂਚੀ, ਤਾਤਾਰ ਦੇ ਜੱਟ (ਕੁਸ਼ਾਣ)

ਈਸਾ ਤੋਂ ੧੨੫ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ 'ਕੋਡਫੀਸਿਸ' ਨਾਮੇ ਚੀਨੀ ਤਾਤਾਰ ਦਾ ਕੁਸ਼ਾਣ ਰਾਜਾ ਪਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਗੰਗਾ ਤਕ ਦਾ ਦੇਸ ਮੱਲ ਬੈਠਾ। ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ 'ਕਨਿਸ਼ਕ' ਦਾ ਰਾਜ

ਬੁਖਾਰੇ ਤੋਂ ਸਿੰਧ ਤਕ ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਕਨੌਜ ਤਕ ਸੀ, ਏਸ ਨੇ ਸੰਮਤ ੫੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ਾਪੁਰ (ਪਿਸ਼ਾਵਰ) ਨਗਰ ਵਸਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਅਜੁਧਿਆ ਦੇ ਅਸ਼੍ਵਘੋਸ਼ ਨਾਮੇ ਬੋਧੀ ਪੰਡਿਤ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੋਧੀ ਬਣਾ ਕੇ 'ਮਹਾਯਾਨ' ਨਾਮੇਂ ਬੁੱਧਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਚਲਾਈ। ਜਿਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬ੍ਰਿਧੀ ਹੋਈ ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਰਾਜ ਧਰਮ ਬੁਧ ਮਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ, ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਬੁਸਦੇਵ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮਤ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਜਗ ਕੀਤਾ।

ਰਾਜਾ ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੂੰ ਦਿਗਵਿਜੈ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੇ ਪਛਮੀ ਚੀਨ ਅਤੇ ਤਿਬਤ ਨੂੰ ਭੀ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਜਾਲੰਧਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੂਬਾ ਬਣਾਕੇ, ਦੂਜੀ ਵੇਰ, ਬਿਆਸ ਦੇ ਉਰਾਰ ਹਠੂਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਨੂੰ ਬਸਾਕੇ ਉਥੇ ਚੀਨ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਕਰ' ਦੇ ਗਹੇ ਵਿਚ ਚਿਰ ਤਕ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸ਼੍ਵਘੋਸ਼ ਦੇ ਚਹੁੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ—ਚਰਕ, ਸੁਸ਼ਰੁਤ, ਵਾਗਭੱਟ ਅਤੇ 'ਨਾਗ ਅਰਜਨ' ਸਿੱਧ ਨੇ ਵੈਦਕ ਸ਼ਾਸ਼ਤ੍ਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਏਸ ਦੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰਮਣ ਤੋਂ ਅੱਕ ਕੇ ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੂੰ ਗਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਏਸ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਰੀਸੇ ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਬੋਧੀਆਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ 'ਕਨਿਸ਼ਕ ਪੁਰਾ' ਨਾਮੇ ਨਗਰ ਬਸਾਇਆ। ਜੋ ਅਜ ਕਲ 'ਕੰਸ ਪੁਰਾ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਬੋਧੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਜਾਲੰਧਰ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ਾਂਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜੇ। ਇਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਬਸ਼ਦੇਵ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕਈ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਨਿਰਬਲ ਜਿਹੇ ਰਾਜੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਨਾਮ ਮਾਤ੍ਰ ਬਹੁਤਾ ਮਥਰਾ ਉਪਰ ਦਸ਼ੁ ਦੇਵ ਸਣੇ ੧੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਕੁਸ਼ਾਣ ਰਾਜ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ੨੨੫ ਈਸਵੀ ਤਕ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਧੂਆਂ ਧੁਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਛਹਰਾਤ ਬੰਸ ਦੇ 'ਛਤ੍ਰਪ'

ਈਸਵੀ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪਸ਼ਾਉਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ 'ਛਹਰ' ਜਾਂ ਖਹਰ ਨਗਰ ਬਾਸੀ ਸ਼ੱਕ ਜਾਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਵਲ ਦੀ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਆਏ। ਜੋ ਪਾਰਥੀ ਅਤੇ ਯੂਚੀ ਕੌਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੱਕਸਥਾਨ ਤੋਂ ਚਿਰ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸੀ। ਇਹ ਮਲੋਈ ਗਣਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਭਿੜ ਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਲ ਮਿਲ ਗਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਜੈਨੀ ਤੋਂ ਹਾਰ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਅਧਿਪਤੀ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੇ ਬਸਨੀਕ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਛਹਰਾਤ ਸ਼ੱਕ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਆਪਣਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਖਾਕੇ ਮਥਰਾ ਦੇ ਛਤ੍ਰਪਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੇ। ਖਹਰੇ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਚੱਠੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵੰਸ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਅਤੇ ਜ਼ਿ: ਜਾਲੰਧਰ ਅਤੇ ਕਈ ਖਹਰੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਖਡੂਰ ਆਦਿਕ ਬਹੁਤ ਪਿੰਡ ਹਨ। ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਤਖਾਣ ਬੱਧ ਅਤੇ ਅਬੂਪੁਰਾ, ਗਿੱਦੜ ਵਿੰਡੀ ਅਤੇ ਮਲਸੀਆਂ ਬਾਜਨ ਖਹਰੇ ਹਨ। ਸ: ਥੰਮਣ ਸਿੰਘ 'ਖਹਰੇ' ਜੱ: ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬੜੇ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਗਿ: ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੱ: ਊਦਮ ਸਿੰਘ ਭੀ ਖਹਰੇ ਹਨ।

ਗੁਪਤਾ ਬੰਸ

ਮਗਧ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਤਨ ਆਰਯ ਵੈਸ਼ ਕੁਲ ਦੇ 'ਕਾਰਸ਼ਕਰ' ਗੋਤ ਦੇ ਵੈਸ਼—'ਸ੍ਰੀ ਗੁਪਤ' ਆਪਣੇ ਗਣ ਦੇ ਮੁਖੀਆ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਚੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਕਾਂਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਜਾ 'ਸੁੰਦਰ ਵਰਮਾਂ' ਦਾ

ਦੱਤਕ ਪੁਤ੍ਰ (ਮੁਤਬੰਨਾ) ਬਣਿਆ। ਅਤੇ ਉਹ ਮਗਧ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਾਲੀ–'ਲਿਛਵੀ' ਗਣ ਦੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ 'ਕੁਮਾਰ ਦੇਵੀ' ਨਾਲ ਵਿਆਹਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਦੱਖਣ ਸਮੇਤ ਭਾਰਤ ਖੰਡ ਅਤੇ ਆਰਯਵਰਤ ਨੂੰ ਵਿਜੈ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੂੱਥ ਹੋਇਆ। ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਅਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ੩੨੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ 'ਗੁਪਤਾ ਸੰਬਤ' ਅਤੇ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ੩੪੦ ਈ: ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ੩੫੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗਣ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਾਂਗ ਆਪਣਾ 'ਏਕ ਛਤ੍ਰ' ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ (ਦੂਜੇ) ਨੇ ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰਖ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਖੂੰਹਦੇ ਗਣਾਂ ਨੂ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ੱਕ ਬੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਅਤੇ ਅਣਖੀਲੇ ਸਨ, ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ, ਪੰਵਾਰ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ 'ਸ਼ੱਕਾਰੀ' ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ, 'ਬਿਕ੍ਰਮ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ' ਆਦੀ ਉਪਾਧੀਆਂ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ। ਓਸ ਸਮੇਂ ਮਾਲਵ ਗਣਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗੁਪਤਾ ਰਾਜ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਥਾਨੇਸਰ ਵਾਲੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਨੂੰ ਰਲਾ ਕੇ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜਾ ੩੭੫ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ੪੧੫ ਈ: ਤਕ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਜੁੱਧਿਆ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਉਜੈਨ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਸਮੁੰਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਸਕੰਧ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਜੈਨ ਦੇ ਮੱਲੀ ਭੀ ਗੁਪਤਾ ਬੰਸ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਏ। ਕਨੌਜ ਵਿਚ ਮੌਖਰੀ ਬੰਸ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਤਰ ਵਲੋਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਬੱਦੂ ਤੇ ਜ਼ਾਲਿਮ ਕੌਮਾਂ ਆਉਣ ਲਗੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਹੁੰਨ' ਕੌਮ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤੇ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ 'ਵਲਭੀ ਪੁਰ' ਵਿਚ ਆਈ। ਅਤੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਸੋਲੰਕੀ ਰਾਜੇ 'ਪੁਸ਼ਪਾਦਿਤ' ਨੂੰ ਜੋ 'ਗੁਪਤਾ' ਰਾਜ ਦਾ ਸਾਮੰਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਸਮੇਤ ਉਸ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ, ਤਬਾਹ ਕਰ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ (ਉਜੈਨ) ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਮੱਲ ਬੈਠੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ 'ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ' ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ੪੫੫ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹਰਾਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਤੋਰਮਾਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਛਡ ਦਿਤਾ। ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਓਟ ਲਈ। ਪਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿਆਲ ਕੋਟ, ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸਿਆਲ ਕੋਟ, ਸਾਂਗਲਾ ਆਦਿ ਦੇਸਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਮਿਹਰ-ਗੁਲ ੪੭੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਤਾਂ ਥਾਨੇਸਰ ਦੇ ਮਾਲਵਗਣਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਕੰਧ ਗੁਪਤ ਨੇ ਖਹਰੂੜਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰਾਂ ਹਰਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ੫੦੦ ਈਃ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਤੋਰ ਮਾਨ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਮਿਹਰ ਗੁਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਹੁੰਨਾਂ ਨੇ ਫੇਰ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ' ਤੇ ਜਬਰਦਸਤ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਕਤਲ ਤੇ ਲੁੱਟ ਮਚਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਹਿਠਾੜ ਦੇ ਸ਼ਹਰ-ਹਠੂਰ ਅਜਨੇਰ ਅਤੇ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ ਆਦਿ (ਤਿਹਾੜੇ) ਦੇ ਨਗਰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਕੇ ੫੦੮ ਈ: ਤਕ ਤਿਹਾੜਾ ਅਤੇ ਸੁਸ਼ਕ, ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਗਣਿਆਂ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਨਰਸਿੰਘ

ਗੁਪਤ ਨੇ ਥਾਨੇਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਮਿਹਰ ਗੁਲ ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਜਾ ਕੇ ੫੧੦-੧੨ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਜਟ ਜਾਤੀਆਂ (ਮਾਨ, ਭੁਲਰ, ਹੇਹਰ, ਅਤੇ ਬਿੰਧ ਆਦਿ) ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਸ ਗਈਆਂ, ਜੋ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਿਆਂ (ਸ਼ੱਕ ਬੰਸੀਆਂ) ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸਨ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੋਤਮੀ ਪੁਤ੍ਰ 'ਸਾਤਬਾਹਨ' ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਆ ਬਸੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੁਰਜ ਮਾਨਸ਼ਾਹ, ਬੜੀ ਮਾਨਸਾਹ, ਅਤੇ ਮੌੜ ਆਦਿ ਪਿੰਡ ਮਾਨਾਂ ਦੇ, ਭੁੱਲਰ, ਹੇੜੀ, ਮਾੜੀ, ਅਤੇ ਬੁਗਰਾ ਆਦਿ ਭੁੱਲਰਾਂ ਤੇ ਕੌੜਿਆਂ ਦੇ ਲੰਮਾ ਤੇ ਜਟਪੁਰਾ ਤੇ ਭਰੋਵਾਲ (ਜ਼ਿ: ਲੁਦਿਹਾਣਾ) ਅਤੇ ਅਤਲਾ (ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ) ਇਹ ਪਿੰਡ ਤਤਲਿਆਂ ਤੇ ਅਤਲਿਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਹੇਹਰ ਆਦਿ ਹੇਹਰਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਨ। ਝਬਦੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਸ ਦੇਸ ਤੇ ਚਉਧਰ ਹੋ ਗਈ, ਜੋ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦਸ ਦੇਣਾ ਭੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮੇਂ (੫ ਵੀਂ ਸਦੀ) ਜੇਹੂੰਸੇਹੂੰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਹੁੰਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਲ ਧਾਉਣੀ ਕੀਤੀ। ਓਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਜੱਟ ਜਾਤੀ ਦੀ ਅਤਲਾ, ਤਤਲਾ, ਆਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਹੁੰਨਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਯੂਨਾਨ, ਯਕੋਸਲੇਵੀਆ, ਬਲਗਾਰੀਆ, ਸਰਵੀਆ, ਆਸਤ੍ਰੀਆ, ਹੁੰਗਰੀ, ਹਾਲੈਂਡ, ਬਲਜੀਅਮ ਡਨਮਾਰਕ ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ ਰੂਸ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਕੇ ਓਥੇ ੩੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਜਮਾਇਆ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਥਰਥੱਲ ਮਚਾ ਦਿਤੀ। ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿਚ ਭੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਆਸਤ੍ਰ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਓਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਾਖਾ ਨੇ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਵਿਚ ਦੀ ਓਥੇ ਅਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਸਾਈਆਂ ਸਨ ਜੋ ਜਾਵਾ, ਸੁਮਾਟ੍ਰਾ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਬਾਲੀਦੀਪ ਅਤੇ ਚੰਪਾ ਆਦਿ ਟਾਪੂ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। (ਦੇਖੋ–ਯੂਰਪ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ)

ਸਾਲਿਬਾਹਨ ਬੰਸ

ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰਾਜੇ 'ਗਜਰਾਜ' (ਯਾਦਵ) ਨੇ 'ਗ਼ਜ਼ਨੀ' ਬੰਨ੍ਹੀ। ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ 'ਹੁੰਨ' ਰਾਜ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਖ਼ੁਰਾਸਾਨੀਆਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਉਪਰ ਹੱਲੇ ਕਰਨੇ ਅਰੰਭ ਦਿਤੇ ਤਾਂ 'ਗਜ' ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ *ਸਾਲਿਬਾਹਨ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਅਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਅਤੇ ਜਾਤਿ ਸਣੇ †ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਨੂੰ ਆ ਮੱਲਿਆ। ਮਿਹਰ ਗੁਲ ਦੀ ਜਾਤਿ (ਹੁੰਨ) ਸਾਂਗਲੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਬਸਣ ਲਗੀ। ਇਹ ਘਟਣਾ ੫੨੦ ਈ: ਦੀ ਹੈ। ਸਾਲਿਬਾਹਨ ਦੇ ੧੬ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਡੇ ਰਿਸਾਲੂ ਨੇ ਭਾਦਸੋਂ (ਨਾਭਾ ਰਾਜ ਵਿਚ) ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਅਤੇ ਹੋਡਲੇ (ਸੁਨਾਮ ਕੋਲ) ਦੇ ਰਾਜੇ ਹੋਡੀ (ਸ਼ਕ ਬੰਸੀ) ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਕੋਕਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹਿਆ। ਦੂਜੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸਾਇਰ ਰਾਓ

---

*ਸਾਲਿਬਾਹਨ ਤ੍ਰੈ ਹੋਏ ਹਨ—(੧) ਸ਼ਿਵ ਪੁਰ (ਗੁਜਰਾਤ) ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਰਾਜਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਿਕ੍ਰਮ ਬੰਸ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ੭੮ ਈ: ਵਿਚ ਸ਼ਾਕਾ ਸੰਬੰਤ ਚਲਾਇਆ। (੨) ਆਂਧਰ ਬੰਸੀ ਸਾਤਬਾਹਨ ਜਾਂ ਸਾਲਿਬਾਹਨ, ਜੋ ਜਨਮ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਘੁਮਾਰ ਦੇ ਘਰ ਪਲਿਆ ਸੀ। (੩) ਇਹ ਸਾਲਿਬਾਹਨ ਯਦੂ ਬੰਸੀ ਸੀ।

†ਦੁਆਪਰ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ ਤੋਂ ੩੧੧੨ ਬਰਸ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਲਯ ਰਾਜੇ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਿਆਲਕੋਟ ਬਸਾਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਜੁਧ ਵਿਚ ਜੂਝਿਆ ਸੀ।

ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਬਸਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਈ। 'ਸਰਾਉ' ਗੋਤ ਦੇ ਜੱਟ ਏਸੇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ, ਜੋ 'ਨਾਲੀ' ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਪੁਤ੍ਰ 'ਜਗ ਸਵਾਈ' ਨੇ ਭਟਨੇਰ ਨੂੰ ਰੋਕ ਕੇ ਮਾਰਵਾੜ ਵਿਚ 'ਗੜ ਗਜ਼ਨੀ' ਬਸਾਈ। ਚੌਥਾ ਪੁਤ੍ਰ 'ਮੂਲ ਰਾਜ' ਮਥਰਾ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਪੰਜਵੇਂ 'ਹੰਸ ਰਾਓ' ਨੇ ਹੰਸਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ (ਛੇਵੇਂ) ਝੰਡੂ ਰਾਇ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਆਪ 'ਹਾਂਸੀ' ਬਸਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਝਨੇਰ (ਝਾਂਡੇ ਨਗਰ) ਭੀ ਏਸੇ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਤਵਾਂ 'ਵਿਸ੍ਰ ਰਾਓ' ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਤਿਹਾੜੇ ਵਿਚ ਅਠਵਾਂ ਸ਼ਿਵਰਾਓ ਸ਼ੂਸ਼ਕ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ। ਨੌਵੇਂ ਪੁਤ੍ਰ 'ਤ੍ਰੋਹਣ' ਲਈ ਸਾਲਿਬਾਹਨ ਪੁਰਾ (ਮੁਕਤਸਰ ਕੋਲ) ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਪਣੀ ਉਪਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਈ। ਇਹ ੫੩੦ ਈ: ਦੀ ਗਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਰਾਓ, ਹੰਸਰਾਇ, ਸਿਵਰਾਉਂ, ਵਿਸਰਾਮ ਆਦਿ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਗੋਤ ਹਨ। ਦਸਵੇਂ ਪੁਤ੍ਰ '‡ਛੀਨਾ ਰਾਓ' ਨੇ ਬਿਆਸ ਤੇ ਰਾਵੀ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਦੁਆਬਾ ਮੱਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਬਲੰਦ ਨੇ ਜਦ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ੱਕਾਂ ਦੀ ਹੇੜ੍ਹ ਨੂੰ ਤਾਂ ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ ਨੇ ਖਰੂੜ ਕੋਲ ਮੁਕਾ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਖੁਰਾਸਾਨੀ ਭੀ ਅਜ ਕਲ ਸੱਤਾ ਹੀਣ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਮੱਦ੍ਰ-ਮਾਲਵਾ ਭੀ ਅਸਾਡੇ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਝੱਟ 'ਗ਼ਜ਼ਨੀ' ਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਗਲ ੬੧੦ ਈ: ਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਖਲੀਫੇ ਨੇ ੬੫੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਮੁਸਲੱਕੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਕੰਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਤਾਂ ਬਲੰਦ ਨੇ ਬ੍ਰਿਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਬੜੇ ਪੁਤਰ ਭੱਟੀਰਾਓ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਰਾਹ ਮਾਰਵਾੜ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਵਡਕੇ ਦੇ ਨਾਓਂ ਤੇ ੬੫੫ ਈ: ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਬਾਰ 'ਜੈਸੁਲਮੇਰ' ਆ ਬਸਾਇਆ। ਸਲਿਬਾਹਨ ੫੫੦ ਈ: ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਮਰਿਆ। ਉਸ ਦੇ ੧੧ ਵੇਂ ਪੁਤ੍ਰ ਪੂਰਬੀ ਰਾਓ ਬਗਦਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕੰਧਾਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 'ਮੁਹਲਬ' ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਅਤੇ ਸਾਂਗਲੇ ਦੀ ਬਾਰ ਭੀ ਖੋਹ ਲਈ। ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਵਾਰ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਨਵੇਂ ਮੁਸੱਲੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਚਠਿਆਂ ਤੇ ਚੀਮਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਭਿੜਦਾ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਉਰਾਰ ਆ ਕੇ 'ਬੇਈਂ ਪੋਈਂ' (ਬੇਣੀ ਪੂਰਨੀ) ਗ੍ਰਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਬੈਠਾ। ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸਾਹਸੀਰਾਇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਅਤੇ ਓਸ ਪਰਗਣੇ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਨੇ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਾਹੰਸਰਾ (ਜ਼ਿ: ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ) ਨਾਮ ਦਾ ਖੇੜਾ ਬਸਾਇਆ। ਏਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ 'ਸ਼ੇਰ ਪੰਜਾਬ'–ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਝੇ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਸਿਧੂਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਲਬਾਹਨ ਬੰਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਜੱਟ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਰਾਜ ਤੇਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

ਗਿਆਰਵੇਂ ਪੁਤ੍ਰ ਪੁੰਨੀ ਰਾਇ ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਓਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸੀ, ਪਰ ਅਪਣੇ ਭਾਈ ਪੂਰਨ ਭਗਤ (ਜੋ ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬੇਉਲਾਦਾ ਸੀ) ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਣੀਰਾਉ (ਪੂਰ੍ਣੀਰਾਵ) ਨਾਉਂ ਰਖ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਓਸਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਏਸ

‡ਛੀਨੇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਕੁਝ ਤਾਂ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਮਾਲਵੇ (ਜੰਡੀ ਤੇ ਰਸੂਲਪੁਰ ਜ਼ਿ: ਲੁਦਿਹਾਣਾ) ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਵਸੋਂ ਥੋੜੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦੇ ਅਧੀਨ ਓਸ ਸਮੇਂ ਸਾਂਗਲਾ ਪੰਚ ਨਦ ਸਿਆਲਾਂ ਤੇ ਖਰਲਾਂ ਤੋਂ ਚੀਮਿਆਂ ਚੱਠਿਆਂ ਦੇ ਧਾਟ ਅਤੇ ਝਨਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਸੀ ਅਤੇ ਪੂਨੀਆ ਗੋਤ ਦੇ ਜੱਟ ਏਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।

ਬਾਰਹਵਾਂ ਪੁਤ੍ਰ ਪੂਰਨ ਚੰਦ੍ਰ ਨਾਥ ਬਣਿ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਜੋਗਾਭਿਆਸ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ੧੩ ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤਕ ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਿਰਨਾਮ ਰਾਏ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮਲਿਆ, ਫੇਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਬਾਢ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਚੂੜਕਾਣੇ ਤੇਕੁਝਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬੇਵੱਸ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਬ੍ਰਿਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਨ ਲਗਣ ਦਿਤੇ। ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਸਮਰਾਉ ਗੋਤ ਦੇ ਜੱਟ ਉਹਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ।

ਚੌਧਵਾਂ ਵੜਾਇਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਜਗਸਵਾਈ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਸਿੱਧਾ ਗੜ੍ਹ ਗਜ਼ਨੀ ਦੀ ਸੇਧ ਰਖ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮੁਰੀਦਕੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ੩ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਨੂੰ, 'ਆਧੀਆਂ' ਗ੍ਰਾਮ ਬਸਾਉਂਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਪਰਲੋਕ ਸੁਧਾਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਨਾਉਂ ਓਸ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਰਖਿਆ ਓਸ ਦੇ ਜਾਣੇ ਇਹ ਥਾਉਂ ਮਾਰਵਾੜ ਦੀ 'ਗੜ੍ਹਗਜਨੀ' ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੇ ਦੀ ਗ਼ਜਨੀ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸੀ। ਏਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਖੇੜੇ ਕਾਲਾ ਖਤਾਈ ਅਤੇ ਵੜਾਇਚਾਂ ਦੀ ਡਿਉਢੀ ਆਦਿ ਹੋਏ।

ਪੰਦਰਵਾਂ ਪੁਤ੍ਰ ਮਾਂਗਟ ਭੀ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ, ਨਾਥਾਂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਅਤੇ ਸਿੱਧ-ਪੁਰਸ਼ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਗੜ੍ਹ ਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਥਾਨੇਸਰ (स्थानेश्वर) ਆਦਿ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਤੇ ਮਠਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਬਗਦਾਦੀ ਅਜਗਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੋਰਾਹੇ ਕੋਲ ਆਕੇ 'ਛੰਦੜਾਂ' ਨਾਮੇ ਗ੍ਰਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਜਾਂ ਪੁਤ੍ਰ 'ਕਾਲਾ'† ਮਾਂਗਟਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਸੀ। ਅਜ ਕਲ ਏਸ ਥਾਂ ਕੋਲ ਮਾਂਗਟਾਂ ਦੇ ੧੦–੧੨ ਪਿੰਡ ਹਨ।

ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਝਾਂਡੇ ਰਾਇ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਤੋਂ ੪ ਮੀਲ ਉਤਰ ਨੂੰ ਭੱਡਲੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਝਾਂਡੇ ਨਗਰ ਅਥਵਾ 'ਝਨੇਰ' ਨਗਰ ਬਸਾਇਆ ਜੋ ੩ ਮੀਲ ਲੰਬਾ (ਠੁਲੀ ਵਾਲ ਤਕ) ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੁਟੇਰੇ ਮਹਮੂਦ ਨੇ ੧੦੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਗਜਨੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ। ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਥਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ ੨ ਮਲਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ 'ਮਲਕਵਾਲ' ਨਾਮ ਦਾ ਨਗਰ ਬਸਾਇਆ। ਝਾਂਡੇ ਲੋਕ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਜੜ ਕੇ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਕੋਲ ਜਾ ਬਸੇ ਸੀ। ਪਰ ਮਲਕ ਵਾਲ ਨੂੰ ਭੀ ਸਤੁਲੁਜ ਨੇ ਢਾ ਦਿਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਵਹਿਣ ਛਡ ਕੇ ਪੱਛੋਂ ਵਲ ਦਾ ਰਾਹ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਓਸੇ ਥੇਹ ਤੇ 'ਝਨੇਰ' ਨਾਮ ਦਾ ਪਿੰਡ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਬਸਾਇਆ।

†ਓਸੇ ਸਮੇਂ ਸਾਲਬਾਹਨ ਬੰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਿਹਾੜੇ ਵਲੋਂ ਕਾਲਾ ਮਹਰ (ਸੰਧੂਆਂ ਦਾ ਮੁਖੀਆ) ਭੀ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਮੰਦੋਹੇ ਅਤੇ ਮੰਨੇਰ (ਚੂਸ਼ਕ) ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਸ੍ਰਿਹਾਲੀ ਨਗਰ ਬਸਾਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਸੰਧੂਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਡ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਵਿਚ ਹਨ। ਛੰਦੜਾਂ ਕੋਲ ਸਾਨ੍ਹੇਵਾਲ (ਸਾਂਧੇਵਾਲਾ) ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਝਾਂਡੇ ਰਾਇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ 'ਝਾਂਡੇ' (ਜ਼ਿ: ਲੁਦਿਹਾਣਾ) ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਅਜੇ 'ਝਾਂਡੇ ਪੱਤੀ' ਨਾਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਗਰੇਵਾਲਾਂ ਦਾ ਹੈ।

ਸਾਲਬਾਹਨ ਬੰਸ ਨੇ ਹੋਰ ਬੰਸੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਂਝਾ ਲੋਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਚਉਧਰ ਰੱਖੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬ, ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦਾ ਉਰਲਾ (ਉਤਰੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ) ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਉਧਰ ਰਹੀ। ਜੋ ਬਹੁਤ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ੭੦ ਸਾਲ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਅਰਥਾਤ ਥਾਨੇਸਰ ਉਪਰ ਵਰਧਨ ਬੰਸ ਦੇ ਰਾਜ ਅਸਥਾਪਨ ਹੋਣ ਤਕ ਨਿਭੀ। ਫੇਰ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਉਧਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਰਹੀ।

ਵਰਧਨ ਬੰਸ

ਬਾਹਰਲੇ ਗੁਰਜਰ (ਗੁੱਜਰ) ਦੇਸ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਗੁੱਜਰਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਗਰ ਕੋਟ (ਕਾਂਗੜਾ) ਤੇ ਜਾਲੰਧਰ (ਗੁਜਰਾਂ ਦੀ ਬਸਤੀ) ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਬਸਾ ਕੇ, ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੁਰ, ਲੁਦਿਹਾਣਾ ਆਦਿ ਦੇ ਰਸਤੇ ਕੈਥਲ, ਕਰਨਾਲ, ਰੁਹਤਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਪਾਰ ਦਾ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ—ਅਹੀਰਾਯਨਾ-ਹਰਿਆਣੇ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਬੜੇ ਦੂਰ ਤਕ ਅਪਣੀ ਚਉਧਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਖੇੜੇ ਅਤੇ ਨਗਰ ਬਸਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੱਛਮੀ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਮੁਖ ਨਗਰ, ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਬਸਤੀਂ—ਗੁੱਜਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰ ਕੋਟ (ਕਾਂਗੜਾ) ਅਤੇ ਹਰਿਆਣਾ (ਜ਼ਿ: ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੁਰ) ਸੀ। ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਹਰਿਆਣੇ ਦੀ ਮੁਖ ਰਾਜਧਾਨੀ ਥਾਨੇਸਰ ਅਤੇ ਉਪਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਕਿਲਾ ਪਰੀਖਤ ਗੜ੍ਹ (ਜ਼ਿ: ਮੇਰਠ) ਨਨੌਤਾ ਤੇ ਲੰਢੌਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਅਤੇ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋਕੀ (ਰਿ: ਪਟਿਆਲਾ) ਪ੍ਰਸਿਧ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਾਖਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤੋਂ ਗੁਜਰਾਤ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵਸ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਜਰਾਤੀ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੀ 'ਓਲਿਕਰ' ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਦੁਰਲੱਭ ਵਰਧਨ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਯਸ਼ੋਧਰਮਨ ਮਹਾਂ ਜੋਧਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਉਜੈਨ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤਕ ਦਾ ਦੇਸ ਸ਼ਕਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਹੂੰਨਾਂ ਦੇ ਤੀਜੇ ਹੱਲੇ ਤੋਂ ਅਗੋਂ ੨ ਉਸ ਨੇ ਗੁਜਰਾਤ, ਮਾਲਵਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਤਕ ਆਪਣਾ ਪੱਕਾ ਰਾਜ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ੫੨੮ ਵਿਚ ਹੂੰਨ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਤੇ ਆ ਚੜ੍ਹੇ ਤਾਂ ਏਸ ਨੇ ਖਰੂਰ (ਮੁਲਤਾਨ ਕੋਲ) ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕਾਂ, ਹੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ 'ਸ਼ੱਕਾਰੀ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ੫੩੨ ਈ: ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਨੌਜ ਦਾ ਰਾਜ ਜਾ ਮੱਲਿਆ। ਅਤੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਸਾਮੰਤ ਰਾਜਾ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵਰਧਨ' ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਥਾਪ ਕੇ ਸੌਂਪ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਦੁਰਲੱਭ ਵਰਧਨ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਾਲਵਾ ਪ੍ਰਾਂਤ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵਰਧਨ' ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਰ ਰਾਜਾ ਨੇ ਖੋਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵਰਧਨ ਹੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪਿਛਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਮੁਖ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਥਾਨੇਸਰ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਇਹ ਘਟਨਾ ੫੪੦ ਈ: ਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਓਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਪੁਤ੍ਰ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ ਨੇ ਸ਼ੱਕ, ਹੂੰਨਾਂ ਤੇ ਮਾਨ ਆਦਿ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਖਪਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਸਾਂਤੀ ਨਾਲ ਬਸਣ ਲਈ ਬੇ ਬਸ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਕਰ ਕੇ ਹੂੰਨਾਂ ਤੇ ਮਾਨਾਂ ਨੂੰ *ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖ ਪਾਉਣਾ ਤੇ ਜਿਰ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਫੇਰ ਏਸ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਪਰਜਾ ਨੇ ਭੀ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਆਪਣਾ 'ਰਾਜਾਧਿਰਾਜ' ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਵਾਣ ਭੱਟ ਨੇ 'ਹਰਸ਼ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ †ਕੰਠ ਦੇਸ (ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਨਾਉਂ) ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਸਥਾਣੂ ਈਸ਼੍ਵਰ (ਥਾਨੇਸਰ) ਨਾਉਂ ਦਾ ਉਪ-ਦੇਸ (ਪਾਟ) ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ ਹੋਇਆ ਪਰਾਚੀਨ ਰਾਜਾ ਭਰਤ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਪੂਜਦਾ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਵਡਕਾ ਰਾਜਾ 'ਪੁਸ਼ਯਭੂਤੀ' ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਭੈਰਵਾਚਾਰਯ (ਮਹਾ ਸੈਵੀ) ਤੋਂ ਦੀਖ੍ਯਾ ਲੈਕੇ ਕ੍ਰਿਪਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਭੈਰਵ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਬੇਤਾਲ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਲੱਛਮੀ ਦੇ ਭੀ ਸਾਖਿਆਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਲੱਛਮੀ ਨੇ ਵਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਤੇਰੀ ਕੁਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਰਾਜ ਬੰਸ (ਵਰਧਨ) ਚੱਲੂਗਾ। ਅਤੇ ਇਕ ਹਰਿਚੰਦ ਵਰਗਾ ਮਹਾਨ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ ਰਾਜਾ 'ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ' ਹੋਊਗਾ। ਉਕਤ ਰਾਜਾ ਨੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਉਜੈਨ, ਲਾਟ, ਗੁਜਰਾਤ, ਰਾਜਸਥਾਨ ਉਤੇ ਭੀ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆ। ਏਸ ਬੰਸ ਦੇ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਰਾਜ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਉਕਤ ਰਾਜ ਬੰਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੀ ਗੁਰਜਰ ਬੰਸ ਪੈ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀ ਇਹ ਜੱਟ, ਸ਼ੱਕ ਅਤੇ ਕਾਠੀ ਆਦਿਕ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਜ੍ਰਰ ਦੇਸ ਤੋਂ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਟ ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਤ (ਗੁਰਜਰ+ਆਇਤ) ਕਰਕੇ ਹੀ ਬੋਲਦੇ ਸੀ। ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਅਗ੍ਰਿਆਣਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਵਸਣ ਤੋਂ ਭੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਘਰਾਣਾ ਗੁੱਜਰ ਬੰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੀਰਘ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁੱਜਰ ਦੇਸ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦੇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਬਣੀ ਸੰਗਿਆ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਸਲ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਨਹੀਂ ਕਲਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਟ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਬੰਸ ਭੇਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬੇ ਜੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਅਤੇ ਕੋਈ ਬੰਗਾਲੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਬੰਸ ਭੇਦ ਤੇ ਜੱਟ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਤਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਕਤ ਬੰਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨਿਰੇ 'ਗੁਰਜਰ' ਦੇਸ ਤੋਂ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਅਥਵਾ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਚਿਰ ਕਾਲ ਤਕ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕੋਈ ਵਖਰੀ ਬੰਸ ਦੇ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਕਿੰਤੂ ਉਕਤ ਦੇਸ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦੇਸ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ—ਬੰਸ ਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਏਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਗੁ:+ਜਰ=ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਾਂ ਗਊ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸਿੰਗਾਰਨ ਵਾਲੀ ਅਰਥਾਤ ਪਾਲਨ ਵਾਲੀ ਬੰਸ ਅਥਵਾ ਗਊ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਜਾਰ (ਪਿਆਰੀ) ਕੌਮ ਕਿੱਤੇ ਤੋਂ ਭੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਨਾਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ—ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ ਨੂੰ 'ਵਾਣ' ਭੱਟ 'ਗੁਰਜਰ ਪ੍ਰਜਾਗਰ:' ਅਰਥਾਤ 'ਗੁੱਜਰਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ'—'ਉਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਬੰਸ ਗੁੱਜਰ ਜਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਭੀ ਏਸ ਬੰਸ ਨੂੰ ਗੁੱਜਰ ਨਹੀਂ ਸਿਧ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਵੇਂ

---

*"मानी मान सेनाखिप्रत्' ਅਰਥਾਤ ਹੰਕਾਰੀ ਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਅਤਿ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤਾ।

† ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੇਸ (ਗੁਰੂ ਕਾ ਮਾਲਵਾ) ਹੀ ਰਾਜ ਕਾਰਨ ਧਨ ਧਾਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਤਿ ਸੋਭਾ ਸੰਯੁਕਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਤਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸ੍ਰੀ ਕੰਠ ਭੀ ਸੀ। ਥਾਨੇਸਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਕਾਂਸੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ 'स्थाण्वीश्वर:' ਭਾਵ 'ਸ਼ਿਵਾਂ ਦਾ ਦੇਸ' ਇਹ ਥਾਨੇਸਰ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸੀ।

ਨੇਪਾਲ ਦੀ ਜਨਤਾ ਗੋਰਖਾ ਬੰਸ ਹੈ, ਰਾਜਾ 'ਸ਼ਿਸ਼ੋਦੀਆ' ਬੰਸ (ਉਦੇ ਪੁਰੀਆਂ) ਵਿਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ' ਜਾਂ 'ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ' ਰਾਜਾ ਦੂਜੇ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਲਾ ਜੇ ਕੋਈ ਹਠ ਭੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਅਰੋੜੇ, ਜੱਟ, ਕਈ ਅਹੀਰ, ਕਈ ਬਾਜੀਗਰ ਅਤੇ ਕਈ 'ਓਡ' ਆਦਿ ਕੌਮਾਂ ਭੀ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੂਰਜ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਵਖਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ 'ਵਰਧਨ' ਬੰਸ ਦਾ ਪਿਛੋਕਾ 'ਗੱਜਰ' ਜਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨ ਕੇ ਭੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਬੰਸ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਬਿਨਾ ਰੋਕ ਠੋਕ ਦੇ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸੋ ਪੂਰਬੋਕਤ ਰਾਜਾ ਪੁਸ਼ਜਭੂਤੀ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚ ਬੜੇ ਬੜੇ ਰਾਜੇ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥਾਨੇਸਰ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ ਤਕ ਦਾ ਦੇਸ ਮਲ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਦੁਰਲੱਭ ਵਰਧਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵਰਧਨ ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਜੇ ਹੋਏ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਵਰਧਨ ਨੇ ਥਾਨੇਸਰ ਦਾ ਰਾਜ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ ਉਸ ਤੋਂ ਭੀ ਵਧ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਉਂ 'ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੀਲ' ਸੀ। ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ' ਏਸ ਬੰਸ ਦਾ ਪਦਵੀ ਕ੍ਰਿਤ (ਵਿਰਦ) ਨਾਉਂ ਸੀ। ਵਾਣ ਭੱਟ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਹਾਥੀ ਰੂਪੀ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਇਹ 'ਕੂਟਪਾਕਲ' (ਇਕ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲਗਣ ਵਾਲਾ) ਰੋਗ ਸੀ। ਸਿੰਧ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਹ 'ਤਾਪ' ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਲਤਾ ਲਛਮੀ ਲਈ ਕੁਹਾੜਾ ਸੀ, ਗੁੱਜਰਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ' ਦਾ ਰਾਜ ਮਾਲਵਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ (ਸਿੰਧ ਤਕ) ਅਤੇ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਮਨਾ ਤਕ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਥਾਨੇਸਰ ਅਤੇ ਪੰਚ ਨਦ ਦੇਸ ਜੈਸੇ ਜੰਗਲ, ਉਚੇ-ਨੀਵੇਂ ਅਤੇ ਕੰਡਿਆਲੇ ਦੇਸ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ, ਝਾੜੀ, ਮਲ੍ਹੇ ਪਟਾਕੇ ਅਤੇ ਟਿਬੇ-ਟੋਏ ਪੱਧਰ ਕਰਾਕੇ, ਬਣੀਆਂ ਦੇ ਥਾਂ ਧਨ ਧਾਨ ਉਪਜਾਉਣ ਵਾਲੀ-ਇਕ ਸਾਰ ਭੂਮੀ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਮੇਗਾਸਥਨੀਜ਼-(ਯੂਨਾਨੀ ਲਿਖਾਰੀ) ਨੇ ਪੰਚਨਦ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਦੂਲੇ ਦੀ ਬਾਰ, ਚੂਹੜ ਕਾਣੇ ਦੀ ਬਾਰ, ਸ਼ਰਕਪੁਰ, ਕਸੂਰ ਅਤੇ ਭਟਿੰਡੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬੇ ਆਬਾਦ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਉਪਜਾਊ ਬਣਾਕੇ ਬੜਾ ਜਸ ਖੱਟਿਆ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਹੱਲੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹੂਣਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਵਾਣ ਭੱਟ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ 'ਹੂਣ ਹਰਿਣ ਕੇਸਰੀ' (ਹੂਣ ਰੂਪ ਹਰਨਾਂ ਲਈ ਸ਼ੇਰ ਬੱਬਰ) ਅਤੇ 'ਰਾਜਾ ਧਿਰਾਜ' ਦਾ ਵਿਰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

੫੯੦ ਈ: ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਘਰ 'ਯਸ਼ੋਮਤੀ' ਨਾਮੇ ਪਟਰਾਣੀ ਤੋਂ ਟਿੱਕਾ ਰਾਜਵਰਧਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ੫੯੨ ਵਿਚ 'ਰਾਜ ਸ੍ਰੀ' ਨਾਮੇ ਕੰਨਿਆ ਹੋਈ। ਜੋ 'ਮੋਖਰੀ' ਬੰਸ ਦੇ ਰਾਜਾ 'ਗ੍ਰਹਵਰਮਾ' (ਕਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜੇ) ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਗਈ। ੫੯੪ ਈ: ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ 'ਸੀਲਾਦਿੱਤ' ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ (੬੦੬ ਈ: ਵਿਚ) ਅਪਣੇ ਭਾਈ ਦੇ ਥਾਂ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ' ਦਾ ਵਿਰਦ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਸਾਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੰਧਾਰ ਤਕ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਭਾਰਤੀ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੋਇਆ।

੬੦੨ ਈਃ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਧਿਰਾਜ 'ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ' ੪੦ ਵਰਸ ਰਾਜ ਕਰਕੇ ਥਾਨੇਸਰ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ-ਰਾਜਵਰਧਨ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਆਕੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਰਾਜ ਵਰਧਨ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪ ਭੀ ੬੦੬ ਈ: ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ ਨਾਲੇ ਉਸ ਦਾ ਭਣੋਈਆ ਕਨੌਜ ਵਾਲਾ 'ਗ੍ਰਹਵਰਮਾ' ਭੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਮਾਲਵਰਾਜ ਦਾ

ਪੱਖੀ ਗੌੜ ਦੇਸ ਦਾ ਰਾਜਾ 'ਸੁਸੈਨਕ' ਜਾਂ 'ਸਸਾਂਕ' ਏਸ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਸੀ। ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਵਰਮਾ ਦੇ ਮਾਰਨ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਸੀ। ਓਸ ਨੇ ਕਨੌਜ ਦਾ ਰਾਜ ਜਾ ਮੱਲਿਆ। ਤਾਂ ਮਃ 'ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ' ਨੇ (੧੬ ਬਰਸ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ) ੬੧੦ ਈਃ ਵਿਚ ਥਾਨੇਸਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸਾਂਭਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ 'ਰਾਜ ਸ੍ਰੀ' ਨੂੰ ਬਿੰਧਿਆ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆਂਦਾ, ਜੋ ਕਿ ਪਤੀ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਸਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਥਾਂ ਬੋਧ ਭਿਕਸ਼ਣੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਫੇਰ ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਨੇ ਗੌੜ (ਬੰਗਾਲ) ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕਨੌਜ ਦਾ ਰਾਜ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੋੜ ਲਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਦੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਖਣ ਤੇ ਭੀ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਨਾ ਸਾਂਭਿਆ, ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਨੌਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਨੇ ੬੪੭ ਈਃ ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਦੱਖਣ ਦੇ ਰਾਜਾ ਤੈਲਪ ਦੂਜੇ ਕੋਲੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਬੋਧੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਸਾਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਬਾ ਪਸੌਰ ਸਮੇਤ ਗਜ਼ਨੀ ਤਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰਾ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਏਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੀ।

ਏਸ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਰਾਜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਸੁਖ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬ੍ਰਿਧੀ ਹੋਈ। ਏਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਮਤ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮਤ ਭੀ ਬੜੀ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ 'ਵਾਣ ਭੱਟ' ਅਤੇ ਮਯੂਰ ਆਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ ਇਹ ਲਿਖੇ ਹਨ :-ਰਤਨਾਵਲੀ, ਪ੍ਰਿਜ ਦਰਸ਼ਿਕਾ, ਅਤੇ ਨਾਗਾਨੰਦ। ਬਾਣ ਭੱਟ ਨੇ 'ਕਾਦੰਬਰੀ' ਨਾਮੇ ਉਪਨਿਆਸ ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਨਾਮੇ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਰਾਜੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਬੰਸ ਪਹਿਲਾਂ ਸੈਵ ਸੀ। ਫੇਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਪਾਸਕ ਰਹੀ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਬੋਧੀ ਹੋਇਆ। ਅਤੇ ਹਰ ਪੰਜਵੇਂ ਬਰਸ ਕੁੰਭ ਲਾਕੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਬੋਧੀਆਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦਾਨ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਓਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ (ਖੰਡਾਂ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਭੀ ਬੋਧੀ ਸਭ੍ਯਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬੋਧੀਆਂ, ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਜੋ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਮਠਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਸੇ-ਗੰਗਾ, ਨਥਾਣਾ ਅਤੇ ਨਾਥਪੁਰਾ ਆਦਿ ਕਾਲੂ ਨਾਥ ਆਦਿ ਦੇ, ਤਖਤੂਪੁਰੇ ਵਿਚ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਤੇ ਭਰਥਰੀ ਦੇ, ਸੇਲਬਰਾਹ ਵਿਚ ਸੇਲਬਰਾਹ ਨਾਮੇ ਸਿੱਧ ਦਾ, ਗੜ੍ਹ ਦਰੇੜੇ ਵਿਚ ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਮਾੜੀ, ਅਸਟਾਂਗਕੋਟ (ਚੜ੍ਹਿਕ ਕੋਲ) ਦਾ ਥੇਹ ਅਤੇ ਲਛਮਣ ਸਿੰਧ ਦੀ ਮਾੜੀ, ਡਪਾਰ ਵਿਚ ਸਿਧ ਸੁਲੱਖਣ ਦੀ ਮਾੜੀ, ਰਾਣੋ ਤੇ ਸਿਹੌੜੇ ਦੇ ਸੰਨ੍ਹ ਵਿਚ, 'ਸਿੱਧ ਸਰ', ਅਤੇ 'ਹਾਂਸ ਕਲਾਂ' ਆਦਿ ਜ਼ਿ; ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਹਨ।

ਮਝਲਾ ਸਮਾ-ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜ

(੬੫੦ ਈਃ ਤੋਂ ੧੨੫੦ ਈਃ ਤਕ)

'ਸ਼ੀਲਾਦਿੱਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ੮ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਅਰਥਾਤ ੭੧੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (੬੫੫ ਈਃ) ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਵਿਨੈਪਾਲ (ਵਰਯਾਹ) ਨੇ ਜੋ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਕਿਲਾ ਬਠਿੰਡਾ (ਬਿਮ ਗੜ੍ਹ) ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਵਸਾਕੇ ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਸੂਬਾ ਭਟਨੇਰ ਤਾਂ ਅਗੇ ਭੀ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੀ । ਏਸ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਅਧੀਨ 'ਪਿਸ਼ੌਰ ਤਕ' ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਸੀ । ਜਿਸ ਦੀ ਮੁਖ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਭਟਿੰਡਾ' ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ । ੧੦੧੦ ਈਸਵੀ ਤਕ ਇਸ ਬੰਸ ਦਾ ਰਾਜ ਰਿਹਾ । ਏਸ ਦੇ ਸੂਬੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਭਟਨੇਰ, ਸਰਹਿੰਦ ਅਤੇ ਮਾਂਡਿਲਕ ਛੋਟੇ ੨ ਰਾਜੇ ਹਠੂਰ, ਲਿੱਛਾ ਬੱਦੀ, ਥਾਨੇਸਰ, ਪਾਇਲ, ਭਦੌੜ, ਡਾਂਗੋਂ, ਗੜ੍ਹਦਰੇੜਾ ਸਨ । ਏਸ ਰਾਜੇ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ ਦੀ ਛੱਬੀਹਵੀਂ ਪੀੜੀ ਵਿਚ ਵਰਯਾਹ, (ਵਰਗ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ) ਹੋਇਆ । ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਤਾਸਕਮਾਸ ਉਸ ਦਾ ਅਜੈਪਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਅ ਭੈਪਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਨੈਪਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਲਖਣ ਪਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਰਤਨ ਪਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਨਯਪਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਨੈਣ ਪਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਜੈਪਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਜਸ਼ਪਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਸਤ ਪਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਗਣ ਪਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਗਿੱਲ ਪਾਲ, (੧੦) ਇਸ ਦੇ ਲਧਾਈ, ਝੱਲੀ, ਸਰਪ, ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਨਾਗ ਆਦੀ ਨੌ ਪੁੱਤ੍ਰ ਹੋਏ, ਜੋ ਗਿੱਲ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਹੀਆਂ ਹਨ । ਏਸ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਪਾਇਲ (ਜੋ ਰਾਜਾ ਵਿਨੈ ਪਾਲ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ), ਅਮਲੋਹ, ਝਨੇਰ (ਭੱਡਲੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੰਜ ਗ੍ਰਾਈਆਂ ਕੋਲ) ਲਿੱਛਾਬਦੀ, ਭਦੌੜ, ਕਾਂਗੜ, ਹਠੂਰ, ਡਾਂਗੋਂ, ਗੜਦਰੇੜਾ, ਸਰਸਾ, ਹਾਂਸੀ, ਹੰਸਾਰ ਥਾਨੇਸਰ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਆਦਿ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਗਰ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਏਸ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ ।

ਏਸ ਬੰਸ ਦੇ ੯ਵੇਂ ਰਾਜੇ 'ਗਣ ਪਾਲ' ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਜ਼ੀਰ ਰਤਨ ਪਾਲ ਨੇ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ: ਵਿਚ ਮੂਲ ਨਾਥ ਚੌਹਾਣ (ਗੜ ਬੀਠਲੀ ਵਾਲੇ) ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਕੇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਜਾ ਕੇ ਖਲੀਫਾ ਬਗ਼ਦਾਦ ਨਾਲ ਗੰਢਤੁਪ ਕੀਤੀ । ਦੋਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ । ਅਤੇ ਹਾਜੀ ਬਣ ਕੇ ਰਤਨ ਪਾਲ ਦਾ ਰਤਨ ਹਾਜੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਨਾਥ ਤੋਂ 'ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ' ਬਣਕੇ ਜਰਨੈਲ ਰੋਸ਼ਨ ਅਲੀ ਨੂੰ ਲਿਆਕੇ ਭਟਨੇਰ, ਤੇ ਗੜ੍ਹ ਬੀਠਲੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਕੇ ਬਠਿੰਡੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੋਲੀਆਂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ । ਅਤੇ ਆਪ ਰਤਨ ਹਾਜੀ ਫਕੀਰ ਸਿੱਧ ਬਣ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ । ਪਰ ਰੋਸ਼ਨ ਅਲੀ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰਾਜ ਤਾਂ ਕਾਲੂ ਨਾਥ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ । ਪਰ ਗਣ ਪਾਲ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ । ਜੋ ੧੦੦ ਬਰਸ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਬਠਿੰਡਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਹੀ । ਰਤਨ ਹਾਜੀ ਕਾਲੂ ਨਾਥ-ਗੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਗਿਆ । ਪਰ ਗਿੱਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਉਕਸਾ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਰਾਜ ਖੁਹਾ ਦਿਤਾ । ਤਾਂ ਗਿੱਲ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਸਮੇਤ ਬਠਿੰਡਾ ਛਡ ਗਿਆ । ਏਸ ਬੰਸ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰਾਜਾ ਜੈ ਪਾਲ ਦਾ ਪੁਤਰ ਅਨੰਦ ਪਾਲ ਸੀ । ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ੧੦੦੮ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ।

ਭੱਟੀ-ਜੱਟ, ਸਰਾਉਂ ਅਤੇ ਬੈਰਾੜ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਚਉਧਰ

੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ (੧੦੯੦ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ) ਭਟੀ ਰਾਇ (ਬਲੰਦ ਦਾ ਪੋਤਾ) ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਹੇਮ ਹੇਲ (ਭੀਮ ਮੱਲ) ਜੈਸਲਮੇਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ । ਉਸਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਜੂੰਧਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ । ਉਸਦੇ ੨੧ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ ਜਿਥੋਂ ਏਸ ਬੰਸ ਦੀਆਂ ੨੧ ਮੂਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ । ਜੂੰਧਰ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਮੰਗਨ ਰਾਉ ੧੧੮੦ ਈ: ਵਿਚ ਗੌਰੀ ਦੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਪਣਾ ਪ੍ਰਾਂਤ ਛਡਕੇ ਮਾਲਵੇ

ਦੇ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਸਦਾ ਭਤੀਜਾ 'ਲੱਖੀ' ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਕੇ ਕਈ ਸੌ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਚਉਧਰੈਤ ਲੈ ਬੈਠਾ ਸੀ । ਪਰ ਉਸ ਨਵੇਂ ਮੁਸਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਏਸ ਤੋਂ ਨ ਕਟਿਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਉਥੋਂ ਉਠਕੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਹ ਬਿਕ੍ਰਮ ਬੰਸੀ ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਖ 'ਸੋਢਾ' ਗਣ ਦੇ ਆਸਰੇ ਰਿਹਾ । ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਗੌਰੀ ਭਟਨੇਰ ਨੂੰ ਲੁਟਦਾ ਹੋਇਆ ੧੧੯੧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾਕੇ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਮੰਗਲ ਰਾਉ ਨੇ ਅਪਣੇ ਹਿੰਦੂ ਭੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਢਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੌਰੀ ਦੇ ਖੂਬ ਨੱਕ ਚਣੇ ਚਬਾਏ । ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ੧੧੯੩ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਆਨੰਦ ਰਾਉ ਭੀ ਗੌਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਹੰਸਾਰ ਕੋਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਖੀਵਾ ਰਾਉ ਉਸ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਚਉਧਰੀ ਬਣਿਆ । ਜਿਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਿਲਾ ਸਰਸਾ ਵਿਚ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਕੋਈ ਪੁਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਨਾਲੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਸਰਾਉਂ ਕੌਮ ਦੇ ਚਉਧਰੀ ਲੱਧੂ ਕੋਟੀਏ ਬਸੀੜੇ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ । ਕਾਰਮ ਇਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੋ ਏਸ ਤੋਂ ਪੁਤ੍ਰ ਹੋਵੇ ਉਹ 'ਰਾਜਪੂਤ' ਕਹਾਉਣ ਦੇ ਥਾਂ 'ਜੱਟ' ਕਹਾਉਗਾ । ਤਾਂ ਖੀਵਾ ਰਾਉ ਦੇ ਘਰ 'ਸਿਧੂ' ਰਾਇ ਨਾਮ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਹੋਇਆ । ਜੈਸਲਮੇਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ 'ਖੀਵਾ ਖੋਟ' ਕਹਿਕੇ ਅਪਣੇ ਵਿਚੋਂ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ । ਤਾਂ ਖੀਵੇ ਰਾਉ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੀ ਸਦਾ ਲਈ ਪੱਕਾ ਜੱਟ ਕਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਗਿਆਪਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਮੰਗਲ ਮਈ ਘਟਣਾ ੧੨੧੦ ਈ: ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹੋਈ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਘਗਰ ਨਦੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇਸੜੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰਾਵਾਂ ਕੋਲ, ਭਟਿਆਣੇ ਦਾ ਖੀਵਾ ਰਾਇ † ਭਟੀ ਜਟ ਕੋਲ ਅਤੇ ਜੋਗਾ—ਰੱਲਾ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਚਾਹਲਾਂ ਦੀ ਚਉਧਰ ਵਿਚ ਸੀ । ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਬੈਰਾੜ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ੧੫੨੫ ਈ: ਬਾਬਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਭਟਿਆਣੇ ਦੀ ਚਉਧਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਉਸਦੀ ਚੌਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸੰਘਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਓਸ ਸਮੇਂ ਬੈਰਾੜਾਂ ਦੀ ਚਉਧਰ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਵਸੋਂ ਭੀ ਸਾਬੋਕੇ ਅਤੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਕੁਛ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿਸੇ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਸੀ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਬੋ ਕੇ ਗੁਜਰਾਂ ਦੀ ਚਉਧਰ ਭੀ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਂਭ ਲਈ ਤਾਂ ਬੈਰਾੜ ਉਸ ਦੇਸ ਦੇ ਵਡੇ ਚਉਧਰੀ ਬਣ ਗਏ । ਇਹ ਗਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਰੜਕਣ ਲਗੀ । ਤਾਂ ਮਨਸੂਰ ਖਾਂ ਭੱਟੀ ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਭੈਣ ਵਿਆਹ ਕੇ ਸੰਘਰ ਦੇ ਪੋਤੇ 'ਭੱਲਣ' ਤੋਂ ਅਪਣੀ ਚੋਧਰ ਖੋਹ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਚੌਧਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਬੈਰਾੜਕੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ । ਭੱਲਣ ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਨਸੂਰ ਖਾਂ ਪਰ ਚੌਧਰ ਦਾ ਦਾਵਾ ਕੀਤਾ । ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਲੇ ਮਨਸੂਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਚਉਧਰ ਦਾ ਚੀਰਾ ਦੇ ਦਿਤਾ । ਤਾਂ ਭੱਲਣ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਢਾਹ ਕੇ ਉਸਦੇ ਸਿਰੋਂ ਚੀਰਾ ਲਾਹ ਲਿਆ । ਤੇ ਅੱਧਾ ਪਾੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ । ਓਥੋਂ ਇਹ ਕਹਾਉਤ ਬਣ ਗਈ— "ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਮੀਰ ਸਭ ਰਹੇ ਹੈਰਾਨ ਨਿਹਾਰ । ਭੱਲਣ ਚੀਰਾ ਪਾੜਿਆ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ"

ਤੰਵਾਰ ਖ਼ਾਨਦਾਨ

ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ ਦੇ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਤੰਵਾਰ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੇ ੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਕਨੌਜ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਇਆ ਤਾਂ ਓਸ ਬੰਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਨੰਗਪਾਲ ਨੇ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਨੌਵੀਂ ਵਾਰ

---

†'ਖੀਵਾ ਰਾਉ' ਦੀ ਹੋਰ ਸੰਤਾਨ ਭੀ ਹੋਈ ਜੋ ਆਪ ਨੂੰ ਭੱਟੀ ਜਟ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਦਾਬੇ ਕੇਲ ਭੱਟੀਆਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪ ਨੂੰ ਓਸੇ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਜੱਟ ਦਸਦੇ ਹਨ ।

ਆਬਾਦ ਕਰਕੇ 'ਲਾਲ ਕੋਟ' ਨਾਮੇ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ। ਏਸ ਬੰਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਭਠਿੰਡਾ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਲਾਹੌਰ ਚਲੀ ਜਾਣ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਤਕ ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਬੰਸ ਵਿਚ ੨੦ ਰਾਜੇ ਹੋਏ। ਅੰਤਿਮ ਰਾਜੇ ਅਗਨੀ ਪਾਲ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਹੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ੧੦੭੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਦੋਹਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ 'ਚੋਹਾਣ' ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਏਸ ਰਾਜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਸ ਸਮੇਂ, ਭਟਿੰਡਾ, ਥਾਨੇਸਰ, ਸਰਹਿੰਦ, ਹਨੂਰ ਅਤੇ ਤਿਹਾੜਾ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮਾਂਡਲਿਕ ਰਾਜਾ ਸਨ। ਜੋ ੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਮੁਸਲੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੰਜ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਤੋਂ ਆਕੇ ਸਭ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਕਿਉਂਕੇ, ਤਿਹਾੜਾ, ਕਿਰਾਂੜੀ ਵਾਲਾ ਆਦਿ ਦੇ ਥੇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਤੂਤਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੂਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਂ ਤਿਹਾੜੇ ਦੇ ਉਕਤ ਨਗਰ ਸੰਤ ਰੰਗ ਵਿਚ ਸੀ।

ਏਸ ਬੰਸ ਦੀ ਰਜਉਲੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਅਉਧਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:–

ਤੰਵਾਰ ਬੰਸ ਦੀ ਰਜਾਉਲੀ

ਨੰ:	ਨਾਉਂ	ਰਾਜਅਉਧਿ
(੧)	ਆਨੰਗ ਪਾਲ	ਅਠਾਰਾਂ ਵਰਸ਼
(੨)	ਬਾਸਦੇਵ	ਉੱਨੀਂ ਵਰਸ਼ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਅਠਾਰਾਂ ਦਿਨ
(੩)	ਘੰਘ ਨਵ	ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਤਿਨ ਮਹੀਨੇ ਅਠਾਈ ਦਿਨ
(੪)	ਪਥੀਮਲ	ਉੱਨੀਂ ਸਾਲ ਤਿਨ ਮਹੀਨੇ ਨੌ ਦਿਨ
(੫)	ਜੈ ਦੇਵ	ਵੀਹ ਸਾਲ ਸਤ ਮਹੀਨੇ ਅਠਾਈ ਦਿਨ
(੬)	ਨਰਪਾਲ	ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਨੌ ਦਿਨ
(੭)	ਅਵਧ	ਛੱਬੀ ਸਾਲ ਸਤ ਮਹੀਨੇ ਗਿਆਰਾਂ ਦਿਨ
(੮)	ਵਤਸ ਰਾਜ	ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤੇਰਾਂ ਦਿਨ
(੯)	ਬੀਕ	ਬਾਈ ਸਾਲ ਤਿਨ ਮਹੀਨੇ ਸੋਲਾਂ ਦਿਨ
(੧੦)	ਰਘੁਪਾਲ	ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪੰਜ ਦਿਨ
(੧੧)	ਨੇਕ ਪਾਲ	ਵੀਹ ਸਾਲ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਚਾਰ ਦਿਨ
(੧੨)	ਗੋਪਾਲ	ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪੰਜ ਦਿਨ
(੧੩)	ਸੁਲੱਖਣ	ਪੰਞੀ ਸਾਲ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੋ ਦਿਨ
(੧੪)	ਜੈ ਪਾਲ	ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਤੇਰਾਂ ਦਿਨ
(੧੫)	ਕੰਵਰ ਪਾਲ	ਉੱਨੀਂ ਸਾਲ ਨੌ ਮਹੀਨੇ ਗਿਆਰਾਂ ਦਿਨ
(੧੬)	ਅਨੇਕ ਪਾਲ	ਉੱਨੀਂ ਸਾਲ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਅਠਾਰਾਂ ਦਿਨ
(੧੭)	ਵਿਜੈ ਪਾਲ	ਚੌਵੀ ਸਾਲ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਛੇ ਦਿਨ
(੧੮)	ਰਾਮ ਪਾਲ	ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪੰਦ੍ਹਾਂ ਦਿਨ
(੧੯)	ਅਗਨੀ ਪਾਲ	ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪੰਦ੍ਹਾਂ ਦਿਨ
(੨੦)	ਪ੍ਰਥੀ ਰਾਜ	ਬਾਈ ਸਾਲ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਸੋਲਾਂ ਦਿਨ
	ਕੁਲ	੩੯੧ ਬਰਸ ੫ ਮਹੀਨੇ ੧੭ ਦਿਨ

(ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ ਵਿਚੋਂ)

ਸੂਚਨਾ–ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਰਸਾਂ ਦੀ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ੮੫੭ ਈ: ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਜ ਅਸਥਾਪਨ ਹੋਇਆ। ਓਦੋਂ ਤੇ ੧੧੯੩ ਈ: ਤਕ ੩੩੬ ਸਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸੋ ੫੫ ਬਰਸਾਂ ਦੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੰਵਾਰਾਂ (ਤੂਰਾਂ) ਦਾ ਰਾਜ ੮੦੨ ਈ: ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਚੋਹਾਣ ਬੰਸ

ਸੋਮੇਸ੍ਵਰ ਦੇਵ ਚੌਹਾਣ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਰਾਜ (ਰਾਏ ਪਥੌਰਾ) ਨੇ ਅਪਣੇ ਨਾਨੇ ਅਗਨੀ ਪਾਲ ਤੰਵਾਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅਜਮੇਰ ਰਾਜ ਦਾ ਅਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਲੋਂ ਮਾਲਿਕ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਬੰਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਰਤਾਪੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨੇ ਅਪਣੇ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਪਰਤਾਪੀ ਜੈ ਚੰਦ ਕਨੌਜ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿਤੀ। ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਪਰਮਰਦੀ ਦੇਵ–ਪਰਮਾਲ ਆਦਿ 'ਚੰਦੇਲ' ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਆਲਾ ਤੇ ਉਦਲ ਆਦਿਕ ਨੂੰ ਮਹੋਵੇ ਆਦਿਕ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਹਾਰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਕਵੀ 'ਚੰਦਰ ਵਰਦਾਈ' ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਰਾਸੋ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਏਸ ਅੰਤਿਮ ਪਰਤਾਪੀ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਹੰਮਦ ਗ਼ੋਰੀ ਨੇ ੧੧੯੩ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤ੍ਰਾਵੜੀ ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਮਾਰਕੇ ਦਿਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਲੈ ਲਿਆ।

ਏਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੰਬਰ ਚੌਹਾਣ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਦਰੇੜਾ, ਥਾਨੇਸਰ, ਸੋਢੌਰਾ, ਪਲਾਫ, ਸੁਨਾਮ (ਜੋਗੇ–ਰੱਲੇ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ) ਪਾਇਲ, ਤਿਹਾੜਾ, ਸਾਲਬਾਹਨ ਪੁਰ, ਲਊਹਾਰੂ, ਰੋਹਿਤਾਖ ਹੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸਰਸਾ ਪਰਸਿਧ ਨਗਰ ਅਤੇ ਕਈ ਉਪਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਸਨ।

ਏਸ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਟੱਪੇ ਵਿਚ ਵਰਿਆਹ, ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਚਓਧਰ ਸੀ, ਧੌਲੇ-ਤਪੇ ਕੋਲ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਹਾਂਸੀ, ਹੰਸਾਰ ਤੇ ਸਰਸੇ ਤੇ ਸਰਾਓ, ਬਾਗੜ ਵਿਚ ਚੋਹਾਣ, ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜੋਧੇ, ਪੂਰਬੇ, ਧਰਮ ਕੋਟ–ਚੂਸ਼ਕ ਵਿਚ ਪੰਜਤੂਰ, ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਅਰਜਣਾਇਣ ਅਤੇ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਪਾਰ ਮੱਲ੍ਹੀ, ਸੰਘੇ ਅਤੇ ਮੋਗੇ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਗਿੱਲਾਂ ਦੀ ਚਉਧਰ ਸੀ।

ਨਵੀਨ ਸਮਾਂ–ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ

ਮਹਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ

ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੈਪਾਲ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਠਿੰਡਾ ਅਰ ਭਟਨੇਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਨਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਠਿੰਡਾ ਰਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਮ ਬਿਕਰਮ ਗੜ੍ਹ ਸੀ, ਜੈਪਾਲ ਦਾ ਰਾਜ

ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਲਮਘਾਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਤਕ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੰਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਬਠਿੰਡੇ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। (ਫਿਰਸਤਾ ਕ੍ਰਿਤ ਬਿਨਰਾਜ ਭਾਗ ੧ ਪੰਨਾ ੧੫ ਪੰਜਾਬ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਭਾਗ ੧੭ (ੳ) ਪੰਨਾਂ ੧੮੯ ਫੁਟ ਨੋਟ)

੧੦੦੧ ਈ: ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ੧੦੦੦੦ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਲ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਜਿਥੇ ਜੈਪਾਲ ਨੇ ੧੨੦੦੦ ਘੋੜ ਸਵਾਰ, ੩੦੦੦੦ ਪੈਦਲ ਅਤੇ ੩੦੦ ਹਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ। ਬੜੀ ਤਕੜੀ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਹਿੰਦੂ ਫੌਜ ਹਾਰ ਗਈ, ੫੦੦੦ ਫ਼ੌਜ ਮਾਰੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜੈਪਾਲ ਸਣੇ ੧੫ ਵਡੇ ਵਡੇ ਐਹਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲੁਟ ਵਿਚ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ੧੬ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤਾਂ ਨਾਲ ਜੜੇ ਹੋਏ ਹਾਰ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਲਗ ਭਗ ੮੨੦੦੦ ਪੌਂਡ ਦਸੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਜੈ ਪਾਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਠਿੰਡਾ ਨੂੰ ਜਾ ਲੁਟਿਆ। (ਪੰਜਾਬ ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ ਪੰਨਾਂ ੮੦) ਅਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਇਸ ਰਸਤੇ ਵਲ ਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਵਲ ਚਲਿਆਂ ਗਿਆ। (ਫਰਿਸਤਾ ਕ੍ਰਿਤ ਬਿਨ ਰਾਜਭਾਗ ਪੰਨਾ ੩੮)। ਭਾਵੇਂ ਜੈ ਪਾਲ ਦੇ ਪੁਤਰ ਅਨੰਗਪਾਲ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਰਖਿਆ। ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬੀਜੀ ਰਾਏ ਨੇ ਖਰਾਜ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ੧੦੦੪ ਈ: ਵਿਚ ਫੇਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਬੀਜੀ ਰਾਏ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਭਜ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਮਹਿਮੂਦ ਦੇ ਹਥ ੨੮੦ ਹਾਥੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਲੁਟ ਦਾ ਮਾਲ ਆਇਆ। (ਪੰਜਾਬ ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ ਪੰਨਾ ੮੧) ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਨੰਗਪਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮਾਸੂਦ ਦੇ ਪੁਤਰ ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ੧੦੩੬ ਈ: ਹਾਸੀ ਜਿਤਿਆ। ਮਹਿਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ੧੦੧੧ ਈ: ਵਿਚ ਥਾਨੇਸਰ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਾਰੀ ਲਗ ਭਗ ਦੋ ਲੱਖ ਹਿੰਦੂ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਗਜ਼ਨੀ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਮਲਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ੧੦੨੬ ਈ: ਵਿਚ ਫਿਰ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਗੌਰੀ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨ

(੧੧੯੩ ਤੋਂ ੧੨੯੦ ਈ: ਤਕ)

ਮਹਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ

ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਗੌਰ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਤੇ ਰਾਜ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਮੀਰ ਗ਼ਿਆਸੁਦੀਨ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਗ਼ੌਰੀ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਹਾਕ੍ਮ ਬਲਦੋਜ਼ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਢ ਕੇ ੧੧੮੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ੧੧੯੧ ਵਿਚ ਤਰਾਵੜੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਗ਼ੌਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾਧੀ ਪਰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕਾ ਭਟਿਆਣਾ ਸਾਬੋਕਾ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ੧੧੯੩ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਵਿਜੈ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਕੁਤੁਬੁਦੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਇਬ (ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ) ਬਣਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹਾਕਿਮ ਥਾਪ ਦਿਤਾ। ੧੨੦੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗ਼ੌਰੀ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਇਬ

ਕੁਤੁਬਦੀਨ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸੁਲਤਾਨ ਬਣ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਾਮਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਾਲਵਾ ਸਣੇ ਅਜਮੇਰ ਤੇ ਭਟਨੇਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ। ੧੨੧੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕੁਤਬੁਦ-ਦੀਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪੋਲੋ ਖੇਡਦਾ ਹੋਇਆ ਘੋੜੇ ਉਤੋਂ ਡਿਗ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਬੇਟਾ ਆਰਾਮ ੪ ਮਹੀਨੇ ਤਕ ਤਖਤ ਉਤੇ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਐਬੀ ਤੇ ਆਲਸੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤਖਤ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਤੇ ਜਵਾਈ ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ 'ਇਲਤਮਸ਼' ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਉਜੈਨ ਤੇ ਮਾਲਵਾ ਤਕ ਜਿੱਤ ਕੇ ਰਾਜਪੂਤ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਰਾਜ ਅੰਦਰ ਮਿਲਾਇਆ।

ਇਸ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ। ਜੈਸਾ ਕਿ (੧) ਜੈਸਲਮੇਰ ਦਾ ਰਈਸ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ 'ਮੰਜ' ਪੀਰ ਮਖ਼ਦੂਮ 'ਜਹਾਨੀਆ' ਤੋਂ ਬੈਤ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਮਾਨ ਹੋਇਆ, ਤੇ 'ਸ਼ੇਖ਼ ਚਾਚੋ' ਨਾਮ ਰਖਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਮਹੈਣ ਲੈ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਹਿਠਾੜ-ਹਠੂਰ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਹਠੂਰ ਤੇ ਤਿਹਾੜੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਰਈਸਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ। ਫੇਰ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਪੁਰ, ਤਲਵੰਡੀ, ਆਂਡਲੂ, ਹਲਵਾਰਾ ਆਦਿ ਪਿੰਡ ਬਸਾਏ ਅਤੇ ਰਾਇ ਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜਪੂਤ ਏਸੇ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸਨ। ਚੂਸ਼ਕ ਦੇ ਮੰਜ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਇ ਕਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਇ ਅਹਮਦ ਨੇ ੧੭੩੫ ਈ: ਵਿਚ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਰਾਇ ਕੋਟ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਅਤੇ ਰਿਆਸਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। (੨) ਸਾਬੋ ਕੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ੪੮ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਚੋਧਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਚੋਧਰੀ ਨੇ ਔਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਸ਼ਹਾਬੋ ਨੂੰ ਸਭ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤਲਵੰਡੀ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਹੀ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸ਼ਹਾਬੋ ਤੋਂ ਸਾਬੋ ਪਿਆ। (੩) ਭਟਿਆਣੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੈਸਲਮੇਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਦੂਜਾ ਦਲ 'ਲੱਖੀ' ਨਾਮੇ ਭੱਟੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਚੌਧਰੈਤ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਿਆ। ਜੈਸਲਮੇਰ ਵਾਲਾ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ 'ਮੰਜ' ਰਾਜਪੂਤ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਏਸੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ੧੨੨੫ ਈ: ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹਠੂਰ ਵਿਖੇ ਆਇਆ। ਓਦੋਂ ਏਸ ਨੇ ਅਪਣਾ ਨਾਉਂ ਸ਼ੇਖ 'ਚਾਚੋ' ਰਖਾਇਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਲਸ਼ਕਰ ਸਣੇ ਆਕੇ ਹਠੂਰੀਏ ਹਿੰਦੂ ਹਾਕਮ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਹਠੂਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਈ। ਫੇਰ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਅਤੇ ਮੋਗੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਅਪਣੀ ਚੌਧਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਬੂ ਖਾਂ ਹਲਵਾਰੇ ਵਿਚ, ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਂ ਕੋਟ ਈਸੇ ਖਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਾਇ ਕਲ੍ਹਾ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਾਇ ਅਹਮਦ ਰਾਇਕੋਟ ਦੇ ਰਈਸ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼ਮਸੁਦੀਨ ੧੨੩੬ ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਰਜ਼ੀਆ ਬੇਗਮ ੩ ਸਾਲ ਤਕ ਬੜੀ ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਉਹ 'ਅਲਤੂਨੀ' ਨਾਮੇ ਆਪਣੇ ਹਬਸ਼ੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਤੇ ਆਸਕਤ ਹੋ ਗਈ। ਤਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਬਠਿੰਡੇ ਦਾ ਹਬਸ਼ੀ ਹਾਕਿਮ ਆਕੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਰਜ਼ੀਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਲਈ ਬਠਿੰਡੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰਜ਼ੀਆ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਅਮੀਰਾਂ ਨੇ ਰਜ਼ੀਆ ਸਣੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਨਾਸਿਰੁਦੀਨ ਮਹਿਮੂਦ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ੧੨੩੯ ਤੋਂ ੧੨੬੦

ਤਕ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਦਰਵੇਸ਼' ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬਿਕਰੀ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਨਾਸਿਰੁਦੀਨ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਜਵਾਈ ਗਿਆਸੁਦੀਨ ਬਲਬਨ ੧੨੬੦ ਈ: ਵਿਚ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਾ। ਏਸ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਜਵਾੜਿਆਂ, ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਏਸੇ ਨੇ ਹਾਥੀ ਮੂਹਰੇ ਸਿਟਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੇਖ਼ ਫ਼ਰੀਦ 'ਸ਼ਕਰਗੰਜੀ' ਨੇ ਏਸੇ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਾਕਪਟਨ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਢੇਰਾਂ ਲਖ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਇਆ। ਖ਼ਰਲ, ਸਿਆਲ, ਟਿਵਾਣੇ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਆਦਿ ਸਭ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਾ ਮੋਕਲ ਰਾਇ ਨੇ, 'ਮੋਕਲ ਹਾਰ' ਨਾਮੇ ਸ਼ਹਿਰ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਇਆ। ਤਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਦ ਦੁਆ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਉਜੜ ਕੇ ਦੋਬਾਰਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ 'ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਟ' ਬਣ ਕੇ ਵਸਿਆ। ਰਾਜਾ ਮੋਕਲ ਹਾਰ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਜਾਂ ਡੋਗਰਾਂ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਨੇ ਵਿਆਹਿਆ। ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਗੋਂ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ।

੧੨੮੭ ਈ: ਵਿਚ ਬਲਬਨ ਮਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੋਤਾ 'ਕੈਕਬਾਦ' ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਜੋ ਬੜਾ ਐਬੀ ਤੇ ਨਾਲਾਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਜਲਾਲੁਦੀਨ 'ਖ਼ਿਲਜੀ' ਨੇ ੧੨੯੦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਖੁਸਰੋ (੧੨੫੬ ਈ: ਤੋਂ ੧੩੨੫ ਈ:) ਕੈਕਬਾਦ ਦੇ ਵੇਲੇ ਵਡਾ ਕਵੀ ਤੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਸੀ। ਏਸੇ ਮਹਾਂ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਨੇ ੬੯ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਓਸ ਸਮੇਂ (੧੨੮੦ ਈ:) ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ 'ਹਿੰਦੀ' ਜਾਂ 'ਹਿੰਦਵੀ' ਨਾਮ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਓਸ ਸਮੇਂ 'ਪੰਜਾਬ' ਦਾ ਨਾਉਂ ਪੰਜਾਬ ਨਹੀਂ, ਕਿੰਤੂ 'ਪੰਚ ਨਦ' ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਨਾਉਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਲੋਕ ਅਟਕ (ਸਿੰਧ) ਤੋਂ ਉਰਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਦਿ ਕੋਈ ਭੀ ਹੋਣ। ਏਵੇਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ 'ਹਿੰਦੀ' ਜਾਂ ਹਿੰਦਵੀ ਆਖਦੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ 'ਪੰਜ ਨਦ' ਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਅਥਵਾ ਯੂ. ਪੀ. ਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ' ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਦੇਸ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸਬਦ ਰਲਾ ਕੇ ਅਪਣੇ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੇ ਤਾਕਿ ਨਵੇਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬਿਦੇਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਹਦੇ ਆਸਰੇ ਆਪਣਾ ਬਿਉਹਾਰ ਚਲਾ ਸਕਣ। ਏਸੇ ਲਈ ਓਸ ਨੇ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਰਲਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਭੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੈਸੇ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—'ਅਰਬੀ, ਹਿੰਦਵੀ, ਫਾਰਸੀ ਤੀਨੋਂ ਕਹੇ ਖਿਆਲ।' (ਖਾਲਕ ਬਾਰੀ ਕੋਸ਼) ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ—'ਆਤਿਸ਼ਆਗ, ਆਬ ਹੈ ਪਾਣੀ।'......'ਅਸਪ ਮੀਰਾਂ, ਹਿੰਦਵੀ ਘੋੜਾ ਚਲਾਵਾ'। ਅਰਥਾਤ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਅਸਪ ਮੀਰਾਂ (ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ) ਹਿੰਦਵੀ ਵਿਚ 'ਘੋੜਾ ਚਲਾਵਾ' ਆਖੀਦਾ ਹੈ। 'ਸੇਵਾ ਬਵਦ ਹਿੰਦਵੀ ਕਿ ਬਵਦੀ 'ਚਾਕਰੀ' ਅਰਥਾਤ 'ਹਿੰਦਵੀ' ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਚਾਕਰੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ 'ਕਹਿ ਮੁਕਰਨੀਆਂ' ਅਤੇ 'ਏਕਾ ਨੇਕ ਉਤਰ' ਆਦਿ

ਬੁਝਾਰਤਾਂ ਹਨ—'ਰੋਟੀ ਸੜੀ ਕਿਉਂ ਘੋੜੀ ਅੜੀ ਕਿਉਂ ? ਉਤ੍ਰ—(ਫੇਰੇ ਬਿਨ) 'ਇਕ ਤਰਵਰ ਕਾ ਫਲ ਹੈ ਤਰ। ਪਹਿਲੇ ਨਾਰੀ ਪੀਛੇ ਨਰ। ਉਸ ਫਲ ਕੀ ਯੇਹ ਦੇਖੋ ਚਾਲ। ਬਾਹਰ ਖਾਲ ਤੇ ਅੰਦਰ ਬਾਲ।' ਪੁਨਾ—(ਬੁਝਾਰਤ) 'ਆਦਿ ਕਟੇ ਤੋ ਸਭ ਨੂੰ ਪਾਲੇ। ਮੱਧ ਕਟੇ ਤੋ ਸਭ ਨੂੰ ਮਾਰੇ। ਅੰਤ ਕਟੇ ਤੋ ਸਭ ਨੂੰ ਮੀਠਾ। ਕਹਿ ਖੁਸਰੋ ਮੈਂ ਅਖੀਂ ਡੀਠਾ।' ਪੁਨਾ—'ਟੱਟੀ ਤੋੜ ਕੇ ਘਰ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਭਾਂਡਾ ਟੀਂਡਾ ਸਭ ਰੁਲਾਇਆ। ਖਾ ਗਿਆ ਪੀ ਗਿਆ ਦੇ ਗਿਆ ਬੁਤਾ। ਕੀ ਸਖੀ ਸਾਜਨ ? ਨਾ ਸਖੀ ਕੁਤਾ।' ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਏਸ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ ਓਵੇਂ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਉਕਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਓਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ (ਅਜ ਕਲ ਦੀ ਹਿੰਦੀ) ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ—ਇਹ ਬੋਲੀ ਦੀ ਬਿਭਾਸ਼ਾ ਸੀ।

ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਖ਼ਿਲਜੀ

(੧੨੯੦ ਤੋਂ ੧੩੨੦ ਤਕ)

ਕੈਕਬਾਦ ਦੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਵਜ਼ੀਰ ਜਲਾਲ ਦੀਨ ਨੇ ੧੨੯੦ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰਾਜ ਮੱਲ ਲਿਆ ਜੋ ੧੩੨੦ ਈ: ਤਕ ਏਸ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤੇ ਦੱਖਣ ਦੀ ਫਤੇਹ ਵਲ ਲਗੇ ਰਹੇ ਮਗਰ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਨ।

ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਤੁਗਲਕ

(੧੩੨੦ ਤੋਂ ੧੪੧੨ ਤਕ)

ਏਸ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਗਿਆਸਦੀਨ ਤੁਗਲਕ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ। ਏਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ) ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ 'ਹਿਸਾਰ ਫੀਰੋਜ਼ਾ' ਅਤੇ ਫਤੇਹ ਆਬਾਦ ਨਗਰ ਬਸਾਏ। ਹਿਸਾਰ ਫੀਰੋਜ਼ੇ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਜਮਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹਿਰ ਕੱਢਕੇ ਖੂਬ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਹ ੧੩੪੦ ਤੋਂ ੧੩੮੦ ਤਕ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ੧੪੧੨ ਤਕ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹੁਤ ਵਹਮੀ, ਫਿਲਾਸਫਰ ਅਤੇ ਬਹੁ ਸੂਝੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਦੌਲਤ ਆਬਾਦ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਹੀ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਚੀਨ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਬਰਫ ਵਿਚ ਮਰਵਾ ਦਿਤੀ।

ਅਮੀਰ ਤੈਮੂਰ ਸਮਰਕੰਦੀ ਲੁਟੇਰਾ

੧੩੯੮ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਮਹਿਮੂਦ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ, ਦਿੱਲੀ ਭਟਨੇਰ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਖੂਬ ਲਤਾੜਿਆ, ਮਹਮੂਦ ਗੁਜਰਾਤ ਵਲ ਭਜ ਗਿਆ। ੧੪੦੦ ਵਿਚ ਮੁੜਿਆ ਅਤੇ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕੇਵਲ ਸਯਦ ਖਿਜਰ ਖਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਾਕੇ ਮੁੜ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਾਲਵਾ ਭੀ ਰਿਹਾ।

ਖਾਨਦਾਨ ਸਯਦਾਂ

(੧੪੧੨ ਤੋਂ ੧੪੫੦)

ਖਿਜ਼ਰ ਖਾਂ ਸਯਦ ਨੇ ਤੁਗਲਕ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਗਿਰਵਾਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਫਤੇ ਕਰਕੇ ਅਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਮਗਰ ਉਸ ਦੇ ਬੰਸ ਵਿਚ ਭੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਛੇਤੀ ਆ ਗਈ। ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਕਈ ਛੋਟੇ ੨ ਰਾਜਵਾੜੇ ਬਣ ਗਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ। ੧੪੪੫ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹੋਡਲਾਂ (ਪ੍ਰਗਣਾ ਸੁਨਾਮ) ਦੇ ਨਵਾਸੀ ਦੀ ਬਦ ਕਿਰਦਾਰੀ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਬੋੜਾਂ- ਵਾਲ (ਕਸਬਈ) ਦਾ ਚੌਧਰੀ 'ਹਮੀਰ' ਅਪਣੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਦਾਖੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਬਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਛੀਟਾਂ ਵਾਲਾ, ਸਮਾਣਾ ਸੋਢੇਰਾ, ਦਾਮਲਾ ਅਤੇ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਤਅਲਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਏ।

ਖਾਨਦਾਨ ਲੋਧੀ

(੧੪੫੦ ਤੋਂ ੧੫੨੬)

ਸਯਦਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਕਿਮ ਬਹਲੋਲ ਲੋਧੀ ਦੇ ੧੪੫੦ ਈ: ਵਿਚ ਦਿਲੀ ਫ਼ਤ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਬਹਲੋਲ ਪੁਰ ਕਸਬਾ ਸਤਲੁਜ ਤੇ ਵਸਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸਿਕੰਦਰ ਨੇ ੧੪੮੧ ਵਿ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹੰਗ ਖਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਸਾਇਆ। ਲੋਧੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋ ਮਾਲਵਾ ਇਕਸਾਰ ਦਿਲੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਆ। ਸਿਕੰਦਰ ਅਤੇ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਗੁ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸੱਤ ਉਪਦੇਸ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਮੁਗਲ ਖਾਨਦਾਨ

(੧੫੨੬ ਤੋਂ ੧੫੪੦ ਤਕ ਪਹਲੀ ਵਾਰ)

੧੫੨੬ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਦਿਲੀ ਤੇ ਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਫਰੀ ਕੋਟੀਆਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੰਘਰ ਨੂੰ 'ਬੈਰਾੜਕੀ' ਦੀ ਚੌਧਰ ਦਿਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦਿ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭਵੰਦ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਸੂਰੀ ਖਾਨਦਾਨ

(੧੫੪੦ ਤੋਂ ੧੫੫੬)

ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਹਰਾਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਰ ਲੈ ਲਿਆ। ਏਸ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਕਲਕੱਤੇ ਤਕ ਸੜਕ ਬਣਵਾਈ ਅਤੇ ਦੋ ਦੋ ਕੋਹ ਉਤੇ ਖੂਹੀ

ਸਰਾਏ ਬਣਵਾਈ। ਏਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਹਮਾਯੂੰ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਬੇ-ਅਦਬੀ ਕਰਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਲਾਹਾ ਨਾ ਲੈ ਸਕਿਆ।

ਮੁਗਲ ਖਾਨਦਾਨ (ਦੂਜੀ ਵਾਰ)

(੧੫੫੬ ਤੋਂ ੧੮੫੭ ਤਕ)

੧੫੫੬ ਵਿਚ ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੋਤੇ ਇਬਰਾਹੀਮ ਸੂਰੀ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਦੋਬਾਰਾ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਮਗਰ ਆਪ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਡਿਗ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬੇਟਾ ਅਕਬਰ ੧੩ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤਖਤ ਪਰ ਬੈਠਾ। ਇਹ ਬੜਾ ਭਾਗਵਾਨ ਅਤੇ ਬੁਧੀਵਾਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਰਾਜਸੀ ਬ੍ਰਿਧੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਕਬਰ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਲਿਸੀ ਭੀ ਅਜੇਹੀ ਮਿੱਠੀ ਅਤੇ ਹਰ-ਮਨ ਪਿਆਰੀ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਪੂਤ ਅਤੇ ਜੱਟਾਂ ਜੈਸੀ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਕੱਟਰ ਕੋਮ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਗਈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਰਾਜਸੀ ਕੂਟ ਨੀਤੀ ਨਾਲ, ਭਾਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ 'ਦੀਨ ਅਲਾਹੀ' ਨਾਮ ਨਵਾਂ ਹੀ ਫਿਰਕਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੱਟਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਨਫਰਤ ਭੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਗਰ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਟੋਡਰ ਮਲ, ਬੀਰਬਲ ਆਦਿ ਫਸਲੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਉਸ ਪੰਥ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਲੂਕ ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜੇ ਖੁੱਲਮਖੁੱਲਾ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਡੋਲੇ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ। ਕਾਂਗੜ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਮਹਰ ਮਿੱਠਾ (ਧਾਲੀਵਾਲ) ਨੇ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੀਸੇ ਗਰੇਵਾਲ, ਝੱਲੀ, ਪੰਧੇਰ ਆਦਿ ੧੮ ਗੋਤਾਂ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਅਪਣੀ ਪੋਤੀ ਭਾਗਭਰੀ ਦਾ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਬਾਕਾਇਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਛਾਂਗੇ ਮਾਂਗੇ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜੋਧੇ ਤੇ ਪੂਰਬਾਣੀ ਬਹਾਦਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿਦ੍ਰੋਹ ਕਰਕੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਡਾਢਾ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਡਾ ਸੂਰਮਾਂ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਅਕਬਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਨਾ ਆਇਆ। ਕੇਵਲ ਹਲਵਾਰੇ ਦਾ ਰਈਸ ਬਾਬੂ ਖਾਂ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਅੜਿਆ, ਪਰ ਝੱਗ ਵਾਂਗ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਕਬਰ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬੜੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਵਾਕੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੂੰ ਕੱਟਰ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਨੇ ਖਾਸਾ ਵਿਗਾੜ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਚਾਲਾਂ ਅਤੇ ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਰੀ ਗਿਆ। 'ਪੰਡਿਤ ਰਾਜ' ਜਗਨ ਨਾਥ ਜੈਸੇ ਅਦੁਤੀ ਵਿਦ੍ਵਾਨਾਂ ਨੂੰ 'ਲਵੰਗੀ' ਵਰਗੀਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਤੀਮੀਆਂ ਬਖਸ਼ ਦੇਣਾ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬਹਾਨਾ ਲੱਭਕੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੁਟਲ ਨੀਤੀ ਦੇ ਉਲਟ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੰਗ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਜਰਵਾਣੇ-ਜ਼ਾਲਿਮਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਦਿਤਾ ਕਿ 'ਮਾਲਵਾ' ਪੂਰਬ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਹਿੰਦੁਆਇਣ ਵਾਲੀ ਭਾਬੜੀ ਭੀ ਏਥੇ ਨਹੀਂ। ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਜੋਧ

ਆਪ ਦਾ ਗੰਗਾ-ਨਥਾਣੇ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਈ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਖੁਲਮ-ਖੁੱਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦਾ ਅਜੋਗ ਪੱਖ ਕਰਨਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਦਾ ਕਤਲਾਮ ਕਰਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਰੇ ਦਬਾਉ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੀ ਪਰੰਤੂ 'ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦਮਨ ਨੀਤੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੁੱਟਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।' ਇਸੇ ਨਿਯਮਾਨੁਸਾਰ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ੨ ਹੀ ਦੱਖਣ ਆਦਿ ਦੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਗਏ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਮਰਹਟਿਆਂ ਦੀ ਬਲਵਾਨ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੱਧ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਧੌਲ ਪੁਰ ਅਤੇ ਭਰਤਪੁਰ ਆਦਿ ਜੱਟ ਰਿਆਸਤਾਂ ਬਣਨ ਦੇ ਬਾਨ੍ਹਣੂ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ' ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਕੌਮ ਕੇਵਲ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਰਾਜ, (ਧਾਰਮਿਕ ਕੁਫਰ) ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਜੇ ਨਿਵਾਜੇ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਭੰਗਾਣੀ ਆਦਿ ਦੇ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਹਰਾਕੇ, ਅਤੇ ਛੇਕੜ ਖਿਦਰਾਣੇ (ਮੁਕਤਸਰ) ਦੀ ਢਾਬ ਤੇ ਘੋਰ ਜੁੱਧ ਕਰਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਨੱਕ ਭੰਨ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਫਰਖਸੀਅਰ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸੁਢੌਰਾ, ਸਰਹਿੰਦ, ਜਾਲੰਧਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਆਦਿ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਚਕਨਾ ਚੂਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਦ੍ਰੋਹੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦਾ ਲਹੂ ਪੀਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਖੋਂ ਹੌਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ੫੭ ਬਰਸ ਤਕ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸਿਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਬੜਾ ਖਤਰਨਾਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ। ਮਗਰ 'ਜਬੇ ਬਾਨ ਲਾਗਿਓ ਤਬੈ ਰੋਸ ਜਾਗਿਓ' ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੇ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਤਕੜੇ ਹੋ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ੮੦ ਸਾਲ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਬੇ ਧਰਮੇਂ ਰਾਜ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪੱਟ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤੀ, ਜੋ 'ਸਰਦਾਰ ਖਾਲਸਾ' ਅਤੇ 'ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ' ਦਾ ਸਮਾਂ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ।

ਭਾਵੇਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ੧੭੩੯ ਈ: ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਕਤਲਆਮ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ੧੭੪੭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੭੬੧ ਈ: ਤਕ ਸਤ ਹਮਲੇ ਕਰਕੇ ਮੁਗਲ ਅਤੇ ਮਰਹਟਿਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਮਗਰ ਆਪ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸਦਾ ਲਈ 'ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ' ਅਤੇ ਧਰਮ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ 'ਗਣੇਸ਼ਾਯ ਨਮ:' ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਸਾਫ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸੋ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਆਂ ੧੨ ਮਿਸਲਾਂ, ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ੩ ਰਿਆਸਤਾਂ, ਬੈਰਾੜ ਬੰਸੀਆਂ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦ ਕੋਟ, ਭਾਈਕਿਆਂ ਦੀ ਰਿਆਸਤ 'ਕੈਥਲ' ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਅਰ ਸਹਾਇਕ ਅਣਗਿਣਤ ਸਿਖ ਰਈਸ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੁਮਤੀ ਰਈਸ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਗਿਰਾਉ ਤੋਂ ਇਲਾਕੇ ਮੱਲ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਮਗਰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਰਥਾਤ ਕਈਆਂ ਦਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਾਸ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਕ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ ਹੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ 'ਪਠਾਣ ਰਿਆਸਤ' ਹੈ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿਖ ਰਈਸਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੀ

ਹੋਈ ਆਖਿਰ ਨੂੰ ਬਚ ਰਹੀ। ਇਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਫਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਮੇਂ ਹਾ! ਦਾ ਨਾਰ੍ਹਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ।

ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਅਤੇ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ

(੧੭੦੮ ਈ: ਤੋਂ ੧੮੪੯ ਤਕ)

ਸਿਖ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ, ੧੨ ਮਿਸਲਾਂ, ਬਖ਼ਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਤੇ ਤਅਲਕੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ੪ ਹਿਸੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ—

(੧) ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ

ਏਸ ਮਹਾ ਪੁਰਖ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰ: ੧੭੨੩ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ 'ਰਾਜਉਰੀ' (ਪੁਣਛ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਬੈਰਾਗੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਤ ਦਾ ਸਾਧੂ ਬਣ ਕੇ ਨਦੇੜ (ਦਖਣ) ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ੧੭੬੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਹਜ਼ੂਰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਥਾਪੀ ਦੇ ਕੇ ਜ਼ਾਲਿਮ ਹੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਘੱਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ 'ਮਰਦ ਕੇ ਚੇਲੇ' ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੇ ਛੋਟੇ ੨ ਕੁੰਜਪੁਰਾ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਈਸਾਂ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਕੇ ੧੭੬੬ ਵਿਚ ਸੁਢੌਰਾ ਅਤੇ ਦਾਮਲਾ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਬੜੇ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਕੇ ਸਦਾ ਲਈ ਮੁਕਾਇਆ। ਫੇਰ ੧੭੬੭ ਵਿਚ ਸੂਬਾ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਬਜਾ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਤਲੁਜ ਉਰਾਰ ਦੇ ਸਮਾਣਾ ਛੀਟਾਂ ਵਾਲਾ, ਆਦਿ ਬੜੇ ਬੜੇ ਰਾਜਵਾੜੇ ਤੇ 'ਕਾਕੜਾ' ਆਦਿ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਮੁਸਲੱਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸੂਬੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਸਿਖ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਸਾਫ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਮੇਲ ਸਮੇਂ ਜ਼ਾਲਿਮ ਅਤੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਹੰਕਾਰੀ ਜੋਧੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਪਰ ਇਤਨਾ ਡਰ ਬੈਠਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਪਾਸ (ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ) ਫ਼ਰਿਆਦ ਕੀਤੀ 'ਕਿ ਅਸਾਂ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਪੰਜੇ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਮੇਹਰ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਆਏ।' ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ:—'ਬੰਦਿਆ! ਜਦੋਂ ਇਹ ਨਿਤਾਣੇ ਹੋ ਕੇ ਤੇਰੀ ਪਰਜਾ ਬਣਨ ਲਈ ਮੰਨਦੇ ਅਤੇ ਫਰਿਆਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਤੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਭੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜਹਾਨ ਪੁਤ੍ਰ ਹੈ। ਸੋ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਦਾ ਪੱਛਾਤਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਮਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ।' ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਬੜੀ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਇਹ ਦਿੱਤਾ—'ਮਾਤਾ ਜੀ! ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਹਦੋਂ ਵਧ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦਗੇ ਬਾਜ਼ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਮੁਆਫ ਕਰਨਾ ਦੁਖੀਆਂ ਦਾ ਗਲ ਘੁਟਣਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮੁਆਫ ਕਰਨ ਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਟ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।'

ਗੱਲ ਕੀ, ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਬਾਬੇ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਕੋਈ ਜ਼ਾਲਮ–ਜਰਵਾਣਾ ਸਿਰ ਨਾ ਚੱਕ ਸਕਿਆ। ਬੰਦੇ ਨੇ ੮ ਸਾਲ ਦਿਗ ਬਿਜੈ ਕਰ ਕੇ ੧੭੭੩ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਛਡਿਆ।

(੨) ੧੨ ਮਿਸਲਾਂ

ਭਾਵੇਂ ਥੋੜੇ ਚਿਰ (ਫਰਖਸੀਅਰ ਦੇ ਸਮੇਂ) ਤਕ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਉਤੇ ਦਿੱਲੀ ਰਾਜ ਵਲੋਂ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਪਹਾੜ ਢਾਏ ਗਏ, ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਮੁਕਾ ਦੇਣ ਦੇ ਬਲਵਾਨ ਉਪਾਇ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਮਗਰ ਖਾਲਸਾ ਕੌਮ ਦਾਉ ਘਾਉ ਬਚਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਮਰਦੀ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ ਕੌੜੀ ਬੇਲ ਵਾਂਗ ਅਗੱਸਤ ੧੭੪੫ ਈਃ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੇ ੨੫ ਜਥੇ ਅਤੇ ੧੭੪੭ ਈਃ ਵਿਚ ੬੫ ਜਥੇ ਬਣੇ, ਅਤੇ ੧੭੬੨ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਕਾਬਲੀ ਮਲ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਖੋਹ ਲਿਆ। ੧੭੬੭ ਈਃ ਵਿਚ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਮਾਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਮੁਗਲ–ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਗਿਰਾਉ ਹੀ ਗਿਰਾਉ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ੧੨ ਮਿਸਲਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਥਿਆ ਇਉਂ ਹੈ:–

(੧) ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ

ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ 'ਬਿਰਕ' ਹੋਏ। ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਿਛੋਂ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਮਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਨਵਾਬੀ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਭੀ ਭਾ: ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਥੇਦਾਰ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਸੇਵਕ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਨਾ ਰਖਕੇ ਅਪਣਾ ਲਾਇਕ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ 'ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ, ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਅਜ ਤਕ ਕਪੂਰਥਲੇ ਪਰ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸੀ ਅੱਧਾ ਬੱਕਰਾ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ 'ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਸਾਨੀ' ਦੇ ਵੇਲੇ ਪੰਥ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਫਤੇ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਤਾਜ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਜਸੀ ਚਾਲ ਕਰ ਕੇ ਪੰਥ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਾਰਮਾਂ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੂਬਾ ਬਣਾਇਆ। ਅਤੇ ਉਥੇ ਰਹਿਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਾਏ।

(੨) ਮਿਸਲ ਭੰਗੀ

ਇਹਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੋਢੀ ਸਃ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੂੰਘ ਜ਼ਿਃ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਫੇਰ ਵੱਧਣੀ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਓਥੋਂ ਜ਼ਿਃ ਝੰਗ ਵਿਚ ਜਾ ਬਸੇ ਸੀ। ਓਥੇ ਹੀ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਆਦਿ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਲ ਕੇ ਅਪਣੀ ਮਿਸਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੈਂਬਰ ਭੰਗ ਪੀਂਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਪੈ ਗਿਆ।

(੩) ਕਨ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ

ਦਾ ਮੋਢੀ ਸਃ ਜੈ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ (ਚੂਨ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ) ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਲਾਨੌਰ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਕਾਨ੍ਹਈਯਾ-ਕਨ੍ਹਈਆ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

(੪) ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ

ਦਾ ਮੋਢੀ ਸਃ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤ੍ਰਖਾਣ 'ਕੰਥੋਕੀ ਮਾੜੀ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਰਖਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੱਚਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਰਾਮਗੜ੍ਹ' ਰਖਕੇ ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਕਿਲੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹਦਾ, ਅਤੇ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ' ਪਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਮਾਝੇ, ਦੁਆਬੇ ਵਿਚ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਹਿਸਾਰ ਤਕ ਦੇ ਭੱਟੀ ਰੰਘੜਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਲਿਤਾੜ ਆਇਆ ਸੀ। ਲੁਹਾਰੂ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਲੜਕੀ ਛੁਡਾ ਕੇ ੨੦੦੦ ਕੋਲੋਂ ਦਾਜ ਵਜੋਂ ਦੇ ਕੇ ਪੁਤ੍ਰੀ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਅਤੇ ਦਾਨ ਦਿਤਾ।

(੫) ਸ਼ੁਕਰ ਚੱਕੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ

'ਸ਼ੁਕਰ ਚਕ' ਨਾਮ ਦਾ ਪਿੰਡ 'ਰਾਜਾ ਸਾਂਹਸੀ' ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਸ: ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮਿਸਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ, ਜੋ 'ਸ਼ੁਕਰ ਚਕੀਆਂ' ਦੀ ਮਿਸਲ ਕਹਾਈ। ਇਸੇ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕੰਟਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜਿਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

(੬) ਮਿਸਲ ਨਕਈਆਂ

ਇਹ ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੱਦਦ ਦੇ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਟਿੱਕਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਏਸ ਰਾਣੀ ਦੀ ਧੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਟਰਾਣੀ ਸੀ।

(੭) ਡੱਲੇ ਵਾਲੀ

ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕੰਗ (ਪ੍ਰਸਿਧ ਗੈਬਾ) ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਹੋਂ (ਜ਼ਿਲਾ ਜਾਲੰਧਰ), ਘੁੰਗਰਾਣਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਡੱਲਾ–ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ, ਅਤੇ ਧਰਮ ਕੋਟ (ਜ਼ਿ: ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਇਹ ਚਾਰ ਕਿਲੇ ਮੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ੪ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਸੀ। ਇਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਫੌਜ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਜਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਗੈਬਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ।

(੮) ਸਿੰਘ ਪੁਰੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ

ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ 'ਫ਼ੈਜ਼ੁਲਾਪੁਰ' ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸਿੰਘ ਪੁਰਾ' ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਮਿਸਲ ਭੀ ਓਸੇ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਕਾਠ ਗੜ੍ਹ, ਮਨੌਲੀ, ਘਨੌਲੀ, ਭਰਤ ਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਕੰਧੋਲੇ ਦੀ ਰਈਸ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਆਮਦਨੀ ੪ ਲੱਖ ਦੀ ਹੈ।

(੯) ਮਿਸਲ ਕਰੋੜੀਆ

ਇਹ ਮਿਸਲ ਸ: ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਸਿਰਹਾਲੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸਃ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ ਬੜਾ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਿੰਡ ਛੈਲੋਂਦੀ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਜੋ ਜਮਨਾ ਕੋਲ ਮੁਕੰਦਾ ਨਦੀ ਉਪਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰੀ ਖਬਰ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਸੂਲ ਕਰਾਏ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਦਿੱਲੀ ਫਤੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਏਸੇ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹੱਥ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਔਲਾਦ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਰਦਾਰਨੀਆਂ ਰਿਆਸਤ ਤੇ ਕਾਬਿਜ਼ ਰਹੀਆਂ। ਪਿਛੋਂ ਰਿਆਸਤ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਮਾਠ ਲਈ। ਰਿਆਸਤ ਕਲਸੀਆ ਇਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ।

(੧੦) ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ

ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਸਨ ਜੋ 'ਗੁਰਮ' ਜ਼ਿਃ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪੋਹੂ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਲਹੌਰ ਦੇ ਦੋਹਤੇ ਸਨ। ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੀਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਤ ਜ਼ਿਃ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (੮੪ ਪਿੰਡ) ਅਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਪਰੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿਤ ਕੇ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ (ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ) ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਃ ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਧੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਸਃ ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਭੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਵਾਲੀ' ਪਿਆ। ਅਜ ਕਲ ਇਸ ਦਾ ਸਦਰ ਸ਼ਹਜ਼ਾਦ ਪੁ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਖੇ ਹੈ।

(੧੧) ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ

ਦੇ ਆਗੂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਃ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਮਨਸੂਰ ਵਾਲ ਫੇਰ (ਜ਼ੀਰਾ ਕੋਲ) ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਃ ਜੈ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਗੁਰਮ' ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ

ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੱਧੜਾਂ ਜ਼ਿਃ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਸਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਅਗੇ ਲੈ ਕੇ ਜੰਗ ਨੂੰ ਨਿਕਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਏਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲੀ' ਪਿਆ।

(੧੨) ਮਿਸਲ ਫੂਲਕਿਆਂ

ਇਹ ਮਿਸਲ ਚੌਧਰੀ ਮਰਾਝ ਦੇ ਨੱਤੇ ਤੇ ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਹੈ ਜੋ ਫੂਲ ਦੇ ਲੜਕੇ ਚੌਧਰੀ ਤ੍ਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾ ਨੇ ਮ: ਦਸਮੇਸ ਜੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਔਲ਼ਾਦ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ (ਸੰਗਰੂਰ) ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਇਉਂ ਹੈ:-

ਚੌਧਰੀ ਤ੍ਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਪੁਤਰ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੁਖਚੈਨ ਸਿੰਘ ਹੋਏ। ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੂਰਤੀਆ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਰਾਜ਼ਾ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ (ਨਾਭਾ) ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਲੜਕੇ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਨਾਭੇ ਦੇ ਆਖਰੀ ਲਾਵਲਦ ਰਾਜੇ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਬਡਰੁਖਾਂ ਵਾਲੇ ਸਃ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਤ੍ਰ ਮਃ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਂਭਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਮਃ ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਟਿੱਕਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹਨ।

ਚੌਧਰੀ ਸੁਖਚੈਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭੂਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਲਾਵਲਦ ਮਰਿਆ। ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹੋਏ।

ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਕੁਰਸੀ ਨਾਮਾ ਇਉਂ ਹੈ:-

ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਕੰਵਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਮ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦਾ ਮ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦਾ ਮਃ ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਉਸਦਾ ਮ: ਮਹਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦਾ ਮਃ ਰਾਜੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਃ ਭੂਪਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁਤ੍ਰ ਮਃ ਯਾਦਵੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਬੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:-

ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ ਦੇ ਮਝਲੇ ਪੁਤਰ ਸਃ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਦੌੜ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਆਬਾਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਬਖਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਅਤੇ ਆਪ ੧੭੭੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਬਰਨਾਲਾ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ

ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਿਆਸਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ੧੭੭੮ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸਾਲੇ ਦੇ ਪ
ਸ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰਗਣਾ 'ਸੁਨੌਰ' ਫਤੇ ਕਰਕੇ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਬਣਾਈ, ਜਿਥੇ ਇਕ 'ਪੱ
ਨਾਮ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਵਸਦਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਕਿਲਾ ਬਣਾਕੇ ਪਟਿਆਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ
ਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਏਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ :-

(੧) ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸ: ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਘੇੜੇ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਪਠਾ
ਡਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਭਜਾਇਆ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਬੜੀ ਨੇਕਨਾਮੀ ਹੋਈ।

(੨) ਰਾਇਕੋਟ ਵਾਲੇ ਰਾਏ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ।

(੩) ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੭੮੭ ਵਿਚ ਨੀਮੇ ਵਾਲੇ ਸੌਂਧੇ ਖਾਂ
ਹਰਾ ਕੇ ਉਹ ਪਰਗਣਾ ਜਿਤਿਆ।

(੪) ਅਲੀ ਮਹੰਮਦ ਖਾਂ ਰੁਹੇਲਾ (ਸੂਬੇਦਾਰ ਸਰਹੰਦ) ਨੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਨਾ
ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਜੋ ਸੇਮੇ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਕਿਆਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਅ
ਚਤੁਰਾਈ ਨੇ ਛੁਡਾਇਆ।

(੫) ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਗੌਰੇ ਰਾਜਪੂਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀਮਾ ਭੱਟੀ ਆਦਿ ਲੁੱਟਣ ਆ ਪ
ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਕਰਕੇ ਭਜਾਉਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿਚ ਲਗ ਪਏ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰ
ਨੇ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਤੋਂ ਉਠਕੇ ਸੁਨਾਮ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਅਜ ਕਲ 'ਢੋਲਣ
ਜ਼ਿ: ਲੁਦਿਹਾਣਾ ਵਿਚ ਹੈ ਠਾਕਰ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਪਲੀਡਰ ਓਥੋਂ ਦੇ ਰਹਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

(੬) ੧੭੯੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਭੀਖੀ ਵਾਲੇ ਗੈਂਡੇ ਨੂੰ ਹਰਾਕੇ ਢੋਡਿਆਂ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਜਿਤਿਆ

(੭) ਸਰਦਾਰ ਖਾਂ ਰੰਘੜ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਫਰਿਆਦ ਕਰਨ ਤੇ ਕੰਵਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨ
ਟੋਹਾਣਾ ਅਤੇ ਮੂਣਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹਸਨ ਖਾਂ ਆਦਿ ਭੱਟੀਆਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਅਤੇ ਬੋਹਾ-ਬੁਲਾਦ
ਭੀ ਫਤੇ ਕੀਤਾ।

(੮) ਜਾਲੰਧਰ, ਰਾਇਕੋਟ, ਹਲਵਾਰਾ, ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ ਅਤੇ ਭਟਨੇਰ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾ
ਹਾਕਿਮ ਸ: ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥ ਲੜੇ ਮਗਰ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰ
ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ। ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ 'ਰਾਜਾ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ।

(੯) ਸੰ: ੧੭੪੭-੪੮ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਹਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਲੜ ਕਰ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾ
ਦਿਲੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕੀਤਾ।

(੧੦) ਜਦੋਂ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ੧੭੬੭ ਈ: ਵਿਚ ਸਰਹੰਦ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਮ
ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੀ। ਓਦੋਂ ਤੇ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਆਇਆ।

(੧੧) ੧੭੬੧ ਈ: ਵਿਚ ਮਰਹਟਿਆਂ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਮਰਹਟਿਆਂ ਨੂੰ ਰਸਦ
ਆਦਿ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਰਨਾਲਾ ਲੁਟਿਆ ਮਗਰ ਪਿਛੋਂ ਅਬਦਾਲੀ
ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਏ।

(੧੨) ਮ: ਆਲਾ ਸਿੰਘ ੭ ਅਗੱਸਤ ਸ: ੧੭੬੭ ਈ: ਨੂੰ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਰਾਜਾ ਬੜਾ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਰਾਜਾ-ਰਾਜਗਾਨ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਲਖ ਜਵਾਨ ਹਿੰਦੂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਕੋਲੋਂ ਦੇਕੇ ਛੁਡਾਇਆ ਅਤੇ 'ਬੰਦੀਛੋੜ' ਦਾ ਵਿਰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

੧੮੨੨ ਬਿ: ਵਿਚ ਮ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੋਟਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਈਸੜੂ ਤੇ ਪਾਇਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿਤ ਕੇ ਰਾਜਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਅਤੇ ਰਾਇ ਕੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਪੱਖੋਵਾਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿਤ ਕੇ ਨਾਭੇ ਨੂੰ, ਬਸੀਆਂ ਦਾ ਜੀਂਦ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਦਾਖਾ-ਬੱਦੋਵਾਲ ਕੈਥਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਜਲਾਲਦੀਵਾਲ-ਮਾਹਲਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖਿਆ।

੧੮੨੬ ਵਿ: ਵਿਚ ਕੋਟ ਕਪੂਰੇ ਵਾਲੇ ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦਬਾਏ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਏ।

ਘੁੜਾਮ ਪਿੰਡ (ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ੯ ਮੀਲ) ਵਿਖੇ ਸ: ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਸੁਲਹ ਕਰਾਈ।

੧੮੨੮ ਬਿ: ਨੂੰ ਭੱਟੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਫਤੇ ਆਬਾਦ (ਜ਼ਿ: ਹਿਸਾਰ) ਫਤੇ ਕੀਤਾ। ਇਲਾਕਾ ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਭੇ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ।

ਸਾਬੋ ਕਾ ਸੁਖਚੈਨ ਸਿੰਘ ਆਕੀ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਬਠਿੰਡੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਥਰਾਲਾ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਲਿਆ।

ਹਿਸਾਰ, ਰੋਹਤਕ, ਗੋਹਾਣਾ ਅਤੇ ਹਾਂਸੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਭੱਟੀਆਂ ਤੋਂ ਜਿਤਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਗੋਹਾਣਾ ਜੀਂਦ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ, ਇਹ ਕਾਲੇਕੇ ਸੁਖਦਾਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਯੂ ੬-੭ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਮ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਈ ਹੁਕਮਾ ਦੀਵਾਨ ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਮ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੈਣ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਭੀ ਬੜੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਫੇਰ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ (ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੈਣ) ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ ਨਾਲ ਵਜ਼ੀਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਉਸਨੇ ਆਂਟੇਰਾਓ ਅਤੇ ਲੱਛਮੀ ਰਾਉ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਨਪੁਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸਖਤ ਹਾਰ ਪੌਹਚਾਈ ਸੀ।

੧੮੬੩ ਬਿ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ 'ਦੁੱਲਦੀ' ਪਿੰਡ ਵਾਲਾ ਝਗੜਾ ਨਿਬੇੜਿਆ।

੧੮੫੫ ਬਿ: ਵਿਚ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨੇ ਜਾਰਜ ਟਾਮਸਨ ਨੂੰ ਖੂਬ ਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ ਦਿਤਾ।

ਪੇਰਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਟਾਮਸਨ ਦਾ ੨੦ ਲੱਖ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰਵਾਣਾ ਆਦਿਕ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦਿਲਾਇਆ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ।

੧੮੧੨ ਈ: ਵਿਚ ਮ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।

੧੮੦੯ ਈ: ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਉਰਾਰ ਦੇ ਰਈਸਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਅਹਿਦਨਾਮਾਂ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸਭ ਰਈਸ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਛਤ੍ਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਕਿਸੇ ਰਈਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੇੜ ਛਾੜ ਹੋਣੀ ਸੁਤੇ ਹੀ ਹਟ ਗਈ।

ਕਰਮ ਸਿੰਘ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਂਗਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਜੋ ਇਲਾਕਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸੀ) ਨੇ ੧੮੨੭ ਈ: ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ੭੦੦ ਪਿੰਡ ਆਬਾਦ ਕਰ ਕੇ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਵਧਾ ਦਿਤੀ। ਏਸ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਸ: ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ੨ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੀਤੀ ਨਿਪੁੰਨ, ਧਰਮਾਤਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹਿਕਮਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਪੰਡਿਤ, ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਰਾਗੀ ਆਦਿਕ ਗੁਣੀ ਜਨ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕੀਤੇ, ਅਤੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਵਾਏ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭੀ ਬਣਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੮੦੦ ਦੀ ਫਹਰਿਸਤ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੮੫੭ ਦੇ ਗਦਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਕੇ ਦੋ ਲਖ ਦਾ ਪਰਗਨਾਂ ਨਾਰਨੌਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਫੂਲਕੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਰਈਸ ਦੇ ਅਉਤ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਅੰਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਸ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਬੜਾ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਮਾਤਮਾਂ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਚੰਗੇ ਢੰਗ ਅਤੇ ਕਾਇਦੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਗਿਆ ਸੀ। ਮਗਰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਨਾਲ ਸ਼ਿਕਾਰਗਾਹ ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ੧੮੭੨ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦ੍ਰ ਕਾਲਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਾਜੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਇਹ ਬੜੇ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਸਖੀ ਸਨ। ਜੰਗ ਕਾਬਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਬੜਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਪੋਹਲੋ ਖੇਡਣ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਅਜ ਕਲ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ, ਓਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਣਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਇਹ ਬੜੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦਾਨੀ ਰਈਸ ਸਨ। ਮਗਰ ਸ਼ੋਕ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਾਂਗ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਮਗਰ 'ਤੇਰਾ ਘਰ ਸੋ ਮੇਰਾ ਘਰ' ਇਸ ਮਹਾ ਵਾਕ ਤੇ ਵਿਸ਼੍ਵਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਿਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਆਸਾਂ ਤੇ ਉਮੰਗਾਂ ਰਹੀਆਂ। ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ੪੬ ਲਖ ਦੀ ਸੀ ਹੁਣ ਇਕ ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਉਪਰ ਮਾਲੀਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਨ ੧੯੩੭ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਯੋਗ ਪੁਤ੍ਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਬੜੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਨਿਆਇ ਸੀਲਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰ ਕੇ ੧੯੫੦ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਰਖਣ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਭ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਅਦੁਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਸਦਾ ਯਾਦ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਰਿਆਸਤ ਜੀਂਦ

ਚੋਧਰੀ ਤ੍ਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਸੁਖਚੈਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਜੀਂਦ' ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਨਾਉਂ ਭੀ ਜੀਂਦ ਪੈ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਅਜ ਕਲ ਇਹਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੰਗਰੂਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਵਜੀਦਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ 'ਘਾਵਦਾਂ' ਦੀ ਕੋਠੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮਗਰ ਸਭ ਰਾਜੇ ਜੀਂਦ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਮੁਢ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ (ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਨਾ) ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਅਤੇ ਬਾਹਲੀ ਉੱਨਤੀ ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੋਈ।

੧੮੩੩ ਬਿ: ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਘਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਨਾਲੇ ਸੰਗਰੂਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਜੋ ਰਾਜਾ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਨਾਇਕੋਟ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਫਤੇਹ ਕਰ ਕੇ ਬੱਸੀਆਂ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਮਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਦਿਤੇ।

ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਰਾਜ ਕਰ ਕੇ ਮਰ, ਗਏ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੇਔਲਾਦਾ ਮਰਨ ਤੇ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪੁਤ੍ਰ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਿਆ, ਜੋ ਵਜੀਦਪੁਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਬੜਾ ਸਮਝਦਾਰ ਤੇ ਸਿਖੀ ਖਿਆਲ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਲਏ ਸਨ।

ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਕਿਰਸੀ ਅਤੇ ਸਿਖ ਕੌਮ ਦਾ ਪੱ[ਖੀ] ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਭੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਬਹੁਤ ਵਧਾਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੂਜੀ ਵਾ[ਰ] ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਜਿੱਤੇ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਲ[ਈ] ਉਸ ਨਾਲ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇ[ਸ] ਨੇ ਆਪ ਮਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹੋਏ ਜੋ ਬਹੁਤ ਨਰਮ ਤਬੀਅਤ [ਦੇ] ਅਣਹੋਏ ਜਿਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ੧੯੫੦ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ

ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਚੌਧਰੀ ਤ੍ਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੜੇ ਬੇਟੇ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸ ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੮੦੬ ਬਿ: ਵਿਚ ਧਨੌਲਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ੧੮੦੭ ਬਿ: ਵਿਚ ਨਾਭੀ ਅਤੇ ਭੈਂਸ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਨਾਭਾ ਵਸਾਇਆ। ਸੰਗਰੂਰ ਏਸੇ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਮਗਰ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਖੋਹ ਲਿਆ।

੧੮੨੦ ਬਿ: ਵਿਚ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਲੁਟ ਵਿਚ ਅਮਲੋਹ ਆਦਿ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਨਾਭੇ ਦੇ ਹਿਸੇ ਆਇਆ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛਲ ਬਲ ਕਰ ਕੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ ਦੇਸੋ ਨੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਅਮਲੋਹ ਅਤੇ ਭਾਦਸੂ ਲਿਖਵਾ ਲਿਆ ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਨਾਭੇ ਵਿਚ ਹੈ।

੧੮੨੯ ਬਿ: ਵਿਚ ਰੋੜੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਥ ਆਇਆ।

ਰਾਜਾ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੜਕਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਸੀ। ਮਗਰ ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿਖੀ ਨਾਲ ਭੋਰਾ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਪਿੰਡ (ਜੈਤੋ ਆਦਿ) ਜਿਤ ਕੇ ਦਿੱਤੇ। ਅਤੇ ਛੇਕੜਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੈਬੇ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸ: ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਘੁੰਗਰਾਣੇ ਹਾਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਤੋਂ ਉਲਟ ਪਟਿਆਲਿਉਂ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਨੇ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਘੁੰਗਰਾਣਾ ਭੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਨਾਲੇ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਧਰਲੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਾਂਭੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਖੋਹ ਲਏ।

ਰਾਜਾ ਦੇਵੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ

(ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੜਕਾ) ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਜੱਗ ਕੀਤਾ। ਨਾਲੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਦਦ ਦਿਤੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਪਖੋਵਾਲ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਤਹਿਸੀਲ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਜੋ ੧੯੬੬ ਤਕ ਰਹੀ। ਦੇਵੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਥਰਾ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਾਜਾ ਦੇਵੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ–

ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ

ਬੜਾ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਅਤੇ ਸਿਆਣਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਗਦਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਕਰ ਕੇ 'ਬਾਬਲ-ਕਾਂਟੀ' ਦਾ ੧ ਲੱਖ ੬ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਅਫਸੋਸ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜਾ ਸੰ: ੧੮੬੨ ਈ: ਵਿਚ ਲਾਵਲਦ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਭਾਈ–

ਰਾਜਾ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ

ਭੀ ੮ ਵਰਸਾਂ ਪਿਛੋਂ ਲਾਵਲਦ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ: ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਵਡਰੁਖੇ ਵਾਲੇ ਦਾ ਸਪੁਤ੍ਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ੧੮੭੧ ਈ: ਵਿਚ ਨਾਭੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ, ਪ੍ਰਹੇਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਖੈਰਖਾਹ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦੀ ਬੜੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੂੰ ਲੋਕ 'ਜੋਗੀ ਰਾਜਾ' ਕਰ ਕੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ (ਸਤੰਬਰ ੧੯੦੭ ਵਿਚ) ਆਪ ਵਲੋਂ ਪਿਆਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਤਰ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਦਿ ਦੇ ਬੜੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਅਤੇ ਕੱਟਰ ਸਿਖ ਸਨ। ਪਟਿਆਲੇ ਨਾਲ ਮੁਕੱਦਮਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਹਰਾ ਦੂਨ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕੁਦਾਈ ਕਨਾਲ (ਮਦਰਾਸ ਪਾਸ) ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਯੋਗ ਪੁਤ੍ਰ ਟਿੱਕਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਸੰਨ ੧੯੧੩–੧੪ ਈ: ਤੋਂ ੧੯੨੨ ਈ: ਤਕ ਏਸ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਮ: ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪਤ੍ਰ ਬਿਉਹਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ ਵਿਚਲੇ ੧੦ ਦੋਹਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਹੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ

ਰਿਆਸਤ ਫਰੀਦ ਕੋਟ

ਏਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੰਘਰ ਬੈਰਾੜ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਪਾਨੀਪਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਮੱਦਦ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਜੁਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ੧੪ ਪੁਤ੍ਰ ਸਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਲ ਦਾ

ਪੁਤ੍ਰ ਭੱਲਣ ਬਰਕਤ ਵਾਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਭੱਲਣ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂ
ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਟਿਆਣੇ ਅਤੇ ਬੈਰਾੜਕੀ ਦੀ ਚਉਧਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਏਸ
ਦਿਤੀ ਸੀ।

ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮਨਸੂਰ ਖਾਂ ਭੱਟੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹ
ਚਉਧਰ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਪੱਖ ਕਰ ਕੇ ਮਨਸੂਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਪੱਗ
ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਭੱਲਣ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਨਸੂਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਢਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਟ ਕੇ ਚਉਧਰ
ਪੱਗ ਖੋਹ ਲਈ, ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਅੱਧੀ ਪੱਗ ਮਨਸੂਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿਵਾ ਕੇ ਅੱਧੀ ਚਉਧਰ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ
ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਬੈਰਾੜਕੀ ਦੀ ਚਉਧਰ ਭੱਲਣ ਪਾਸ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਭੱਲਣ ਪੰਜ ਗਰਾਈ
ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਕਹਾਉਤ 'ਭਲਣ ਚੀਰਾ ਪਾੜਿਆ ਅਕਬਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ' ਪ੍ਰਸਿਧ
ਗਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭੱਲਣ ਪੰਜ ਗਰਾਈਆਂ ਸਿਰੀਏ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਜਾ ਰਿਹਾ। ੧੭੦੯ ਬਿ
ਵਿਚ ਮਰਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਭਾਈ 'ਲਾਲਾ' ਚਉਧਰੀ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਕਪੂਰਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ
ਸਿਰੀਏ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ 'ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ' ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਦੂਰ ਤਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਗੁ
ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ 'ਸੁਖੀਏ' ਨੂੰ ਜੰਗ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਮਦਦ ਦੇਣ ਪਿਛੇ ਰਾਜਾ ਹੋ
ਦਾ ਬਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਨੇ 'ਕੋਟ ਸੁਖੀਆ' ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਕਪੂਰੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾ
ਦਾ ਸਰਾਪ ਸੀ। ਜੋ ਵੇਲਾ ਆਉਣ ਤੇ ਈਸੇ ਖਾਂ ਮੰਜ ਨੇ ਕੋਟ ਈਸੇ ਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਕੇ ਧੋ
ਨਾਲ ੧੭੬੫ ਬਿ: ਵਿਚ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਤਾਂ ਸੁਖੀਏ ਨੇ ਬੈਰਾੜਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਈਸੇ ਖ
ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ। ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਧਰਮ ਕੋਟ ਅਤੇ ਬਹਿਕਾਂ ਤਕ ਸਾਰਾ ਰੋਕ ਲਿਆ।
ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਈਸੇ ਖਾਂ ਦਾ ਸਾਲਾ ਹਲਵਾਰੇ ਵਾਲਾ ਸਲਾਬਤ ਖਾਂ ਭੀ ਸੁਖੀਏ ਦੀ ਮਦਦ ਤੇ
ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਈਸੇ ਖਾਂ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਸੁਖੀਏ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ
ਕੋਟ ਕਪੂਰੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰਖੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਬਦਜ਼ਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੀਵਾਨ
ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਨੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਲਿਆ।

ਉਸਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ
ਜੈਤੋ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹਕੇ ੧੮੦੮ ਈ: ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ
ਨਾਭੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ।

ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਫਰੀਦਕੋਟ

ਸੁਖੀਏ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦਾ ਕਿਲਾ ਮੱਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ
ਕਿਲੇ ਛਡਕੇ ਨਵਾਂ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਅਤੇ ਕੋਟ ਕਪੂਰੇ ਨੂੰ ਜਿਤਿਆ। ਅਤੇ ੪ ਸਾਲ
ਉਸਦੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਖਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਾ
ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵਾਪਸ ਦਿਤਾ।

ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਇਉਂ ਹੈ:-ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਮੁਹਰ
ਸਿੰਘ ਉਸਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦਾ ਬਿਕ੍ਰਮਾ ਸਿੰਘ
ਉਸ ਦਾ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਸਦਾ ਬ੍ਰਿਜ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਹਰਇੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ
ਜੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹਨ।

ਰਾਜਾ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ
ਕੋਟਕਪੂਰਾ, ਨਾਭੇ ਦਾ ਪਖੋ ਵਾਲ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ (ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਦਾ) ਉਸ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿਤਾ। ਹੁਣ
ਇਹ ਰਿਆਸਤ ੨੦ ਲੱਖ ਦੀ ਹੈ।

ਏਸ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮਾ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਬੜਾ ਪਰੇਮੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ
ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਕਰਵਾਇਆ। ਅਤੇ ਰਾਜਾ
ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਛਪਿਆ।

ਰਿਆਸਤ ਕੈਂਥਲ

ਏਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਮੋਢੀ ਭਾਈ ਦੇਸੂ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਇਹ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਸੀ।
ਇਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਵਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
ਖਾਨਦਾਨ ਭਾਈਕਿਆਂ ਦਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਫੂਲਕੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ
ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਾਨ ਸੀ। ੧੭੭੮ ਈ: ਵਿਚ ਭਾਈ ਦੇਸੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਵਾਬ ਭੀਖੇ ਖਾਂ
ਨੂੰ ਹਰਾਕੇ ਕੇਵਲ ੫੦ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੈਂਥਲ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ
ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਬਹੁਤ ਵਧੀ। ਅਰਥਾਤ ਥਾਨੇਸਰ ਤੇ ਕਰਨਾਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ
ਝੱਜਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਗੁੱਜਰਵਾਲ
ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਲਾ ਸੀ। ਪਖੋਵਾਲ, ਜੋਧਾਂ ਮਨਸੂਰਾਂ, ਬਦੋਵਾਲ ਅਤੇ ਦਾਖੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਣਾ ਰਾਏ
ਕੋਟੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿੱਤ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਫਤਹ ਆਬਾਦ
ਤੇ ਬੁਢਲਾਢੇ ਦਾ ਦਿਲਾਕਾ ਭੀ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਫੂਲਕਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਆਪੋ ਵਿਚੀਂ ਵਿਗਾੜ ਪੈਣ ਤੇ ਭਾਈਕੇ ਅਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ
ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਹੀ ਝਗੜਾ ਨਬੇੜਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ
ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖ ਕੇ 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਵਾਏ ਸਨ, ਇਹ
ਰਾਜਾ ਮਾਰਚ ੧੮੪੩ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਉਤ ਹੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ
ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ੧੮੫੭ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ, ਜੋ ਕਿ ੯
ਲਖ ਦੀ ਸੀ। ਏਸ ਵਿਚ ਕੈਂਥਲ ਦਾ ਉਦਾਲਾ, ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਅਤੇ ਬਠਿੰਡਾ
ਤਥਾ ਦਾਖਾ ਅਤੇ ਮਨਸੂਰ, ਗੁਜਰਵਾਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਸੀ।
ਦਾਖੇ ਆਦਿ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਤਕੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਫਤੇ ਸਿੰਘ
ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਸੀ।

ਰਿਆਸਤ ਰਾਏਕੋਟ

ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਰਾਏ ਕਲ੍ਹਾ ਮੰਜ ਰਾਜਪੂਤ (ਤਲਵੰਡੀ ਵਾਲਾ) ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਾ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰ ਦਿਤਾ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਇ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਉੱਠਕੇ ੧੭੩੫ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰਾਏ ਕੋਟ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ, ਤੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਰਿਆਸਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਇ ਅਹਿਮਦ ਨੇ. ਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਛੇੜ ਛਾੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ ਹਾਰ ਬੈਠਾ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਮੇ ਨੀਹਮੇਂ ਵਾਲੇ ਸੌਂਧੇ ਖਾਂ ਨੇ ਫੂਲਕਿਆਂ ਨਾਲ ਬਿਗੜ ਕੇ ਮਾਹਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਣਾ ਹਰਾਇਆ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ 'ਘਲੂ ਘਾਰੇ' ਵੇਲੇ (੧੭੬੧) ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਅਲਯਾਸ ਇਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦਿਤੀ। ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਕੇ ਵੱਸੀਆਂ ਜਗਰਾਉਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਨਾ ਜੀਂਦ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਦਾਖੇ, ਬਦੋਵਾਲ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਈਸੜੂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਪਖੋਵਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਣਾ ਨਾਭੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ।

ਰਾਏ ਅਲਿਆਸ ਨੇ (ਜੋ ਛੇਕੜਲਾ ਰਾਜਾ ਸੀ) ਜਾਰਜ ਟਾਮਸਨ ਨੂੰ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਅਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸੱਦਿਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨਜ਼ਰਾਨਾਂ ਲਿਆ। ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਲੁਟ ਲਏ। ਉਧਰੋਂ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨਜ਼ਰਾਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜਿਆ। ਜੋਧਾਂ ਅਤੇ ਮਨਸੂਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਸੱਦ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਕਬੂਲ ਕੀਤੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਇ ਅਲਿਆਸ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ 'ਭਾਗ ਭਰੀ' ਤੋਂ ਚਾਰ ਪਿੰਡ ਛਡ ਕੇ ਸਭ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਦਾਖੇ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਬਦੋਵਾਲ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡੂਏ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਏਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦੇ ਆਉਤ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਖਤਮ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਦੇ ਭਾਈਆਂ ਦੀ ਉਲਾਦ ਕੋਟਲੀ, ਰਾਣਕੇ, ਮੋਰਗਰੀਮਾਂ ਤੇ ਰਾਇ ਕੋਟ ਦੇ ਬਿਸਵੇਦਾਰ ਸਨ।

ਰਿਆਸਤ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ

ਬੰਨੂੰ ਦੇ ਪਠਾਣ ਸਦਰ ਦੀਨ ਆਦਿ ਇਸ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਏਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਾਕਿਮ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਾਂਡਲਕ ਨਾਵਬ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਖੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦਾ ਰਈਸ ਨਵਾਬ ਫਤਹ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਹਾਹ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਅਟੱਲ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਟਕਸਾਲ ਚਲੇਗੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀ।

ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਵਰ ਦੇਣ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਬਲਕਿ ਤਕੜਾ ਚਿਰ ਇਹਨਾਂ ਉਤੇ ਕੋਈ ਹੱਲਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮਗਰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬੇ-ਅਕਲੀ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਛੇੜ ਛਾੜ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਖੁਹਾ ਲਿਆ। ਮਲੌਦ ਦਾ ਪ੍ਰਗਣਾ, ਧੂਰੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਪੈਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਣਾ ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸੀ।

ਰਿਆਸਤ ਕਲਸੀਆ

ਸ: ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਕਰੋੜੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਓਸਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਰਿ: ਕਲਸੀਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਛਛਰੌਲੀ ਜਿ: ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਰਾਂ ਮਾਰਨ ਵੇਲੇ ੪ ਲੱਖ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜੋ ਓਸਦੀ ਔਲਾਦ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਅਜ ਤਕ ਹੈ। ਇਥੇ ਦੇ ਰਈਸ ਮ: ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ (ਨਾਭਾ) ਦੀ ਸਪੁਤ੍ਰੀ ਬੀਬੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵਿਆਹੇ ਹੋਏ ਸੀ, ਜੋ ਸ: ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਾਨਸਾਰਹੀਏ ਦੀ ਦੁਹਤੀ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਜਿ: ਫੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਵਿਚ ਚੜਿੱਕ ਤੇ ਮੰਡੀਰ ਆਦਿ ਸਨ, ਜੋ ਜਿ: ਅੰਬਾਲਾ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜਿ: ਫੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਆ ਗਏ ਹਨ।

ਰਿਆਸਤ ਨਨੌਤਾ

੧੮ ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕਿਲਾ ਪ੍ਰੀਖਤ ਗੜ੍ਹ ਜਿਲਾ ਮੇਰਠ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਸੀ ਉਹਦਾ ਰਾਜਾ ਸੰਤਾਨ ਹੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੇਵਕ 'ਨੈਨਪਾਲ'–ਗੁੱਜਰ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ, ਜੋ ਨਨੌਤਾ ਜਿ: ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੇ ਚਉਧਰੀ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਅਤੇ ਥਾਨੇਸਰ ਵਾਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਿਕਟੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਕੇ ਨੈਨਪਾਲ ਤੋਂ ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ। ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦਿਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਗੇ ਹੀ ਓਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਤਾਂ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪਟਿਆਲਾ) ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਕੇ ਉਸ ਗੁੱਜਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਖਤ ਗੜ੍ਹ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾਇਆ। ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਖ ਬਣ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਨੈਣ ਸਿੰਘ' ਹੋਇਆ। ਓਸਦੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਜਮਨਾ ਦੇ ਉਰਾਰ ਭੀ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਨੈਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਨੇੜ ਤੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪਿੰਡ ਨਨੌਤੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬੜੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਖੀ। ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਪ੍ਰੀਖਤ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰਖੀ। ਉਸ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ੮ ਲੱਖ ਦੀ ਸੀ। ਅਫਸੋਸ, ਉਹਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਤੇ ਭੀ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੀ ਛੋਟੀ ਰਾਣੀ ਲੰਢੌਰੇ ਤੋਂ ਸੀ। ਰਿਆਸਤ ਜਿਸ ਭਾਉ ਆਈ, ਓਸੇ ਭਾਉ ਗਈ। (ਭਾ: ਸਿਆਮ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਦ੍ਵਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ)

ਲੁਟੇਰੇ ਸੈਨਾਪਤੀ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਜੇਹੇ ਭੀ ਹੋਏ, ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਸ ਦੇਸ ਦੀ ਉੱਚ ਸਭਤਾ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਅਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ

ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਤੇ ਖ਼ੂਨੀ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ, ਅਤੇ ਬੇ ਅੰਤ ਧਨ ਧਾਮ ਲੁਟਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਨੌਜਵਾਨ ਲੜਕੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਟਕੇ ਟਕੇ ਵਿਚ ਨੀਲਾਮ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਮੂਦ ਅਤੇ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਸ਼ਹਿਰ, ਮੰਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁਟ ਕੇ ਏਸ ਦੇ ਧਰਮ, ਅਣਖ ਅਤੇ ਸੁਹੱਪਣ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਕੇ ਦੀਰਘ ਕਾਲ ਤਕ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰਬਲ, ਬੇ-ਅਣਖਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਹਮੂਦ ਗ਼ਜ਼ਨਵੀ, ਅਮੀਰ ਤੈਮੂਰ, ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਗਿਲਜ਼ਈ ਸਦਾ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਜ਼ਨਵੀ ਅਤੇ ਤੈਮੂਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਪਰ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਭਾਵੇਂ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਭੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਵੇਗੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਲਿਖ ਦੇਣਾ ਖੋਜੀਆਂ ਲਈ ਸੌਖਾ ਪੜ੍ਹਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇਗਾ।

ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ

ਇਹ ਖੁਰਾਸਾਨ ਕੈਸ਼ਪਾਇਨ ਸ਼ੀਲ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਇਮਾਮ' ਨਾਮੇ ਕੁਲੀ ਦੇ ਘਰ ੧੬੮੭ ਈ: ਵਿਚ ਜੰਮਿਆ। ਜੁਆਨ ਹੋਣ ਤਕ ਉਕਤ ਸ਼ੀਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਚਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਫ਼ਾਰਿਸ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਨਵਰੀ ੧੭੩੯ ਈ: ਵਿਚ, ਜਦ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲੇ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਮੁਸਲੱਕੀ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ। ਮਾਝੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਲੁਟਦਾ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ ਦਿੱਲੀ ਪੁਜਾ, ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਤਲ ਆਮ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨੇ 'ਚੋਂ ਤੀਹ ਕਰੋੜ ਨਕਦ ਲੁਟਿਆ। ਮਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ 'ਨਾਸਿਰ' ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਏਸੇ ਸਾਲ ੫ ਮਈ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ। ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿਖ ਦਲਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁਟ ਲਿਆ। ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਖ਼ਰੀਦਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੰਗਰ ਲਾਏ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੌਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲੁਟਿਆ ਹੈ ? ਮੈਂ 'ਦੇਸ ਉਨਕੇ ਦੀ ਧੂੜ ਉਡਾਊਂ', ਜਿਤ ੨ ਲੁਟਿਓ ਧਨ ਦੁਰਨ ਕਢਾਊਂ' (ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ) ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ :—'ਚਾਹ ਕਰੇਂ ਅੰਨ ਦੀ ਨ ਧਨ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕਰੇਂ, ਯਾਦ ਕਰੇਂ ਰਬ ਨੂੰ ਨ ਹੋਰ ਨੂੰ ਵਡਾਈ ਦੇਂ। ਹਮ ਸੋਂ ਜੁਝਾਰ ਰਹੇਂ, ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਰਹੇਂ, ਰਹੇਂ ਜਾ ਉਜਾੜ, ਦਿਨੇ ਕਿਤੇ ਨ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂ। ਬਾਘ ਡਰੇਂ, ਤਾਜ ਡਰੇ, ਹਾਜੇ ਗਜਰਾਜ ਡਰੇ, ਡਰੇਂ ਸ਼ਾਹ ਨਾਦਰ ! ਸੁ ਹਮ ਭੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇਂ। ਕੂਟ ਜਾਣ ਲੁਟ ਜਾਣ, 'ਕੇਹਰਿ' ਅਛੱਤ ਜਾਣ, ਟੁਟ ਜਾਣ, ਫੁਟ ਜਾਣ ਫੇਰ ਨ ਫੜਾਈ ਦੇਂ।' ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾਲ ਆਖਿਆ। ਇਹ ਮਾਰਿਆਂ ਨਹੀਂ ਮਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਏਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਜੇ ਹੋਣਗੇ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ

ਇਹ ਦੁਰੱਨ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਅਬਦਾਲੀ ਭੇਖ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਗਿਲਜ਼ਈ

ਕਬੀਲੇ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਮਾਨ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਚੀ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਸੈਨਾਪਤੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ੧੭੪੭ ਈਂ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਕਮਰਦੀਨ ਦੇ ਪੁਤਰ 'ਮੀਰ ਮਨੂੰ' ਨੇ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਮਾਨੂੰ ਪੁਰ (ਖੰਨੇ ਕੋਲ) ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦਿਤੀ। ਤਾਂ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਕੋਲ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਕੇ ਲੁਟ ਲਿਆ, ਤੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂ ਲੜਕੀਆਂ ਕੈਦ ਤੋਂ ਛੁਡਾਕੇ ਘਰੀਂ ਪੁਚਾਈਆਂ। ਉਸ ਵਕਤ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ੬੫ ਜਥੇ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ। ੧੭੪੯ ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਦੂਜਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮਨੂੰ ਨੇ ੧੪ ਲੱਖ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮੋੜ ਦਿਤਾ।

ਫੇਰ ਏਸ ਨੇ ੧੭੫੨ ਈ: ਵਿਚ ਤੀਜਾ ੧੭੫੩ ਈ: ਵਿਚ ਚੌਥਾ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਲੁਟਿਆ, ਪੰਜਵਾਂ ਹਮਲਾ ੧੭੫੭ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਪਰ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਹੈਜ਼ਾ ਪੈ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਸਮੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟਿਆ। ਏਸੇ ਵਾਰ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਗਿਰਾਕੇ ਸਰੋਵਰ ਮਿਟੀ ਨਾਲ ਪੂਰ ਦਿਤਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਥੰਮ ਸਾਹਿਬ (ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ) ਨੂੰ ਫੂਕ ਦਿਤਾ। ਏਸੇ ਸਾਲ ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਸਤਵਾਂ ਹਮਲਾ ੧੭੫੯ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਰਹਟਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ੧੭੬੧ ਵਿਚ ਅਠਵੀਂ ਵਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਪਾਣੀਪਤ ਤੇ ਮਰਹਟਿਆਂ ਦੀ ਲਗ ਭਗ ਪੌਣੇ ਦੋ ਲਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਡਾਢੀ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੱਕ ਤੋੜ ਦਿਤਾ। ੧੭੬੨ ਵਿਚ ਵਡਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਵਰਤਿਆ। ਜੋਕੁਪ-ਰਹੀੜੇ (ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ) ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਕੁਠਾਲਾ, ਘੁੰਘਰਾਣਾ, ਗੁੱਜਰਵਾਲ, ਪੱਖੋਵਾਲ, ਅਤੇ ਕੁਤਬਾ ਆਦੀ ਪਿੰਡੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਗਹਿਲੀਂ (ਰਿ: ਪਟਿਆਲਾ) ਜਾ ਕੇ ਰੁਕਿਆ। ਏਸ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਏਸ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਦਮ ਪੱਕ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਇਹੋ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦਾ ਬਾਨ੍ਹਣੂ ਹੋਇਆ। ੧੭੬੪ ਈ: ਵਿਚ ਨਜੀਬ ਖ਼ਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਦਿਲੀ ਦੇ ਸੱਦਣ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਫੇਰ ਆਇਆ। ਪਰ ਮੁਸਤਫ਼ਾਬਾਦ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪਿਛੇ ਮੁੜ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਹੋਗਿਆ ਸੀ। ੧੭੬੫ ਈ: ਵਿਚ ਫੇਰ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਸਰਹੰਦ ਅਤੇ ਕੁੰਜ ਪੁਰੇ ਕੋਲ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਹਥ ਵਿਖਾਏ। ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਨਾਲ ਰੋਪੜ ਕੋਲ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਆ ਤੰਗ ਕੀਤਾ। ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ੧੭੬੬ ਵਿਚ ਉਹ ਫੇਰ ਸਰਹੰਦ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਮਨੀ ਮਾਜਰੇ ਕੋਲ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਖ਼ੂਬ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ। ਬਸ, ਫੇਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਅਤੇ ਨਸੂਰ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਕਾਬਲ ਜਾ ਕੇ ਏਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਦਫ਼ਾ ਹੋਇਆ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ

(੧੮੦੫ ਈ: ਤੋਂ ੧੯੪੭ ਈ: ਤਕ)

੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਸਾਕਤ ਕੌਮਾਂ ਭਾਰਤ ਜੈਸੇ ਉਪਜਾਊ ਅਤੇ ਅਨੰਤ ਸੰਪੱਤੀ

ਸੰਪੰਨ, ਪਰ ਹੀਨ ਦਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਬਿਉਪਾਰ ਦਾ ਢੌਂਗ ਬਣਾਕੇ ਕਈਆਂ ਟੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਏਧਰ ਨੂੰ ਉੱਲਰ ਪਈਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ੧੫੯੮ ਈਃ ਵਿਚ ਪੁਰਤਗਾਲ ਵਾਲੇ, ਫੇਰ ਹਾਲੈਂਡ ਦੇ ਡੱਚ ਆਏ। ੧੬੦੪ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ੧੬੦੮ ਵਿਚ ਹਸਪਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ੧੬੧੨ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕਲਕੱਤੇ ਆ ਢੁੱਕੇ, ਜੋ ਕਿ ਓਸ ਵੇਲੇ 'ਕਾਲੀ ਘਾਟ' ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਪੁਦਾਲੇ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬਸਤੀ ਸੀ।

ਆਉਂਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਲੁਟੂ ਟੋਲੇ ਪਰਸਪਰ ਦੀ ਬਿਉਪਾਰਕ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਦੇਸ ਵਿਜੈ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪੋ ਵਿਚੀਂ ਬੜੇ ਲੜੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਕਲਾਇਵ ਜੈਸੇ ਬੇਈਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਦਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੀਰੀ ਰਹੇ ਅਤੇ ਲਗਪਗ ਡੇਢ੍ਹ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਸਭ ਯੂਰਪੀਨਾਂ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਕਢਕੇ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਬਣਾ ਲਈ। ਅਗੱਸਤ ੧੭੫੭ ਈਃ ਵਿਚ ਪਲਾਸੀ ਦਾ ਜੁਧ ਜਿਤਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ੧੭੬੭ ਵਿਚ ਬਕਸਰ ਦੀ ਵਿਜੈ ਪਾਉਣ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ' ਨਾਮੇਂ ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਨਿਯਮਤ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ 'ਵਾਰਨ ਹਸਤਾਂਗਦ' ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ ਜੋ ੧੭੭੨ ਈਃ ਤੋਂ ੧੭੮੫ ਈਃ ਤਕ ਰਿਹਾ। ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਦੀ ਕੂਟ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਅਵਧ ਆਦਿ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਹੜਪ ਕਰਕੇ ਕੰਪਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਚੋਖਾ ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰ ਦਿਤਾ।

(੨) ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਕਾਰਨਵਾਲਿਸ ੧੭੮੬ ਤੋਂ ੧੭੯੩ ਈਃ ਤਕ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ (੩) ਸਰ ਜਾਨ ਸ਼ੋਰ ੧੭੯੩ ਤੋਂ ੧੭੯੮ ਈ: ਤਕ (੪) ਲਾਰਡ ਵਲਜ਼ਲੀ ੧੭੯੮ ਤੋਂ ੧੮੦੫ ਤਕ। (੫) ਜਾਰਜ ਬਾਰਲੂ ੧੮੦੫ ਤੋਂ ੧੮੦੭ ਤਕ (੬) ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਪਹਿਲਾ ੧੮੦੭ ਤੋਂ ੧੮੧੩ ਈ: ਤਕ (੭) ਮਾਰਕੁਈਸ ਆਫ ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ ੧੮੧੩ ਤੋਂ ੧੮੨੩ ਈਃ ਤਕ (੮) ਐਮਹਰਸਟ ੧੮੨੩ ਤੋਂ ੧੮੨੮ ਤਕ (੯) ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿੰਗ ੧੮੨੮ ਤੋਂ ੧੮੩੫ ਈਃ ਤਕ (੧੦) ਚਾਰਲਸ ਮਿਟਕਾਫ ੧੮੩੫ ਤੋਂ ੧੮੩੬ ਈਃ ਤਕ (੧੧) ਆਕਲੈਂਡ ੧੮੩੬ ਤੋਂ ੧੮੪੨ ਈਃ ਤਕ (੧੨) ਐਲਨਬਰਾ ੧੮੪੨ ਤੋਂ ੧੮੪੪ ਈਃ ਤਕ (੧੩) ਹਾਰਡਿੰਗ ੧੮੪੪ ਤੋਂ ੧੮੪੮ ਈ: ਤਕ (੧੪) ਲਾਰਡ ਡਿਲਹੌਜ਼ੀ ੧੮੪੮ ਤੋਂ ੧੮੫੬ ਈਃ ਤਕ (੧੫) ਲਾਰਡ ਕੈਨਿੰਗ ੧੮੫੬ ਤੋਂ ੧੮੫੮ ਈ: ਤਕ। ਏਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਗ਼ਦਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੰਪਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰਾਜ ਹਟ ਕੇ ਮਲਕਾ 'ਵਿਕਟੋਰੀਆ' ਦਾ ਤਪਾਵਸ ਹੋਇਆ। ਤਾਂ ਲਾਰਡ ਕੈਨਿੰਗ ਦੁਬਾਰਾ ੧੮੫੮ ਵਿਚ ੧੬ਵਾਂ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ਼ ਨੀਯਤ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ੧੮੬੧ ਈ: ਤਕ ਰਿਹਾ।

(੧੭) ਲਾਰਡ ਐਲਗਨ ੧੮੬੧ ਤੋਂ ੧੮੬੨ ਈਃ ਤਕ (੧੮) ਸਰ ਜਾਨ ਲਾਰੰਸ ੧੮੬੨ ਤੋਂ ੧੮੬੫ ਈ: ਤਕ (੧੯) ਮੇਉ ੧੮੬੫ ਤੋਂ ੧੮੭੨ ਈਃ ਤਕ (੨੦) ਨਾਰਥ ਬਰੂਕ ੧੮੭੨ ਤੋਂ ੧੮੭੬ ਈ: ਤਕ (੨੧) ਲਾਰਡ ਲਿਟਨ ੧੮੭੬ ਤੋਂ ੧੮੮੦ਈ: ਤਕ (੨੨) ਲਾਰਡ ਰਿਪਨ ੧੮੮੦ ਤੋਂ ੧੮੮੪ ਈ: ਤਕ। ਇਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ੧੮੮੨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਸ਼੍ਵ ਵਿਦਯਾਲਯ (ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ) ਬਣੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ–ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨੂੰ ਭੀ ਥਾਂ ਮਿਲਿਆ। ਅਤੇ ਗਿ: ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰੋਫੇਸਰ ਬਣੇ। (੨੩) ਡਫਰਨ ੧੮੮੪ ਤੋਂ ੧੮੮੮ ਈ: ਤਕ (੨੪) ਲੈਨਸਡੋਨ ੧੮੮੮ ਤੋਂ ੧੮੯੪ ਈ: ਤਕ

(੨੫) ਐਲਗਨ ਦੂਜਾ ੧੮੯੫ ਤੋਂ ੧੮੯੯ ਈਃ ਤਕ (੨੬) ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ੧੮੯੯ ਤੋਂ ੧੯੦੫ ਈ: ਤਕ। ਇਸ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਦੁਆਮੀ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੀ ਕੁਟਲ ਨੀਤੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ। (੨੭) ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਦੂਜਾ ੧੯੦੫ ਤੋਂ ੧੯੧੫ ਈ: ਤਕ। (੨੮)ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੂਜਾ ੧੯੧੦ ਤੋਂ ੧੯੧੬ਈਃ ਤਕ। ਏਸ ਸਮੇ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਥਾਂ ਦਿੱਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੀਯਤ ਹੋਈ (੨੯) ਚੇਮਸਫੋਰਡ ੧੯੧੬ ਤੋਂ ੧੯੨੧ ਈਃ ਤਕ (੩੦) ਰੈਡਿੰਗ ੧੯੨੧ ਤੋਂ ੧੯੨੬ਈਃ ਤਕ (੩੧) ਅਰਵਨ ੧੯੨੬ ਤੋਂ ੧੯੩੧ਈਃ ਤਕ (੩੨) ਵਿਲਿੰਗਡਨ ੧੯੩੨ ਤੋਂ ੧੯੩੬ ਈਃ ਤਕ (੩੩) ਲਿਨਲਿਥਗੋ ੧੯੩੬ ਤੋਂ ੧੯੪੩ ਈਃ ਤਕ (੩੪) ਵੇਵਿਲ ੧੯੪੩ ਤੋਂ ੧੯੪੭ ਈਃ ਤਕ (੩੫) ਮਊਂਟ ਬੇਟਨ ਮਾਰਚ ੧੯੪੭ ਤੋਂ ੧੫ ਅਗਸਤ ੧੯੪੭ ਈਃ ਤਕ ਅਗੇ ਭਾਰਤ ਵਲੋਂ ੧੫ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ੨੧ ਜੂਨ ੧੯੪੮ ਈਃ ਤਕ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਰਹਿ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬੇੜਾ ਡੂੰਘੇ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਵਿਚ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ ਹੁੰਦਾ ਛੱਡ ਗਿਆ।

ਫੂਲਕੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ

ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਖੋਹਕੇ 'ਇਕੋ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ' ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਅਪਣਾ ਸ਼ਖਸੀ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਭ ਰਾਜਿਆਂ, ਰਈਸਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਡਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸੰਃ ੧੮੦੬ ਈਃ ਵਿਚ ਜਨਰਲ ਪੇਰਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਲਈ ਲਾਰਡ ਮਿੰਟੋ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ ਭੇਜਿਆ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ੧੮੦੯ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਬੜੀਆਂ ਸੁਖਾਲੀਆਂ ਕਾਰਮਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਤਪ੍ਰਯ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਲੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਜਿਤੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਫੋਜ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਣੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ੩ ਮਈ ੧੮੦੯ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਲੋਂ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਭਾਵ ਇੰਜ ਹੈ :–

(੧) ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਇਸ ਪਾਰ ਦੇ ਰਈਸ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣਗੇ।

(੨) ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਦੇ ਵੀ ਖ਼ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਮੰਗੇਗੀ।

(੩) ਸਾਰੇ ਰਈਸਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਓਹੋ ਹੀ ਹੱਕ ਤੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹਿਣਗੇ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ।

(੪) ਜਦ ਕਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਿਪਾਹ ਕਿਸੇ ਰਈਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੇਗੀ, ਉਹਨੂੰ ਰਸਦ ਦੇਣੀ ਪਏਗੀ।

(੫) ਜਦ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਇਸ ਪਾਸੋਂ ਆਵੇਗਾ, ਤਦ ਸਾਰੇ ਰਈਸਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਮਦਦ ਦੇਣੀ ਪਏਗੀ।

(੬) ਜੇਹੜਾ ਸੁਦਾਗਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਲਸ਼ਕਰ ਵਲ ਵਲਾਇਤੀ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਰਈਸ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੇਗਾ, ਓਸ ਤੋਂ ਮਸੂਲ ਜਾਂ ਜ਼ਕਾਤ ਕੋਈ ਨਾ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ।

(੭) ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ) ਰਿਸਾਲੇ ਵਾਸਤੇ ਘੋੜੇ ਖ਼ਰੀਦਣ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਾਸ ਸਨਦ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਹਨੂੰ ਮਹਸੂਲ ਆਦਿਕ ਕਿਸੇ ਤਰਾਂ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਹੋਵੇਗੀ।

(ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖ਼ਾਲਸਾ (ਰਾਜ਼ ਖ਼ਾਲਸ) ਹਿਸਾ ੩ ਭਾਗ ੨ ਸਫ਼ਾ ੧੦੨)

ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਤੇ ਕਾਰਮਾਂ ਦਿਖਲਾਵੇ ਹੀ ਸਨ। ਥੋੜੇ ਹੀ ਬਰਸਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਹੜੱਪ ਕਰ ਲਏ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਯਮਾਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ੨੦੦ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਪਿੰਡ ਜੋ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਗਭਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸੀ, ਜਬਤ ਕਰ ਲਏ। ਤਾਂ ਫੂਲਕਿਆਂ ਨੇ ੨੭ ਸਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਲ ੬੬ ਪਿੰਡ ਵਾਪਸ ਕਰਾਏ।ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਜਿਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕਦਮ ਨਵਾਂ ਅਹਦਨਾਮਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਾਰਮਾਂ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਅਤੇ ੧) ਵਿਚੋਂ।=) ਖਿਰਾਜ ਲੈਣਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਸੰਤਾਨ ਹੀਨ ਰਈਸਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪਹਿਲੀ ਕਾਰਮ ਦੇ ਉਲਟ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਚਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਤਲੁਜ਼ ਤੋਂ ਉਰਾਰ ੧੮੪੯ ਈ: ਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਈਸਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਦੇਸ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਖੋਹਣ ਦੇ ਸਮੇਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੩੬ ਬਰਸ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇ ਖਰੀਦ ਅਤੇ ਵਿਅਸਨੀ (ਐਬੀ) ਬਣਾਕੇ ਅਪਣੀ ਅਣਖ ਅਤੇ ਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਉਕੀ ਹੀ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦਿਵਾ ਛਡੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਸਿਖਾਂ ਜੈਸੀ ਬਹਾਦਰ ਕੌਮ ਦੇ ਆਸ੍ਰੇ ਅੱਧੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਜੈ ਕਰਕੇ ਜਾਣ ਲਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪ ਗਏ।

੫. ਪ੍ਰਕਰਣ
ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ
ਧਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਮੁਲਕੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਤੇ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਜੋ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਂ

ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਰਿਗ ਵੇਦ ਦੁਆਰਾ ਆਰਯ ਅਤੇ ਦਸ੍ਯੂ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜੁੱਧਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਚਾ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਜੋ ਆਰਯਾਂ ਦੇ ਮੁਲਕੀ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਾਂਗਲੀਆਂ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅਤੇ ਜੱਗਾਂ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਭੀ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਰੇਕ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਹੀ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਦਾ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਅਤੇ ਜੰਗੀ ਆਗੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਰਿਚਾਂ ਅਤੇ ਯਜੁਸ਼ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਧਰਮਪ੍ਰਧਾਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬਲਕਿ ਏਸ ਦ 'ਨਾੜਿਪਿਤ' ਅਤੇ 'ਨੈਮਿਖ' ਆਦਿ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਰਿਖੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ

ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਦਵਤੀ (ਮਾਰਕੰਡਾ) ਨਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਦੇਸ਼ ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਬ੍ਰਹਮਵਰਤ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਯੁਗ

ਜਦੋਂ ਰਾਜਸੀ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵੇਹਲਾ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮਣ ਸ੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੋਹਿਤੀ ਤੇ ਹੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੈਤਿਕ ਅੰਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪਰਮੇਸ੍ਵਰ ਜਾਂ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਅਗਨੀ ਦੇਵਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਤਰਕੇ 'ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸੰਮਤੀ ਅਤੇ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਬਲਕਿ ਆਰਯ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਤੋਂ ਗੰਗਾ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਰੋਕਣ ਅਤੇ ਬਸਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੀ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਆਦਿ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜਾ 'ਸੁਦਾਸ' ਆਦਿ ਦਾ 'ਵਿਸ਼੍ਵਾਮਿਤ੍ਰ' ਆਦਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਆਦਿਕ ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ 'ਮਗਧ'-ਤਥਾ ਮਿਥਲਾ ਆਦਿ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵਸਣਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਪਾਲਸੀ ਤੇ ਇਤਨਾ ਅਸਰ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਪਰਾਇਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ 'ਸੰਬੂਕ' ਨਾਮੇ ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਤਪੱਸੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਮਰ ਜਾਣ ਤੇ ਜਾਨੋ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਰਤਮਾਨ (ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ) ਧਰਮ ਉੱਚਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੌਧ ਸਮੇਂ ਸਮੂਹ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਬਲਕਿ ਬਾਲ੍ਹੀਕ (ਬਲ਼ਖ) ਕੰਧਾਰ ਅਤੇ ਮਿਸਰ ਆਦਿ ਦੂਰ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ।

ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁਧ ਧਰਮ

ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਸਦਕੇ ਧਰਮ ਵਲੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬਿਮੁਖਤਾ ਅਤੇ ਅਰੁਚੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਬੋਧਾਂ ਦੇ ਤਪ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਸਦਕੇ ਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਵ੍ਰਧਨ ਜੈਸਿਆਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਭੀ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਬੋਧ ਧਰਮ ਦਾ ਝੰਡਾ ਰਾਜ-ਪੁਤ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਭਿੱਛੂਆਂ (ਸਾਧੂਆਂ) ਦੁਆਰਾ ਝੁਲਾਇਆ। ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚੋਂ 'ਮੰਤ੍ਰਬਾਨ' (ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰੇਣੀ) ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਰਾਜਾ ਭਰਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਜੈਸੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮਾਇਆ ਧਾਰੀ ਰਾਜ ਭਾਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਝੋਲੀ ਅਤੇ ਖਿੰਥਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣੇ। ਇਹ ਸਭ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਜੋ ਉਜੈਨ ਦੇ ਮਾਲਵੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ' ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਤਿਆਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿਆ। ਬਲਕਿ ਅਜ ਤਕ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਕਾਇਰਤਾ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਦਯਾ ਦਾ ਅਸ਼ੁੱਧ ਲੱਛਣ ਵਿਦੇਸੀ ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਰਸ ਤਕ ਬਲੀਦਾਨ ਲੈਣ ਲਈ ਬੇਬਸ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਬਾਖਤਰ ਦੇ ਕੁਸਾਨ, ਸ਼ਕ ਤੇ ਹੂਨ ਆਦਿ

ਜੱਟ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਭਾਵੇਂ ਪੂਰਬੋਕਤ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ, ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ

ਜਿਹਾ ਸੀ। ਮਗਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਨੀਚਰ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਆਦਿ ਗ੍ਰਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਣਾ, ਭੂਤ, ਪ੍ਰੇਤ, ਖੇਤ੍ਰ ਪਾਲ, ਬੀਬੜੀਆਂ ਅਤੇ ਜੋਗਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪੁਰਾਣਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਇਕ ਖਾਸ ਅੰਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਭੀ ਵੈਦਿਕ ਅਥਵਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਾਸੀ ਦਾ ਇਤਨਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਹ ਅਜ ਭੀ ਮਰਨ-ਮਾਰਨ ਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਧਰਮ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਧੱਮ ਸੀ, ਮਗਰ ਸਮਾਂ ਫਿਰ ਜਾਣ ਤੇ ਬਲਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭੀ ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਕਬਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਅਤਿ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਜਾਦੂ–ਟੂਣਾ–ਟਾਮਣ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਹੁਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਜ ਕਲ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਧਰਮ ਪੂਰਬੋਕਤ ਪੁਰਾਣਕ ਧਰਮ ਵਰਗੀ ਵਹਮ ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੇ ਸੂਖਮ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਤਿ ਪਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਜਟ, ਮੁਗਲ ਅਤੇ ਸ਼ਕ ਆਦਿ ਜਾਤੀਆਂ ਵੇਦਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੜ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਛਡਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੇਵਲ ਭੂਤ, ਪ੍ਰੇਤ, ਜੋਗਨੀਆਂ ਤੇ ਬੀਬੜੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਪਣਾ ਸਿਧਾ ਜਿਹਾ ਧਰਮ ਮੰਨਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਬਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਧਕੇ ਹੋਏ ਆਰਯਾ ਅਪਣੇ ਅੱਡਰੇ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤੇ ਹੀ ਪੂਜਦੇ ਰਹੇ। ਦ੍ਰਾਵੜਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਗਣਾਂ (ਖੇਤ੍ਰਪਾਲ, ਭੈਰਉ ਅਤੇ ਬੇਤਾਲ ਆਦਿ) ਅਤੇ ਨਾਗਾਂ ਤੇ ਬਨਸਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪੂਜਣਾ ਅਰੰਭਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਛਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਯੱਗਾਂ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦੀ ਕਾਢ ਕਢੀ, ਜੋ ਅੰਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ *ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਕੇ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭੀ ਬਣੇ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਜੁਧ ਪਿਛੋਂ ਮੁੜਕੇ ਵੇਦ ਮਾਰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਯਾਸਕ ਆਦਿ ਦੀ ਨਿਰੁਕਤ, ਪਾਣਿਨਿ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰਿਲ ਭੱਟ ਜੈਸੇ ਵੈਦਿਕ ਧੁਰੰਦਰ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਭੀ ਵੇਦ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤੇ ਤਥਾ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਸ੍ਰੂਪ ਸਾਸਤ੍ਰੀ ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲਖਣ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਲਗੇ, ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨਕਾਰਾਂ ਦੀ ਦਲੀਲ ਭਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਅਗਰਸਰ ਕਰ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਨੂੰ 'ਜਗ ਕਊਆ ਮੁਖਿ ਚੁੰਚ ਗਿਆਨ' ਦੇ ਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਚੁੰਚ ਗਿਆਨੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ 'ਜਗ ਝੂਠਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਚ ਅਤੇ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ (ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ) ਹੀ ਹੈ' ਏਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਸਰੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੀਨ ਹੋ ਕੇ, ਰਹੇ ਸਹੇ ਕਰਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਉਕੀ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਬੈਠੀ। ਉਧਰੋਂ ਜੈਨ ਬੋਧ ਧਰਮ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਧੂਰਤਾਂ, ਭੰਡ ਅਤੇ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਖ ੨ ਕੇ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੇਦਾਂ ਵਲੋਂ ਇਤਨੀ ਮੋੜ ਦਿਤੀ ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਵੇਦ ਭਗਵਾਨ ਡਰਦੇ, ਕੰਬਦੇ ਅਤੇ ਓਪਰੇ ਜਿਹੇ ਹੋ ਕੇ, ਉਹ ਭੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੁਢਲੇ ਵੇਦ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਦੱਖਣੀ ਦ੍ਰਾਵੜਾਂ ਦੀ ਕਢੀ ਹੋਈ ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ, ਨਾਗਾਂ ਤੇ ਨਾਦੀਆ ਬਲਦ, ਲਛਮੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਟੇਕ ਲੈ ਕੇ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਪੌਰਾਣਕ ਧਰਮ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਗਈ। ਦੱਖਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਅਰਥਾਤ ਬਿਕ੍ਰਮ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਓਸ ਦੇਸ ਤੋਂ ਆਓਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਰ, ਸ਼ੱਕ ਅਤੇ ਗੁੱਜਰ ਆਦਿ ਜਾਤੀਆਂ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਧਰਮ ਲੈ ਆਈਆਂ

*ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਨੇ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸੁਖਦੇਵ ਨੂੰ ਕਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜੀਵਲ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਪ੍ਰਵਾਹਣ ਛਤ੍ਰੀ ਨੇ, ਗੌਤਮ ਬੰਸੀ 'ਅਰੁਣ' ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਉਦਾਲਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕੇਕਯ ਦੇਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਅਸ੍ਵਪਤੀ ਕਕੜ ਛਤ੍ਰੀ (ਭਰਤ ਦੇ ਨਾਨੇ) ਨੇ ਬਹੁਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੀ।

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਲੋਈ, ਯੂਨਾਨੀ, ਬਾਖਤਰੀ, ਖਹਰੇ, ਮਾਨ, ਛਤ੍ਰਪ, ਖੋਖਰ, ਜੋਧੇ ਤੇ ਅਰਜਣਾਇਨ ਤਥਾ ਯਾਦਵ ਤੇ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਠਾਕਰ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣੇ ਬਸਨੀਕ ਭੀ ਜੱਟਾਂ ਤੇ ਸ਼ੱਕਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਤੋਂ ਭੂਤਾਂ ਚੁੜੇਲਾਂ, ਬੀਬੜੀਆਂ ਅਤੇ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਮਸਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੂਜਕ ਬਣ ਗਈਆਂ।

ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮਾਂ

ਆਉਣ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਦਮਨ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਕਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ੨ ਅਪਣਾ ਧਰਮ ਮਨੌਣ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਜੋਸ਼ ਨੇ ਗ੍ਰੀਬ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੋਂ ਆਲਮ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਨੇ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਬਲਕਿ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਜੈਸੀ ਕੱਟਰ ਹਿੰਦੂ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਜੱਟਾਂ ਜੈਸੀ ਅਨਮੋੜ ਕੌਮ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਭੀ ਅਕਬਰ ਜੈਸੇ ਚਾਲਾਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਨਰਮ ਪਾਲੀਸੀ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਦੀ ਅਨਾਦੀ–ਅਨੰਤਤਾ' ਦਾ ਐਸਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਹ 'ਯਥਾ ਰਾਜਾ ਤਥਾ ਪਰਜਾ ਯਥਾ–ਚਾਰਯਸਤਥਾ ਵਿਧੀ' ਅਨੁਸਾਰ ਖੁਸ਼ੀ ੨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਡੋਲੇ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ। ਫੇਰ ਅਸਚਰਜ ਇਹ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀਆਂ ਬਣਾਕੇ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁੱਲਾ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਨੂੰ 'ਮੀਏਂ ਕੇ' ਕਹਾਉਣ ਅਤੇ 'ਪੰਜ ਹਜਾਰੀ' ਤੇ ਸਤ ਹਜਾਰੀ ਦੇ ਹੁੱਦੇ ਲੈਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਗੌਰਵ ਸਮਝਣ ਲਗੇ। ਇਹ ਸਭ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਜੋ ਦਮਨ ਨੀਤੀ ਦੀ ਜੜ ਪਟਣ ਦੇ ਥਾਂ ਮੁਸਲਿਆਂ ਦੀ ਕੁਟਲ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸਗੋਂ ਸਹਾਇਕ ਬਣ ਗਿਆ ਅਰਥਾਤ ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਸਮ੍ਰਝਕੇ ਵਰਤਦੇ ਆਏ।

ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਅਤੇ ਕੱਟਰ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਆਚਾਰ ਨੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਹੀਨ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਚੇ ਧਰਮ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭੀ ਅਤਯੰਤ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਵੰਗਾਰਿਆ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ 'ਕਲਿਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਸਾਈ ਧਰਮ ਪੰਖ ਕਰ ਉਡਰਿਆ ॥ ਕੂੜ ਅਮਾਵਸ ਸਚ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹਿ ਚੜ੍ਹਿਆ।' ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਾ ਪਰਜਾ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਉਕਾ ਹੀ ਅਭਾਵ ਜਿਹਾ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਰਾਜੇ ਤਾਂ 'ਉਲਟੀ ਬਾੜ ਖੇਤ ਕੋ ਖਾਈ' ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਮਦ ਵਿਚ ਅਧਰਮ ਨੂੰ 'ਧਰਮ' ਕਹਿ ੨ ਕੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਭੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਧਰਮ ਰੂਪਧਾਰੀ' ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਅਚਾਰਯ 'ਲਬ ਪਾਪ ਦੁਇ ਰਾਜਾ ਮਹਤਾ ਕੂੜ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰ। ਕਾਮ ਨੇਬ ਸਦਿ ਪੁਛੀਐ ਬਹਿ ਬਹਿ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰ॥ ਅੰਧੀ ਰਯਤ ਗਿਆਨ ਬਿਹੂਣੀ ਭਾਇ ਭਰਹਿ ਮੁਰਦਾਰ॥ ਗਿਆਨੀ ਨਚੈ ਵਾਜੇ ਵਾਵਹਿ ਰੂਪ ਕਰਹਿ ਸੀਗਾਰ॥ ਊਚੇ ਕੂਕੇ ਵਾਦਾ ਗਾਵਹਿ ਜੋਧਾ ਕਾ ਬੀਚਾਰ॥' ਮੂਜਬ ਰਾਮਾਯਣ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਆਦਿ ਦੀ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋਧਿਆਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦ੍ਰਿੜਾਉਣਾ ਸਮਝ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਹਾਹਾਕਾਰ ਅਤੇ 'ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਸਿ ਬੇਨੰਤੀਆਂ ਮਿਲੈ ਨਾਮੁ ਆਧਾਰਾ॥' ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸੁਣਕੇ 'ਤੁਠਾ ਸਚਾ ਪਾਤਸਾਹੁ ਤਾਪੁ ਗਇਆ ਸੰਸਾਰਾ॥'

ਤਥਾ–'ਸਭੇ ਇਛਾ ਪੂਰੀਆਂ ਜਾ ਪਾਇਆ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ ॥' ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ 'ਸਾਧ ਰੂਪ ਅਪਨੋ ਤਨ ਧਾਰਿਆ। ਮਹਾ ਅਗਨਿ ਤੇ ਆਪੁ ਉਬਾਰਿਆ ॥' ਅਰਥਾਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਦਮਾਗੀ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਛੁਡਾਕੇ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਬਣਾਇਆ। ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਬੀਰ ਅਤੇ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਮੇ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਓਹੋ ਸੱਤ ਧਰਮ 'ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਨਾਲ' ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ। ਜੇ ਉਹ ਅਜੇਹਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਦੀ ਨਰਮ ਪਾਲਿਸੀ ਹੇਠ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚੌਥਾਈ ਹਿਸੇ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹੜੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦੀ। ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਹਜ਼ੂਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ 'ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਜ ਮਰਵਾਊਂ। ਤਬੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਕਹਾਊਂ।' ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਨਾ ਕਰਦੇ, ਤੇ 'ਤੀਸਰ ਪੰਥ ਚਲਾਇਓਣ ਵਡ ਸੂਰ ਗਹੇਲਾ।' ਅਨੁਸਾਰ ਪਰ-ਉਪਕਾਰੀ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨਾ ਸਾਜਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਹੀ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਭੀ ਸਿਖ ਜਾਂ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਸੋ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਭੀ ਏਸੇ ਧਰਮ ਪਰਾਇਣ' ਮਾਲਵੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਜਨਮ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਅਤੇ ਗੁਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ 'ਜੁਗ ਜੁਗ ਅਟਲ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਸਿਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਚਲਾਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਉਤ ਬਣਾ ਦਿਤਾ, ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਏਸੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਂਸ਼ੀ-ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਜੁਧ ਛੇਤ੍ਰ-ਨਥਾਣਾ ਤਥਾ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੰਡਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਪਿਰਟ ਮਾਲਵੇ ਅੰਦਰ ਕੁਟਕੇ ਭਰ ਦਿਤੀ ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਖਾਸੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ।

ਪੂਰਬੋਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੇ ਸਾਂਤ ਬੀਰ ਅਵਤਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਅਵਰ ਬਾਸਨਾ ਨਾਹਿ ਕਛੁ ਧਰਮ ਜੁੱਧ ਕੇ ਚਾਇ' ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਵਿਕਾਸ਼ 'ਧਰਮ ਚਲਾਵਨ ਸੰਤ ਉਬਾਰਨ। ਦੁਸ਼ਟ ਸਭਨ ਕੋ ਮੂਲ ਉਪਾਰਨ' ਲਈ, ਹਾਂ ਹਾਂ 'ਧਰਮ ਪ੍ਰਚੁਰਬੇ ਕੋ' ਅਰਥਾਤ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਪਿਛੋਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਪਣਾ ਰੂਪ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ (ਖਾਲਸਾ ਮੇਰੋ ਰੂਪ ਹੈ ਖਾਸ) ਥਾਪ ਕਰਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਨੇ ਅਪਣੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪਰਾਇਣਤਾ ਦੇ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਾਲਿਮ ਰਾਜ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪਟ ਦਿਤੀ। ਅਤੇ ਅਨਾਥ ਅਰੁ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਰਜਾ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬਹੂ ਬੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਅਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਕਈ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤਕ ਵਾਰਦੇ ਹੋਇਆਂ 'ਵਡ ਸੂਰ ਗਹੇਲਾ' ਇਹ ਵਾਕ ਸਫਲ ਕਰ ਦਿਖਲਾਇਆ। ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਅਮਨ ਦਾ ਅਦੁਤੀ ਸ੍ਵਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਕਲੰਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮਥਿਓਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਇਹ ਅਕਹਿ ਅਤੇ ਅਸਹਿ ਤਪ ਅਤੇ ਘਾਲਾਂ ਕੇਵਲ ਧਰਮ ਪਰਾਇਣ ਹੀ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੀਬ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਰਿਆਮ ਨੇ ਰੰਞਾਣਿਆਂ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਵਿਧਵਾ, ਯਤੀਮ ਅਥਵਾ ਅਨਾਥ ਦੁਖੀ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅਯੋਗ

ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਕੋਈ ਅਪਣੇ ਜੋਰ ਅਤੇ ਬਹੁਤਾਇਤ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਸੌਂਹੇ ਅੜ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੋਕ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਸੂਲ ਦੇ ਸਤ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਜਦੋਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜ ਮੱਦ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਖ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਖਾਲਸਈ ਧਰਮ ਤੇ ਕੁਝ ਓਪਰੀ ਜਹੀ ਉਦਾਸੀ ਆ ਗਈ ਮਗਰ ਭਾਂਡੇ ਦੀ ਥੰਧਿਆਈ ਵਾਂਗ ਸਤ ਧਰਮ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੋਏ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਅਪਣੀ ਕੌਮ ਅਤੇ ਦੇਸ (ਮਾਲਵਾ) ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਏ ਹਨ, ਜੋ ਕਦੇ ਭੀ ਨਿਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ, ਭਾਵੇਂ ਲੱਖ ਸ਼ੈਤਾਨੀ ਅਪਣੇ ਸੁਭਾਓ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਟਲ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਝੱਖ ਮਾਰੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਗੁਰਦ੍ਵਾਰੇ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਾ ਕਾਇਮ ਹੋਣਾ ਸਿਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅਤੇ 'ਸਰਦਾਰ ਖਾਲਸਾ' ਦੇ ਉਦਮ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਣੇ ਸਿਖ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਦਾਨ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਦੇ ਸਿੰਘ (ਕੈਂਥਲ) ਦਾ ਇਕ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੂੰ ਇਕ ਕਬਿਤ ਤੇ ਇਕ ਲਖ ਮੁਹਰਾਂ ਦੇਣੀਆਂ, ਮ: ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਪੁਸਤਕ ਲਈ ੧ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਇਨਾਮ ਦੇ ਦੇਣਾ। ਸ: ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜੀਏ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਨੀ ਭੱਟਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹਿਕਮਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿਕ ਸਿਖ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਪਰਾਇਣ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਂ ਸ਼ੋਕ ! ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆ, ਸਭਯਤਾ, ਧਨ ਦੌਲਤ, ਚੱਜ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਘੜਤਾ ਸਮਝਦੇ ਸੀ, ਓਥੇ ਓਪਰੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਯਤਾ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪੱਕੇ ਬੇਮੁਖ ਅਤੇ ਅਪਣੇ ਵਡਕਿਆਂ ਅਤੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ੨ ਅਸਰਧਕ ਹੋਏ ਭੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਬਲਕਿ ਸਭ ਮਤਾਂ ਦੇ ਅਕਸਰ ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਭ੍ਰਮ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਸ਼ੰਕਾਵਾਦੀ ਬਣ ਕੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਖੋਖਲੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨੌਜਵਾਨ ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲਗ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋਸਾਇਟੀਆਂ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਲੀਡਰ ਸੇਵਾ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਲਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਵਿਦਿਆ, ਬੁਰਛਾ ਗਰਦੀ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆ, ਅਮਨ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਉਡ਼ ਰਹੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ, ਰਈਸਾਂ ਅਤੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਾਨ ਵਲੋਂ ਇਤਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਟ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਭਾਈ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਮ. ਏ. ਦੀ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਕਬਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ:–

ਕਬਿੱਤ :–

ਆਏ ਜੋ ਸਵਾਲੀ, ਜਾਏ ਦਰ ਸੇ ਵੋਹ ਖਾਲੀ,
ਤਾਂਕੋ ਦੇਤੇ ਗਾਲੀ ਕਹੇਂ ਹਮ ਭੋਏਂ ਲਹ ਗਏ।
ਮੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਾਟਸ਼ਾਲਾ ਕਾਜ ਧਰਮ ਦੇ,
ਦੇਵਨ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹ ਗਏ।
ਦਾਦਾ ਦੀ ਨਾ ਸ਼ਰਮ ਕੋਈ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਕੀ ਭੀ ਲਾਜ ਨਾਹੀਂ
ਇਜ਼ਤ ਔਰ ਗੈਰਤ ਕੇ ਪਟੇ ਸਭ ਲਹ ਗਏ।

ਮਾਂਗੇ ਕੋਈ ਧਰਮ ਹੇਤ, ਪਾਈ ਨਾਂਹਿ ਏਕ ਦੇਤ,
ਆਜ ਕੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਕੇ ਅਮੀਰ ਐਸੇ ਰਹ ਗਏ।

ਪੁਨਾ :–

ਕਬਿੱਤ–ਮੂਖਕ ਬਿਲਾਰ ਸੇ ਜਿਉਂ, ਕਾਗ ਤੀਰ ਮਾਰਸੇ ਜਿਉਂ,
ਚੋਰ ਕੋਤਵਾਲ ਸੇ ਔ ਚਿੜੀਆਂ ਜਿਉਂ ਬਾਜ ਸੇ।
ਪਵਨ ਸੇ ਬਾਦਰ ਜਿਉਂ, ਲੱਛਮੀ ਸੇ ਦਾਰਦ ਜਿਉਂ,
ਅਗਨੀ ਸੇ ਪਾਰਦ ਜਿਉਂ, ਮ੍ਰਿਗ ਬਨ ਰਾਜ ਸੇ।
ਤਮ ਜਿਉਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੇ, ਨਿਰਾਸਤਾ ਧੁਰਾਸ ਸੇ,
ਸੁਗੰਧੀ ਹੀਂਗ ਬਾਸ ਸੇ, ਪਖੰਡੀ ਖੁਲੇ ਪਾਜ ਸੇ।
ਗੁੱਗਲ ਦੀ ਧੂਪ ਤੇ ਜਿਉਂ, ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਭਗ ਜਾਵੇ,
ਆਜ ਕੇ ਅਮੀਰ ਤੈਸੇ ਭਾਗੇਂ ਸੁਭ ਕਾਜ ਸੇ।

ਅੱਜ ਕਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਿਮੁਖਤਾ ਭਰੀ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਗ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਮਾਯਾਵੀ ਜੁਗ ਵਿਚ 'ਜਿਸ ਕਾ ਰਾਜ ਤਿਸੀ ਕਾ ਸੁਪਨਾਂ' ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਰੋਪੀਅਨ ਫੈਸ਼ਨ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਵਡਾ ਧਰਮ ਗਿਣਿਆਂ ਜਾਣ ਲਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਨਕਟੀ ਕੋ ਠਣਗਣ' ਦਾ ਅਸਰ ਹੀ ਨਾਸਤਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿਆਣੇ ਦੀ ਕਹਾਵਤ ਅਨੁਸਾਰ (†ਟਿਕਾ ਏਵ ਧਰਮੋ ਟਕੈਵ ਮਿਤ੍ਰੰ ਬਾਂਧਵਸ਼ਚ। ਤਦੇ ਵਿਸ਼ਟੰ ਪ੍ਰਿਯੰਚ ਯੱਟਕਾਯਤੇ ਕਰਮ) ਟਕਾ ਹੀ ਪਰਮ ਧਰਮ ਅਤੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਮਤ ਅਥਵਾ ਸਤ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਅਤਯੰਤ ਤਿਆਗ ਭੀ ਮਨਮਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਤਥਾ ਭਲੇ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਧਰਮ ਨਾਲ ਕਮਾਈ ਮਾਇਆ ਭੀ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਸਫਲ ਹੈ। ਪਰ, ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਅਥਵਾ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚੜ੍ਹਵਾਂ–ਉਤਰਵਾਂ ਰੰਗ ਅਥਵਾ ਅਸਰ ਨਾ ਚੜ੍ਹੇ। ਏਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਉਪਾਇ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕੰਮ ਛਡ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੋ ਹੋਰਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਸਿਖ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਦੌਰੇ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਇਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤਥਾ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਸਿਖ ਰਾਜੇ ਰਈਸ, ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾਂ, ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੰਥ ਤੇ ਦੇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਹੁਤੀ ਮਾਲਵਾ ਨਿਵਾਸੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਆਈ ਹੈ। ਜੋ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸਿਖੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਤੋਂ ਸਿਵਾਇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ, ਕਿਸੇ ਪੰਥ ਜਾਂ ਜਾਤਿ-ਗੋਤ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਏਸੇ

†ਟਕਾ ਹੀ ਧਰਮ, ਮਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। ਓਹੋ ਕਰਮ ਇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਟਕਾ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ।

ਗੱਲ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਾਲਵੇਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਦੇਸ ਬਾਸੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਘਾਲਨਾ ਭੀ ਅਪਣੇ ੨ ਥਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮਜਿਕ ਗਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਵੇਂ ਭੀ ਘਟ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਿਖੀ ਭਾਵ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਆਏ ਹੋਏ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਭੀ ਦੇਸ ਅਤੇ ਕੌਮ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣਾ ਸਗੋਂ ਨਾਮ ਧਰੀਕ ਸਿਖ ਭੀ ਜੋ ਸਿਖੀ ਭਾਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਦੇਸ ਕੌਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਬੜੇ ੨ ਅਦੁਤੀ ਕੰਮ ਕਰ ਗਏ। ੧੯੧੪ ਈ: ਵਿਚ ਅਮ੍ਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਲਗ ਪਗ ੬੦੦੦ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚੋਂ ਗੈਰ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੫੦ ਤੋਂ ਭੀ ਘਟ ਸੀ। ਰਹਿੰਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਭ ਨਾਮ ਧਰੀਕ ਸਿਖ ਹੀ ਸਨ। ਦੇਖੋ ਬੰਗਾਲੀ ਸਾਨਿਆਲ ਦਾ 'ਬੰਦੀ ਜੀਵਨ' ਨਾਮੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਲੇਖ। ਦੇਖੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਜ਼ਿ: ਲੁਦਿਹਾਣਾ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਦਾ ਨਮੂਨਾ, ਜੋ ਫਾਂਸੀ ਮਿਲਨ ਤੇ ਜੱਜ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਡਰਸ ਦਾ ਕਾਤਲ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਫਾਂਸੀ ਚੜਨ ਲਗਾ ਆਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੇਰਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਸਿਖੀ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਹੋਵੇ' ਇਹ ਵਡਿਆਈ ਸਿਖੀ ਭਾਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਜਾਂ ਕੌਮ ਵਿਚੋਂ ਹੋਵੇ। ਅਸੀਂ 'ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਦਾਨ' ਨਾਮੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਿਖ ਪੰਥ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸਿੱਧ ਕਰਾਂਗੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੈਰ ਮਲਵਈਆਂ ਦਾ ਭੀ ਚੋਖਾ 'ਯੋਗ ਦਾਨ' ਸਾਬਤ ਹੈ।

੭. ਪ੍ਰਕਰਣ
ਤਅੱਲਕੇ

ਬਾਦਸ਼ਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੰਸ਼ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੋ ਛੋਟੇ ੨ ਇਲਾਕੇ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ਾਂ (ਜਾਗੀਰ ਦਾਰੀਆਂ) ਜਾਂ ਪਰਗਣੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਅੱਲਕੇ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਭੀ ਅਜਿਹੇ ਤਅੱਲਕੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ :–

(੧) ਅਕਾਲ ਗੜ੍ਹ

ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸੀ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸ: ਦੁੱਲਾ ਸਿੰਘ (ਸਰਾਉ) ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਪਿੰਡ ਬੜੀ-ਟਿੱਬਾ (ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ) ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ੪ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਬੀਬੀ ਰਾਜ ਕੌਰ 'ਬਡਰੁਖਿਆਂ' ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ 'ਸ਼ੁਕਰ ਚੱਕ' ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਬੜੀ ਟਿੱਬੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਠਹਰੇ, ਤਾਂ ਦੁੱਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਜੋ ਨੰਬਰਦਾਰ ਸੀ, ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੁੱਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ। ਉਹ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਖਿਡਾਵਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ 'ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘੋੜਾ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜ ਬਣ ਕੇ ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ 'ਸਧਾਰ' ਆਦਿਕ ੧੩ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਭੀ ਸ: ਦੁੱਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਸ ਸੀ। ਅਕਾਲ ਗੜ੍ਹ ਬਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਹਲਵਾਰੇ ਵਾਲੇ ਰੰਘੜਾਂ ਦਾ 'ਕਿਆਣਾ' ਨਾਮ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰੋੜੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਭੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਓਥੇ 'ਅਕਾਲ ਗੜ੍ਹ' ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਸ: ਦੁੱਲਾ ਸਿੰਘ ਬੱਦੋਵਾਲੀਏ ਦਾ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਭੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ।

(੨) ਤਅੱਲਕਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ

ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਪਟਿਆਲਾ) ਨੇ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ 'ਈਸੜੂ' (ਪਾਇਲ) ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਾਖਾ ਤੇ ਸਿਧਵਾਂ ਦਾ ਪਰਗਣਾ, ਜੋ ਰਾਇਕੋਟੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਤ ਕੇ ਰਾਜਾ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਪਗਵੱਟ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੮੪੬ ਈ: ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਰਗਣਾ ਜ਼ਬਤ ਹੋਇਆ।

(੩) ਤਅੱਲਕਾ ਸੁਨੌਰ

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾ ਬਸਿਆ ਹੋਇਆ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ ਸੂਬਾ ਸਰਹੰਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਵਾਬ ਅਤਾ-ਉੱਲਾ-ਖਾਂ ਕੋਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਕਾਲੇਕੇ) ਨੇ ਜਿਤ ਕੇ ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਅਤਾ-ਉੱਲਾ ਦੀ ਕੱਚੀ ਗੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਨਗਰ ਪਟਿਆਲਾ ਵਸਿਆ।

(੪) ਸਮਾਣਾ

ਇਹ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ੧੮ ਮੀਲ ਦਖਣ ਵਲ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਕੁਤਬੁੱਦੀਨ 'ਸਮਾਨਾ' ਨੇ ਅਪਣੇ ਗੋਤ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੁਨਾਮ ਤਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਏਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਡੇ ਹੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਸਨ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਵਡੇ ਤਅੱਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਿਜ਼ਾਮ ਆਸਿਫ਼ਜਾਹ (ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੱਖਣ) ਦਾ ਇਹੋ ਪਿਛੋਕਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਏਥੇ ਮਾਲ ਦੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦਰਜ ਹੈ। ੧੭੦੯ ਈ: (੧੭੬੬ ਬਿ:) ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ੧੭੬੭ ਬਿ: ਤੋਂ ਰਿ: ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ।

(੫) ਸ਼ਹਿਣਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਤੇ ਪਰਗਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਸੀ। ਹੁਣ ਖੁਮਾਣੋਂ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਦੇ ਵੱਟੇ ਇਹ ਪਰਗਣਾ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਣੇ ਨੂੰ ਮ: ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੜੇ ਭਾਈ ਬਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਇਥੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੀ। ਜੋ ਬੜਾ ਗੁਣੀ ਤੇ ਦਾਨੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਮਲੌਦ, ਰਾਮ ਪੁਰ, ਬੇਰ ਅਤੇ ਪੱਖੋਕੇ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਗਣਾ ਭੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਰਾਮ ਪੁਰ ਦੇ ਸ: ਰਾਜੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਬੜੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਖੋਕਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬੜੇ ਹੀ ਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਸਨ।

(੬) ਸੁਨਾਮ

ਇਹ ਨਗਰ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰ ਬੰਸੀਆਂ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਪਰਸਿੱਧੀ ਹੋਈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਯੱਗਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਨੌਰ ਤੇ ਸੁਨਾਮ ਬੜੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਨਗਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਖ਼ਿਲਜੀਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਦੋਬਾਰਾ ਬਸਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਉਠ ਦੀ ਕੁਹਾਣ ਵਰਗੀ ਹੈ, ਅਰਬੀ ਵਿਚ 'ਸੁਨਾਮ' ਦਾ ਅਰਥ ਕੁਹਾਨ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ ਗੌਰੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਜੋ ਯਾਦਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ਼ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੀਮੇਂ ਭੱਟੀ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੰਗ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਮ: ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਏਥੇ ਭਾ: ਮੂਲ ਚੰਦ ਦੀ ਸਮਾਧ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਿਖ ਅਤੇ ਲੋੜ ਬੰਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੁਤ੍ਰ ਮੰਗਣ ਤੇ ਸੱਤ ਪੁਤ੍ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਧ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਗੁਰੂ ਕੇ ਪਸ਼ੌਰ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿਖ ਹਨ।

(੭) ਤ: ਕੋਟ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ

ਇਹ ਕਸਬਾ ਜ਼ੀਰਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਦੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਏਥੇ ਦਾ ਤਅੱਲਕੇਦਾਰ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਂ 'ਮੰਜ' ਰਾਜਪੂਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਈਸੇ ਖ਼ਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਚੌਧਰੀ ਕਪੂਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਸੱਦ ਕੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਫੂਲਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਹਾਰ ਖਾਧੀ। ੧੭੬੫ ਬਿ: ਵਿਚ ਚੌ: ਕਪੂਰੇ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸੁਖੀਏ ਨੇ ਬੈਰਾੜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਫ਼ੇਰ ਡੱਲੇ ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ 'ਗੈਬਾ' ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਰਿਹਾ। ਪਿਛੋਂ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਇਹ 'ਸ਼ੁਸ਼ਕ' ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸੰਨ ੧੮੪੬ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ।

(੮) ਕਾਂਗੜ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਪਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੰਗਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ (ਕੰਗ ਗੜ੍ਹ) ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਸ਼ਾਲਬਾਹਨ 'ਸ਼ੱਕ' ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਲਕਾਚਾਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ਕਸਥਾਨ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗੰਧਰਬਸੇਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਉਜੈਨੀ ਖੋਹੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਬਚ ਗਏ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਬਿਕ੍ਰਮ ਬੰਸ ਦੇ ਹਥੋਂ ਰਾਜ ਖੋਹ ਕੇ ਕਾਠੀਆਵਾੜ ਤੇ ਆਵੰਤੀ ਦੇ ਕੁਛ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਂਧਰ–ਸਾਤਬਾਹਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁੱਜਰ ਬੰਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਜੈਨ ਦੇ ਰਾਹ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ੨੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਆਪਣਾ ਗਣਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ੩੪੦ ਈ: ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਏਥੇ ਚੀਮਿਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤਕ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਹੁਨਾਂ ਦੀ ਧਾੜ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਏਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਥੇਹ ਉਪਰ ਚੀਮੇਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ, ਏਸੇ ਨਾਮ ਦਾ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰੀਵਾਲਾਂ ਨੇ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਫੱਤੇ-ਝੁਨੀਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ 'ਰਾਊਕਿਆਂ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਓਸ ਪਰਗਣੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਤਪਾਵਸ ਰਖਦੇ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਧਰੀ ਡੱਫਰ ਦੇ ਪੁਤਰ 'ਮਹਿਰ ਮਿਠੇ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੋਤੀ ਭਾਗਭਰੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਅਕਬਰ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਚੌਧਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਤੋਂ ਉਪਰ ਪਿੰਡ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਏਹੋ ਕਾਂਗੜ ਸੀ। ਏਸੇ ਮਹਿਰ ਮਿਠੇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਰਾਇ ਜੋਧ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਿਖ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਓਸ ਦੇ ਪੋਤੇ ਭਾਈ ਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਲਖਮੀਰ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਏਥੇ ਦੀ ਇਕ ਜਨ੍ਰਕਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਲਖਮੀਰ ਦਾ ਮਾਮਾ ਜੈਤੋਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨੀਆ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਾਣਜਿਆਂ ਕੋਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਛਕਣ ਤੋਂ ਬਚੀ ਹੋਈ ਕੁਝ ਖੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗਾ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਖਾਧੀ ਤਾਂ ਸੁਲਤਾਨ ਗੁਸੇ ਹੋ ਜਾਊ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਬਾਉ ਕਰ ਕੇ ਨਾ ਖਾਧੀ ਮਗਰ ਬੀਬੀਆਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੋਰੀ ਖਾ ਗਈਆਂ। ਬਚਦੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਮੀਂ ਵਿਚ ਦਬ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਚ ਕਹਿ ਦਿਤਾ। ਤਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਉਚੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜੰਮਿਆ ਕਰੇਗੀ। ਸੋ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

(੯) ਤਅੱਲਕਾ ਬੱਦੋਵਾਲ

ਇਹ ਪਰਗਣਾ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਤ ਕੇ ਰਾਜਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡੂਏ ਵਾਲੇ ਨੂੰ, (ਜੋ ਵੇਈਂ ਪੋਈਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਸੀ) ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੮੪੬ ਈ: ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹਸਨਪੁਰ, ਰੁੜਕਾ ਤੇ ਪਮਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਜੁਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਏਸ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਚਨਾਰਥਲੀਏ) ਨੇ ਬਾਰੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਹੋਂ ਭੇਜੀ, ਤਾਂ ਏਸ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਹਵਾਸ ਉਡ ਗਏ, ਤੇ ਜੀਉਂਦਾ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਰਗਣਾ ਲਾਡੂਏ ਦੇ ਰਾਜ ਸਣੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ।

(੧੦) ਬਾਗੜੀਆਂ

ਇਸ ਦੇ ਤਅੱਲਕੇਦਾਰ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਦੀ ਬੰਸ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਹਨ। ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡਾਰੂ ਭੀ ਜ਼ੈਸਲਮੇਰੀ ਭੱਟੀਆਂ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਹਨ, ਜੋ ਮੰਗਲ ਰਾਉ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਓਥੋਂ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਪਾਕੇ ਗ੍ਰੀਬੀ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਕਾਲ ਝਰਾਨੀ' ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਤ੍ਰਖਾਣਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸੀ। ਭਾਈ ਰੂਪਾ ਗੁਰੂ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਰ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸੁੱਧੂ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ 'ਭਾਈ ਰੂਪਾ' ਨਾਮ ਦਾ ਪਿੰਡ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ ਦੇ ਪੋਤੇ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਭਾਈ ਕਾ ਦਿਆਲ ਪੁਰਾ' ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਭਜਨੀਕ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਸੰਪੰਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਪੂਰੇ ਸੰਤ ਭਾ: ਗੁਦੱੜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਬਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜਾਣਕੇ ਭੜੋਲੇ ਵਿਚੋਂ ਕਢਵਾਇਆ ਸੀ । ਜਦ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਸਾ–ਦਿਹਾੜੀ ਦੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਨੀਯਤ ਨਾਲ ਭੜੋਲੇ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਨਰੈਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਗੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਕਕਰਾਲੇ' ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੋਈ ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਲੰਗਰ ਬਹੁਤਾ ਚਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਸੰਪੱਤੀ ਬਹੁਤੀ ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਉਹ ਪੋਥੀ ਕਿਸੇ ਤਰਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦੀ, ਤਾਂ ਸਭ ਕਲਾ ਬਾਗੜੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਹੀ ਆ ਗਈ । ਏਸ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਗੁੱਦੜ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਕਕਰਾਲਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬ੍ਰਿਧ ਮਾਈ ਬੜੀਆਂ ਉੱਚ ਹਸਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਏਸ ਮਾਈ ਦੇ ਬਚਨ ਤੋਂ ਭਾਈ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਪੁਤਰ ਭੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ ਨ ਦਿਤੀ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਜੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਹੋਏ। ਜੋ ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਭਿੰਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ। ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਜਾਗੀਰ ਅਤੇ ਭੋਂਇ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਜਨਤਾ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਹਿਤ ਲੰਗਰ ਆਦਿ ਤੇ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਮਾਲਵੇ ਦੇ 'ਭਾਈ ਰੂਪਾ' ਆਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਅਪਣੀ 'ਕੁਲ ਪ੍ਰਥਾ' ਅਨੁਸਾਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਰਈਸਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਤਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਆਪ ਦੋ ਵੇਲੇ ਨਿੱਤ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਕਥਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ 'ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ' ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਮਿਲਨ-ਸਾਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਜੋ ਪਾਲੀਟਿਕਸ ਵਲ ਭੀ ਕੁਝ ਧਿਆਨ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ 'ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ' ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਏਸ ਘਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪਾਤ੍ਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅਜ ਕਲ ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਹੈ।

(੧੧) ਬੁਢਲਾਡਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ)

ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਹਸਨ ਖ਼ਾਂ ਭੱਟੀ ਕੋਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਦਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਤੇ ਕੰਵਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਤਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲੇ ਭਾਈਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਸਮੇਂ ਜ਼ਬਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਇਹ ਪਰਗਣਾ ਭੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ।

(੧੨) ਬੰਮੂਣਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਸਮਾਣੇ ਤੋਂ ਦੋ ਕੁ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਵਲ ਨੂੰ ਹੈ। ਕਮਾਲ ਪੁਰ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਕਾਲੇਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸੁਖਦਾਸ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਏਥੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਪੁਦਾਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਖ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਜੋ ਹੁਣ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।

(੧੩) ਗੁੱਜਰਵਾਲ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ)

ਇਹ ਗਰੇਵਾਲ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਰੇਵਾਲ ਪਿੱਡਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਾਂਗੜ ਵਾਲੀ ਬੀਬੀ ਦਾ ਬਿਆਹ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਮਹਰ ਮਿੱਠੇ ਨੂੰ ਸੰਮਤੀ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਕਬਰ ਨੇ ੪੦ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਚੌਧਰ ਏਥੋਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਫਤੂਹੀ ਦੇ ਦਾਦੇ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ੪੦ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਚੌਧਰ ਰਾਏਪੁਰ ਵਾਲੇ ਲਾਲੇ ਦੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਚੌਧਰੀ ਫਤੂਹੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਬਾਜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਜ ਡੋਰ ਨਿਗਲ ਜਾਣ ਤੇ ਮਰਨ ਲਗਾ ਤਾਂ ਫਤੂਹੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰ ਕੇ ਬਾਜ ਦੀ ਜਿੰਦ ਬਚਾਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਖੋਹ ਲਏ ਤਾਂ ਚੌਧਰੀ ਜੀਤਾ ਸਿੰਘ (ਜਿਸ ਦਾ ਫੁਫੜ ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲਾ ਸੀ) ਨੇ ਆਪਣਾ ਢਾਈ ਲਖ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਉਂ ਲਵਾ ਦਿਤਾ। ਜੋ ਰਿਆਸਤ ਕੈਂਥਲ ਦੇ ਜ਼ਬਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਲਾ ਗੁਜਰ ਵਾਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਭੀ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਅ:। ਬਾਬਾ ਜੀਤਾ ਸਿੰਘ ਓਥੇ ਦਾ ਕਿਲੇਦਾਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬੰਸ 'ਕਿਲੇਵਾਲੇ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਾਬੇ ਜੀਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੋਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸ: ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਹਨ।

(੧੪) ਰਾਏਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ)

ਇਹ ਪਿੰਡ ਗੁੱਜਰਵਾਲ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ ਚੌਧਰੀ ਲਾਲੇ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਰਾਏ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਤੇ ਢਾਈ ਲਖ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਸ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ 'ਗੈਬਾ' ਦੇ ਪੁਤਰ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਫੇਰ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ੨੩ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਨਾਭੇ ਵਾਲੇ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘੁੰਗਰਾਣਾ ਆਦਿ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾਭੇ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਖੋਹ ਲਏ। ਰਹਿੰਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਬਾਬਤ ਰਾਇਪੁਰੀਆਂ ਦਾ ਵਕੀਲ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਨ ਪੁਜ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪਿੰਡ ਭੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਏ।

(੧੫) ਘੁੰਗਰਾਣਾ

ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਪਰਗਣਾ ਡੱਲੇਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ 'ਗੈਬਾ' ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸ: ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆਇਆ ਤਾਂ ਇਹ ਪਰਗਣਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਪਰ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਹਦਨਾਮੇ ਦੇ ਉਲਟ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਰਾ ਪਰਗਣਾ ਹੀ ਖੋਹ ਲਿਆ ਜੋ ਹੁਣ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਹੈ।

(੧੬) ਜਗਰਾਉਂ

ਇਹ ਨਗਰ ਲਗ ਪਗ ੬੦੦ ਬਰਸ ਤੋਂ ਬਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ 'ਜਗਰਾਣੇ' ਨਾਈ ਨੇ ਵਸਾਇਆ। ਮੰਜ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਬਲੋਚਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਫੇਰ ਰਿਆਸਤ ਰਾਇਕੋਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਰਾਇ ਕੋਟ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀਂਦ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਫੇਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਹੁਣ ਇਹ ਪਰਗਣਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ।

(੧੭) ਜਾਰਜ ਗੜ੍ਹ ਪ੍ਰਸਿਧ–ਜਹਾਜ ਗੜ੍ਹ (ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ)

ਏਥੇ ਜਾਰਜ ਟਾਮਸਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ੮੦ ਲਖ ਦਾ ਸੀ।

ਜਾਰਜ ਟਾਮਸਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਮਰੂ ਬੇਗਮ ਦਾ ਨੌਕਰ ਸੀ। ਫੇਰ ਮਰਹਟਿਆਂ ਵਲੋਂ ਹਾਂਸੀ ਹੰਸਾਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਹਾਂਸੀ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਈ। ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਜਾਰਜ ਗੜ੍ਹ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ। ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ 'ਜਹਾਜ ਗੜ੍ਹ' ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਟਾਮਸਨ ਨੇ ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਜੀਂਦ ਨਾਲ ਕਈ ਜੁਧ ਕੀਤੇ। ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਖੂਬ ਦੰਦ ਖਟੇ ਕੀਤੇ। ਜ: ਪੈਰਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ।

(੧੮) ਸਾਬੋ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ

ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ ਸ਼ਮਸ ਦੀਨ ਅਲਤਮਸ਼ ਦੇ ਵੇਲੇ ਗੁਜਰਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਚੌਧਰ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਉਸ ਦੇ ਔਤ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ ਉਸ ਦੀ ਲੜਕੀ 'ਸ਼ਹਾਬੋ' ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ 'ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਕੀ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਪਿਛੋਂ ਬੈਰਾੜਾਂ ਨੇ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਚੌਧਰੀ ਸਲੇਮ ਦਾ ਪੁਤਰ ਡੱਲਾ ੪੮ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਸਮੇਂ ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ ਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ੮੪ ਪਿੰਡ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਆਏ ਸੀ। ਜੋ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਰਈਸ ਸੁਖਚੈਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਆਏ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਪਣੀ ਸੁਪੁਤ੍ਰੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਸ: ਜੀਊਣ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਨੂੰ ਦਿਤੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਅਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਏਥੇ ਸਰਸੁਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਵਗਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੇ ਮਾਰਕੰਡੋ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਤਪ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਾਸਰ ਤੇ ਬਿਆਸ ਆਦਿਕ ਅਨੇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਏਥੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਰਿਗ ਵੇਦ ਅਤੇ ਐਤਰੇਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਕਈ ਜਗਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮੰਤ੍ਰ ਕਰਤਾ ਰਿਖੀ ਸਰਸੁਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਵੇਦ ਬਿਆਸ ਸਤੁਦ੍ਰਿ (ਸਤਲੁਜ) ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਜੰਮੇ ਅਤੇ ਸਰਸੁਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਾਰਯ ਛੇਤ੍ਰ (ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤ੍ਰ ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੇਂਦ੍ਰ) ਬਣਾਇਆ। ਪੁਰਾਣੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪੀਠ (ਕਾਸ਼ੀ) ਸੀ। ਇਸ ਖਿਆਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ 'ਦੌਰੇ ਦੀ ਸਾਖੀ' ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਚਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਆਗਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ–'ਏਥੇ (ਦਮਦਮੇ ਉਪਰ) ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਭੀ ਛੇਤੀ ਆਵੇਗਾ। ਜੋ ਬੜਾ ਦਾਨ ਕਰੇਗਾ, ਯੱਗ ਕਰੇਗਾ, ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰੇਗਾ, ਤਖਤ ਕਾਇਮ ਕਰੇਗਾ, ਏਥੇ ਜੋ ਅਸਾਡੀ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਂਸ਼ੀ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇਗਾ.........'

ਉਕਤ ਅਸਥਾਨ ਮਹਾਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਤਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਖਿਆਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਏਥੇ ਪਧਾਰੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸਾਨ 'ਨਾਨਕ ਸਰ' ਹੈ ਜਿਥੇ ਅਜ ਕਲ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬਣਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਰੋਵਰ ਹੈ ਓਸ ਦੇ ਦਖਣੀ ਖੂੰਜੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਓਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਬੇਰੀ ਸੀ ਜੋ ਮਾਰਕੰਡੇ ਦੇ ਤਪ ਕਰਨ ਦਾ ਥਾਂ ਸੀ ਓਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਜਗਾ ਸੀ। ਓਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ੯ਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਨਾਲ ਕਾਰ ਕਢੀ ਅਤੇ ਆਪਦਾ ਅਸਥਾਨ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸਾਹ ਨੇ ਢਾਲੇ ਨਾਲ ਕਾਰ ਕਢਦੇ ਹੋਇਆਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ 'ਨੌਵੇਂ ਨੇ ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਨਾਲ ਦਸਵੇਂ ਨੇ ਢਾਲੇ ਨਾਲ।'

ਏਥੇ ੧੭੬੩ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਸਮੇਸ ਜੀ ਪਧਾਰੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ ਸਭ ਰੱਦ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ †ਬੀੜ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਈ ਅਤੇ ੪ ਬੀੜਾਂ ਸਭ ਤਖਤਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ 'ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਸ਼ੀ' ਅਸਥਾਪਨ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰ ਕੇ ਵਰ ਦਿਤੇ–ਏਥੇ ਬੈਲ ਬੁਧੀ ਵਾਲੇ ਭੀ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਬਣਨਗੇ, ਬੜੇ ਲਿਖਾਰੀ, ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਤਪੱਸੀ, ਜੋਧੇ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੇ। ਸੋ ਐਸਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਅਰਥਾਤ ਏਸੇ ਟਕਸਾਲ ਦੀ ਬਰਕਤ ਦਾਉਧਰ, ਸੇਖਵਾਂ, ਕੁਬੇਰਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਿਖ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਕਸਾਲਾਂ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਹੀ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਕਾਰਯਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ–ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਚਾਰ ਚੰਦ ਲਾ ਕੇ ਅਤਿ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸੌਹੇਂ 'ਨਵੀਂ ਸਾਹਿਤਜ' ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੁੰਧਿਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ

†ਨੋਟ–ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ ਜੀ ਨੇ ਜੰਗ ਦਾ ਕਮਰਕੱਸਾ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਖੋਲ ਕੇ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਧੀਰ ਮਲੀਆਂ ਪਾਸ ਲੈਣ ਭੇਜਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਛਿਆਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਨ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਆਕੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਜੇ ਗੁਰੂ ਸਮਰਥ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨਭਵੀ ਹੋਰ ਉਚਰ ਲੈਣ। ਸੋ ਜਦ ਸਿੰਘਾਂ ਆਣਕੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਸਬੰਧੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਤੰਬੂ ਲਗਵਾਏ ਭਾਈ ਸ: ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਲਖਾਰੀ ਰਖਕੇ ਆਪ ਜੀ ਅਨਭਵ ਅਨੁਸਾਰ ਉਚਰਦੇ ਗਏ ਏਹ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰੇ ਬਾਰੀ ਬਾਰੀ ਲਿਖਦੇ ਗਏ।

ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਲ ਤੱਕ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਏਥੋਂ ਦੀ ਬਰਕਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾ: ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਤੋਂ ਮੱਝਲੇ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਸਿਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ।

ਏਸ ਜਗ੍ਹਾ ੭ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ (੧) ਤਖਤ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ–ਜਿਥੇ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਬੀੜ ਬਧੀ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਅਤੇ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਉਪਰ ਸਜ ਕੇ ਆਪ ਨਿਤਨੇਮ ਤਥਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। (੨) ਗੁ: ੯ਵੇਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ (ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ) ੩. ਲਿਖਣਸਰ–ਜਿਥੇ ੧੦ਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕਲਮਾਂ (ਬੀੜ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਚੀਆਂ) ਘੜ ੨ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਸਿਟ ਕੇ ਬਹੁਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰ ਦਿਤਾ। ੪. ਜੰਡਸਰ, ਜਿਥੇ ਆਪ ਆਥਣ ਵੇਲੇ ਜਲ ਪਾਣੀ ਛਕ ਕੇ ਉਪਦੇਸ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ੫. ਸਰੋਵਰ ਉਪਰ ੯ਵੇਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਕਾਰ ਕਢਣ ਵਾਲਾ ਅਸਥਾਨ (ਅਤੇ ਏਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲੁਪਤ ਹੋਇਆ ਅਸਥਾਨ) ੬. ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਿਥੇ ਚਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਛੜੀਆਂ ਮਾਤਾਵਾਂ (ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮਹਲ) ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਪੁਛਣ ਤੇ 'ਚਾਰ ਗਏ ਤੋ ਕਿਆ ਭਯਾ ਜ਼ੀਵਤ ਕਈ ਹਜਾਰ' ਦਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ੭. ਮਹੱਲਾ ਅਸਥਾਨ–ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਹੋਲਾ ਮਹੱਲਾ ਖੇਡਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬਣਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਰੋਵਰ ਦੇਖਣ ਜੋਗ ਹੈ ਤੇ ਖਾ: ਹਾ: ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਈ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਹਨ।

ਮੂੰਗ ਬੱਧ

ਨਗਰ ਕੋਟ (ਕਾਂਗੜਾ) ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ 'ਮੂੰਗ' ਗੋਤ ਦੇ ਗੁਜਰਾਂ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ-ਜਗਰਾਉਂ ਕੋਲ ਏਸ ਨਾਉਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਬੱਧਾ। ਦੂਰ ੨ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੋਧਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਓਸ ਸਮੇਂ ਇਹਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਗੁਜਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਡ ਸਨ, ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਰਧਨ ਬੰਸ ਭੀ, ਜਿਸਨੇ ਥਾਨੇਸਰ ਅਤੇ ਕਨੌਜ ਦੇ ਅੱਛਤ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੀ। ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ ਤਿਹਾੜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹੂੰਨਾ ਦੀ ਬਾਢ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਓਸ ਦਾ ਥੇਹ ਮੰਡੀ ਤੋਂ ਕਾਉਂਕਿਆਂ ਵਲ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਰਾਹੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਗਰਾਇ ਨੇ ਏਸ ਦੇ ਕੋਲ ਵਰਤਮਾਨ 'ਜਗਰਾਵਾਂ' ਨਾਉਂ ਦਾ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸਾਬੋਕੇ ਗੁਜਰਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਏਸ ਪਰਗਣੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਚੋਧਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬੇਰਾੜਾਂ ਨੇ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਠਿੰਡੇ ਦੇ ਬਲੋਚ ਭੀ ਆ ਬਸੇ ਸਨ। ਸੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਏਥੇ ਗੁਜਰਾਂ ਤੇ ਬਲੋਚਾਂ ਦਾ ਜੋਰ ਸੀ। ਸੋਲਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹਠੂਰ ਵਾਲੇ ਮੰਜਾਂ ਦੀ ਚੋਧਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ੧੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਤਲਵੰਡੀ ਵਾਲੇ ਰਾਇ ਅਹਮਦ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਇਆ। ੧੯ਵੀਂ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਤ ਕੇ ਮ: ਫਤੇ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਏਥੇ ਕਿਲਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮੁਹਕਮ ਦੀਨ ਦੀ ਖਾਨਕਾਹ ਕੋਲ ਅਜੇ ਭੀ ਹਨ।

ਮਲ੍ਹੀਵਾਲ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿਧਵਾਂ ਤੇ ਗੁੜੇ (ਜ਼ਿ: ਲੁਦਿਹਾਣਾ) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਸਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਮਲ੍ਹੀਵਾਲ ਸੀ। ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਵਡਿਆਂ ਦੇ ਬਸਾਏ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵਡੇ ਨਗਰ ਦੇ ਥੇਹ ਉਪਰ ਦੋਬਾਰਾ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਏਸ ਨੂੰ ਬਿਕ੍ਰਮ ਬੰਸੀ ਮਾਲੂ ਜਾਂ ਮਲ੍ਹੀ ਕੌਮ ਨੇ ਤਿਹਾੜੇ ਦੇ ਪਰਗਣੇਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਸਾਇਆ, ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੋ ਸੈ ਬਰਸ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹੋਏ, ਏਥੇ ਇਕ ਵਡਾ ਕਿਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਓਸ ਵਿਚ ਮੱਲ੍ਹੀ ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਬਸਣ ਕਰਕੇ ਉਹ 'ਮੱਲ੍ਹੀਵਾਲਾ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਮੱਲ੍ਹੀ ਹੁਣ ਬੜੇ ਸਿਧਵੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ੧੮੦ ਬਰਸ ਤੋਂ ਉਥੋਂ ਉਸ ਦੇ ਉਜੜ ਜਾਣ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਕੁਝ 'ਮਲ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ' ਬਸਾਕੇ ਰਹਿਣ ਲਗੇ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਲੁਦਿਹਾਣਾ ਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ ਹੱਦ ਤੇ ਹੈ।

ਆਲਮਗੀਰ

ਇਹ ਗਰੇਵਾਲ ਜਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਤੋਂ ੮ ਮੀਲ ਦਖਣ ਨੂੰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਬਸਣ ਦੀ ਦੰਦ ਕਥਾ ਇਉਂ ਹੈ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵੇਲੇ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਦਾ ਮੁਗਲ ਹਾਕਿਮ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਜਬਰਦਸਤੀ ਚੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਧਾਂਦਰੇ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਓਸ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਬੁਰਛੇ ਚਕਣ ਆ ਪਏ। ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਓਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਕੇ ਲੜਕੀ ਛੁੜਾ ਲਈ। ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਕੇ ਨਵਾਬ ਨਾਲ ਲੜਕੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਕਾਰਮ ਲਿਆ। ਏਸ ਜਗਾ ਜੰਞ ਲਈ ਤੰਬੂ ਲਾਏ ਗਏ। ਓਧਰੋਂ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਲਸਕਰੀ ਖਾਂ ਨੇ ਚਾਵੇ ਦੇ ਕੋਲ ਸੜਕ ਤੇ ਇਕ ਸਰਾਂ ਬਣਾਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਓਸਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਸਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਧਾਂਦਰੇ ਵਾਲੇ ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਗੁਪਤ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਗੇ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ। ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਿਆਹ ਦੇ ਟੀਚੇ ਤੇ ਗੁਪਤ ਭੇਸ ਵਿਚ ਏਥੇ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਲਾੜਾ ਜੰਞ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਅਤੇ ਨਕਾਹ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਹੋਣ ਲਗੀਆਂ ਤਾਂ ਫੱਟ ਦੇਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭੀ, ਜੋ ਭੇਸ ਧਾਰੀ ਹੋਕੇ ਜਾਂਞੀ ਬਣਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ–'ਪਕੜੋ ਇਸ ਬਦਮਾਸ਼ ਕੋ'। ਤਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਆਦਮੀ ਅਜੇ ਉਠਦੇ ਹੀ ਸੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਓਸ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿਤਾ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਬਸਾਇਆ। ਇਹ ਗਲ ਲਗ ਪਗ ੧੬੭੦ ਈ: ਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਵਲ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ।

ਭੱਟਾ ਧੂਰ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿ: ਲੁਦਿਹਾਣਾ ਵਿਚ ਬੁੱਢੇ ਨਾਲੇ ਉਪਰ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਤੋਂ ੧੦ ਮੀਲ ਪਛੋਂ ਨੂੰ ਹੈ।

ਇਥੇ ਭਟਨੇਰ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਭੱਠਲ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕੱਚਾ ਕਿਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਭਟਨੇਰ ਨੂੰ ਉਜਾੜਨ ਤੋਂ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਦਰਿਆਉ ਦੇ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੱਠਲੋੜ (ਵਰਤਮਾਨ ਭਨੋਹੜ) ਬੱਧਾ। ਓਦੋਂ ਹੀ ਇਕ ਭਾਈ ਨੇ ਹਸਨ ਪੁਰ ਜਾ ਬਸਾਇਆ ਜੋ ਦਾਖੇ ਤੋਂ ੪ ਮੀਲ ਤੇ ਹੈ।

ਬਾਰਨਹਾਲਾ ਜਾਂ ਬਾਰਨਹਾੜਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਬੁੱਢੇ ਨਾਲੇ ਉਪਰ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਤੋਂ ੪ ਮੀਲ ਪਿਛੋਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਏਥੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਕਿਲਾ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਏਥੋਂ ਦੀ ਬਿਆਸ ਵਗਦਾ ਸੀ। 'ਬਾਰਨ' ਸਬਦ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ 'ਹਾਥੀ' ਅਰਥ ਹੈ। ਜੋ ਇਥੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦਾ 'ਹਾਥੀ ਬਾੜਾ' ਸੀ। ਕਈ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਸੁਨੇਤ' ਦੇ ਦਰਾਵੜ ਰਾਜੇ ਸਿਰਕੱਪ ਦਾ ਇਥੇ ਹਾਥੀਵਾੜਾ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਸੁਨੇਤ ਦੇ ਉਜੜ ਜਾਣ ਤੋਂ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਸੁਨੇਤ' ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਬੱਧਾ ਤਾਂ ਓਸ ਨੇ ਸ਼ਹਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਹਾਥੀਵਾੜਾ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂਉ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅਜ ਤਕ ਹੈ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮਜੈਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿਸੇ ਵਿਚ ਬਾਰਨਹਾਲਾ ਤੇ ਸਤੌਵਾਲ ਆਦਿ ਪਿੰਡ ਆਏ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਹੁਣ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੀ।

ਜੋਗਾ-ਰੱਲਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਸੁਨਾਮ ਤੋਂ ੧੦ ਮੀਲ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਨੂੰ ਹਨ। ਚੋਹਾਣਾਂ ਦੀ ਕੋਲ੍ਹੀ ਨਾਮੇ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀ ਚਾਹਲ ਬੰਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਸਾਇਆ। 'ਘੱਗ' ਦੇ ਛੇਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ 'ਚਾਹਲ' ਹੋਇਆ। ਓਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਚਾਹਲ ਗੋਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਚੋਥੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਵੈਰਸੀ (ਵੈਰੀ ਸਿੰਘ) ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਟੱਬਰ ਸਨ। ਇਕ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਰੱਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਰੱਲਾ ਬਸਾਇਆ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਡ ਚਾਹਲਾਂ ਦੇ ਬਝੇ। ਓਸ ਨੇ ਅਪਣੀ ਮਿਤੇਈ ਦੇ ਪੁਤਰ (ਛੋਟੇ ਭਾਈ) ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਜੁਗਰਾਜ ਨੇ ਵਡੇ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਤਾਏ ਰੱਲੇ ਨੂੰ ਛਪੜ ਤੇ ਦਾਤਣ ਕਰਦੇ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਵੈਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਓਸ ਤੋਂ ਅੱਡ 'ਜੋਗਾ' ਪਿੰਡ ਆਪਣੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਬਸਾਇਆ। ਏਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਬੜਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਾਂਡੋ ਤੇ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਆਏ ਤਾਂ ਏਥੇ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਨੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੁੰਡ-ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁਣ ਤਕ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਜੋਗੇ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ (ਪਲਾੜ ਨਗਰ ਦੇ) ਥੇਹ ਉਪਰ ਇਕ ਬਕਰੀ ਤੇ ਬਘਿਆੜ ਦਾ ਜੁੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਕਰੀ ਬਘਿਆੜ ਨੂੰ ਭਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਚੇ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਈ। ਤਾਂ ਜੁਗਰਾਜ ਨੇ ਇਹ ਧਰਤੀ ਸੱਤਿਆ ਵਾਲੀ ਸਮਝ ਕੇ ਏਥੇ ਹੀ 'ਜੋਗਾ' ਪਿੰਡ ਬੱਧਾ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕਈ ਪਿੰਡ ਘਨੌਰੀ ਆਦਿ ਏਸ ਵਿਚੋਂ ਬੱਝ ਗਏ। ਇਹ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਗ ਪਗ ੮੦੦ ਵਰਹੇ ਹੋਏ। ਚਾਹਲ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਚੇਲਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਿੱਧ 'ਜੋਗੀਪੀਰ' ਨਾਮੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਭ ਚਾਹਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਭੀ ਚਾਹਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਿੰਡ ਹੈ ਓਥੇ ਜੋਗੀ ਪੀਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਭੀ ਹੈ। ਸੇਖੂ ਪੁਰੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ

ਮੁਰੀਦਕੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ੪ ਮੀਲ ਉਤਰ ਵਲ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚਾਹਲਾਂ ਦੀ 'ਮਾੜੀ' ਨਾਮੇ ਪਿੰਡ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜੋਗੀ ਪੀਰ ਦੀ ਮਾੜੀ ਭੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁੱਗੇ ਵਾਂਗ ਜੋਗੀ ਪੀਰ ਨੂੰ ਭੀ ਰਤਨ ਹਾਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੋਣ ਤੇ 'ਪੀਰ' ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਚਾਓ ਸੀ। ਸੋਹੀ ਤੇ ਲੱਖੀ ਆਦਿ ਹੋਰ ਕਈ ਗੋਤ ਚਾਹਲਾਂ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਚਾਹਲ ਚੋਹਾਣਾਂ ਦੀ ਕੋਲ੍ਹੀ' ਸ਼ਾਖਾ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਚੋਹਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ੨੪ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹਨ।

ਪਲਾੜੂ

ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਜੋਗੇ ਕੋਲ ਪੁਰਾਣਾ ਤੀਰਥ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜ ਪਾਂਡਿਵ ਬਣਬਾਸ ਕਟ ਕੇ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ (ਵਰਤਮਾਨ ਤਿਹਾੜਾ) ਤੋਂ ਹਸਤਨਾਪੁਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਏਸ ਥਾਂ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਨੇ ਬੜੇ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸੁਖ ਨਾਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਭੀਮ ਨੇ ਭੀ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਥਕੇਵਾਂ ਲਾਹਿਆ ਜੋ ਕਿ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਨੂੰ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਰੋਏ ਲਗਣ ਸਮੇਂ ਨਾ ਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਬਤੀ ਫਲਾਂ ਦੀ †ਇੱਛਾ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਗੰਧ ਮਾਦਨ' ਆਦਿ ਪਰਬਤਾਂ ਅਤੇ ਗਾਂਧਾਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਗਾਹੁਣ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਸ ਥਾਂ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਦੀ ਕੁੰਡ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਥੇ ਹਰ ਵਰਹੇ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਲੋਕ ਚਰਨਾਂਮਿਤ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਪਲਾਸ਼ਾਢ' (ਪਲਾਹੀਆਂ ਵਾਲੀ ਢੱਕੀ) ਜਾਂ 'ਫਲਾਧਿ' ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫਲਦਾਇਕ ਤੋਂ ਬਿਗੜ ਕੇ ਬਣਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਏਸ ਨਾਉਂ ਦਾ ਇਕ ਨਗਰ ਭੀ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਥੇਹ ਉਤੇ ਵਰਤਮਾਨ–'ਜੋਗਾ' ਪਿੰਡ ਵਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਚਾਹਲਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਅਸਥਾਨ ਹੈ।

(੧੯) ਝੱਜਰ ਬੇਰੀ

ਇਹ ਰੁਹਤਕ-ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਠਾਣ ਨਵਾਬਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਤੇ ਫਿਰ ਜਾਰਜ ਟਾਮਸਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਰਹਟਿਆਂ ਨੇ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਸਮੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਮੁਰਦਾ ਜਿਹੇ ਨਵਾਬਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ ਸੀ, ਲੁਧਿਆਣੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਫੂਲਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ।

(੨੦) ਨੈਰੜੂ

ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਫੱਟੜ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਰਈਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਘਰ ਰਖ ਕੇ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਖ਼ਾਤਰ ਕੀਤੀ। ਨਾਲੇ ਅਪਣਾ ਤਅੱਲਕਾ ਉਸਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ।

---

†ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਂਡਿਵਾਂ ਦੇ ਵਿਪਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਪਦੀ (ਗਰਭਵਤੀ) ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰੋਏ ਦੋਹਦ ਲਗੇ ਤਾਂ ਭੀਮ ਸੈਨ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੜੇ ਯਤਨਾਂ ਅਤੇ ਘਾਲਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ। ਤੇ ਏਸ ਉਪਰਾਰ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਅਭਿਮਨਯੂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦਸਾਂ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਏਥੇ ਇਸਨਾਨ ਕਰਕੇ ਸੂਤਕ ਦੂਰ ਕੀਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤਹਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਸਨਦ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ੋਕ! ਅਜ ਉਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਿੱਖ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਕਾਨੂੰਗੋਈ ਵੀ ਨ ਦਿਤੀ ਗਈ।

ਕਈਆਂ ਵਿਦ੍ਵਾਨਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸਣ ਵਾਲਾ 'ਨਾੜਪਿਤ' ਸ਼ਹਿਰ ਏਥੇ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਬਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਬਦ ਨੈਰੜੂ ਹੈ।

੨੧. ਨੀਹਮਾ

ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਰਾਇ ਕਲ੍ਹਾ (ਰਾਇ ਕੋਟ) ਦੇ ਸਾਲੇ ਸੈਂਧੇ ਖਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਘੇੜਿਆਂ ਦੇ ਮਕਾਮ ਤੇ ਕੰਵਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਹਾਰ ਖਾਧੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ।

(੨੨) ਥਾਨੇਸਰ (ਸਥਾਣੂ+ਈਸ੍ਵਰ)

ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਾਗਬੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਬਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਿਵਜੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਰਈਸ ਸ: ਭੰਗਾ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸਰਹਾਲੀ (ਪੱਟੀ ਕੋਲ) ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਸ: ਭੰਗਾ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੈਬੇ ਦੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਸ: ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ 'ਕਰੋੜੀਆ' ਦੇ ਆਸਰੇ ਲਗ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਥਾਨੇਸਰ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਮੱਲ ਕੇ ਸ਼ੇਖਾਂ ਵਾਲੇ ਕਿਲੇ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕਿਲੇਦਾਰ ਨੂੰ ਭੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦਾ ਕਈ ਲੱਖ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਇਕੋਟ ਦੇ ਰਈਸ ਤੋਂ ਭੀ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ। ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਕਿਆਣੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਭੀ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਥਾਂ 'ਅਕਾਲ ਗੜ' ਨਾਮ ਦਾ ਪਿੰਡ ਬਸਾਇਆ। ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ: ਸ਼ਰਾਬਖੋਰੀ ਕਰਕੇ ਸੰਤਾਨ ਹੀਨ ਰਹਿਆ। 'ਥਾਨੇਸਰ' ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹਨੂਮਾਨ ਦੀ ਮਾਤਾ ਅੰਜਨੀ ਦਾ ਨਗਰ ਹੈ, ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਦਰ ਬੰਸੀਆਂ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਪਿਛੋਂ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀਆ ਨੇ ਭੀ ਇਸਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਤੀਰਥ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ-ਵਰਧਨ ਬੰਸ ਦਾ ਰਾਜ ਰਹਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ–ਵਿਸਨੂੰ ਵਰਧਨ, ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਵਰਧਨ, ਰਾਜ ਵਰਧਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜੇ ਹੋਏ। ਮਹਮੂਦ ਨੇ ੧੦੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਏਸ ਨੂੰ ਖੂਬ ਲੁੱਟਿਆ। ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਧਨ ਨਾਲ ਹੱਥ ਰੰਗ ਲਏ। ੨ ਲਖ ਲੜਕੇ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਲੈਜਾਕੇ ਦੋ ਦੋ ਰੁਪੈਇ ਨੂੰ ਨੀਲਾਮ ਕਰ ਦਿਤੇ।

(੨੩) ਭੀਖੀ ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ

ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਦੇਸੂ' ਚਾਹਲ ਕੋਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚ ਗੈਂਡਾ ਚਾਹਲ ਬੜਾ ਪਰਤਾਪੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਵਾਨੀ ਗੜ੍ਹ (ਢੋਡੇ) ਤਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ

ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਃ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੀਖੀ ਅਤੇ ਢੋਡਿਆਂ ਸਣੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਗੈਂਡੇ ਚਾਹਲ ਤੋਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਮਿਲਾਇਆ।

(੨੪) ਭਦੌੜ

ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸ਼ਾਹ ਸਲੋਕਸ ਦੇ ਮਗਰ ਲਗੇ ਹੋਏ ਮਲੋਈ, ਛੁੱਦਰ, ਖੋਖਰ, ਖੁਖਰਾਣੇ ਅਤੇ ਉਤਮ ਭਦਰ ਆਦੀ ਗਣ (ਕਬੀਲੇ) ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋਏ। ਤਾਂ 'ਉਤਮ ਭਦਰ' ਗਣ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਰਾਜਾ ਭੱਦਰ ਸੇਨ ਨੇ ਭੱਦਰਵੱਢ ਅਤੇ ਭਾਦਸੋਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭੱਡਲੀ ਨਦੀ ਤੇ ਬਸਾ ਕੇ ਪਿਛੋਂ 'ਭਦੌੜ' ਨੂੰ ਵਸਾ ਕੇ ਅਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਮਲੋਈਆਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਪੈਣ ਤੇ ਇਹ ਗਣ ਨਹਪਾਲ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਿਆ। ਗੁਪਤਾ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਮੁਦਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਣ ਰਾਜ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਦੁੰਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਭਦੌੜ ਆਬਾਦ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ 'ਸਰ' ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿਕ ਬੜੇ ਬੜੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਰਈਸ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਦੌੜ ਦੇ ਸਤ ਲੱਖ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧ ਦੇ ਮਾਲਿਕ 'ਸਰ' ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਸ਼੍ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਲੋਂ 'ਮਹਾਂ ਮਹੋਪਾਧਿਆਇ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਦੌੜ ਦੀ ਅਡਰੀ ਰਿਆਸਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਏਸ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਰਖਿਆ।

(੨੫) ਮਮਦੋਟ

ਇਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਿਆਸਤ ਕਸੂਰ ਵਾਲੇ ਨਵਾਬ ਕੁਤਬਦ-ਦੀਨ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਿਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਪਛਮੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਜਿਤ ਕੇ ਕੁਤਬੁਦੀਨ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਗੁਜ਼ਰਾਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਜੋ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰੀਦ ਕੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਖੋਹਿਆ ਸੀ।

(੨੬) ਤ: ਮੁਦਕੀ ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ

ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਨੇ ਮੁਦਕੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਞਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਖੁਸਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਗਿਆ।

(੨੭) ਰਾਣੀਆਂ

ਇਹ ਕਸਬਾ ਸਰਸਾ ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਏਥੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਸਮਸੁਦੀਨ 'ਇਲਤਮਸ਼' ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਕੇ ਭਟਿਆਣੇ ਦੀ ਚੌਧਰ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਸਿੱਧੂਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਛੇਕੜ ਸਿੱਧੂ ਤਕੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੜ੍ਹ ਹਿਸਾਰ ਅਤੇ ਬੀਦੋ ਵਾਲੀ ਆਦੀ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਭੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਪਰ ਮਹਿਰਾਜ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਚੌਧਰੀ ਮੋਹਣ ਏਸ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਨਥਾਣੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਭੱਟੀਆਂ ਨੇ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵਾਬ ਜ਼ਾਬਤੇ ਖਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਨਵਾਬ ਹਜ਼ੂਰ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੇਵਕ ਹੋਇਆ। ਜਿਸਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਅੱਠ ਪਿੰਡ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹਨ।

ਭੱਟੀਆਂ ਨੇ ਫੂਲਕਿਆਂ ਨਾਲ ਛੇੜ ਛਾੜ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਖੁਹਾ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ। ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਕਰਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਚਲਿਆ ਗਿਆ।

(੨੮) ਤ: ਬੀਦੋਵਾਲੀ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਪਹਿਲਾਂ ਹੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਹੁਣ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਏਥੇ ਫੂਲਕੇ ਵਡਾਰੂਆਂ ਦਾ ਭੱਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵੇਰ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਅਕਸਰ ਕਰਕੇ ਤ: ਬੀਦੋਵਾਲੀ ਤੇ-ਸਿੱਧੂਆਂ ਦਾ ਹੀ ਕਬਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। 'ਮਹਿਰਾਜ' ਦੇ ਪੜੋਤੇ ਮੋਹਣ ਨੇ ਨਿਤ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਦੀਨੇ-ਕਾਂਗੜ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ੧੬੨੭ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਕਸਬਾ ਮਹਿਰਾਜ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਭਾ: ਸਾਹਿਬ ਬਾਗੜੀਆਂ ਦੇ ਵਡਕੇ ਭੀ ਏਥੇ ਅਤੇ ਕਾਲਝਰਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ।

(੨੯) ਬਡਰੁਖਾ

ਸੰਗਰੂਰ ਤੋਂ ਢਾਈ ਮੀਲ ਪੱਛੋਂ ਵਲ ਨੂੰ ਇਹ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਫੂਲ ਦੇ ਪੁਤੱਰ ਚੌਧਰੀ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਰਿਯਾਹਾਂ ਰੰਘੜਾਂ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹਿਆ ਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਕੱਚਾ ਕਿਲਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਪੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪੋਤੇ ਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਸਣੇ ਏਥੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਏਸੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਏਸੇ ਕੱਚੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਏਸੇ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦਾ ਜਨਮ ਭੀ ਏਥੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਭੀ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਿਆਸਤ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ ਹੈ।

(੩੦) ਬੋਹਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਜਾਖਲ ਤੋਂ ਪੱਛੋਂ ਨੂੰ ੮ ਕੋਹ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਹੈ। ਏਥੇ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਥਾਣਾ ਹੈ। ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੁਢਲਾਡੇ ਵਾਲੇ ਹਸਨ ਖਾਂ ਆਦਿਕ ਰੰਘੜਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਬੁਢਲਾਡੇ ਆਦਿਕ ਕਈ ਪਿੰਡ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲਿਆਂ ਭਾਈਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤੇ। ਤੇ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਪਿੰਡ ਭੀ ਹੈ।

(੩੧) ਬਜ਼ੀਦ ਪੁਰ

ਇਹ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਸਮਾਣੇ ਵਲ ਨੂੰ ੬-੭ ਕੋਹ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਸੰਗਰੂਰ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੈ । ਏਥੇ ਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਕੰਵਰ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸੀ । ਜਿਸ ਦੇ ਪੋਤੇ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਦੇ ਅਉਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰਿਆਸਤ ਜੀਂਦ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਓਸੇ ਦੀ ਔਲਾਦ ਰਿਆਸਤ ਸੰਗਰੂਰ ਦੀ ਰਾਜਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਜਲ ਵਾਯੂ ਅੱਛਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਏਸ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜੇ ਏਥੇ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ।

(੩੨) ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਲੀ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਾਮਪੁਰਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ੪ ਕੋਹ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਥੇ ਰਿਆਸਤ ਜੀਂਦ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਤੇ ਥਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਜੀਂਦ ਨੇ ਜਿਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਲਈ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਨਾਲ ਕਈ ਬਾਰ ਗਦਰ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਬਾਰ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਕੇ ਲੈ ਆਏ । ਮਗਰ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਨਾਭੇ ਦੀ ਫੌਜ ਆਈ ਦੇਖਕੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਭੀ ਟਲ ਗਿਆ। ਓਸ ਸਮੇਂ ਰਿਆਸਤ ਸੰਗਰੂਰ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਬਾ ਪੈ ਗਿਆ ।

(੩੩) ਬੱਸੀਆਂ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਰਾਏ ਕੋਟ ਤੋਂ ਜਗਰਾਉਂ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ੪ ਮੀਲ ਪਛੋਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਰਾਇਕੋਟੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫੇਰ ਰਿਆਸਤ ਜੀਂਦ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਇਸ ਪਰਗਣੇ ਦਾ ਮੁਖ ਗ੍ਰਾਮ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਰਾਜਾ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਇਥੋਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਦਾ ਅਮਲਾ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(੩੪) ਬਹਿਲੋਲ ਪੁਰ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਬੁੱਢੇ ਨਾਲੇ ਉਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੁਰ ਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਦੀ ਹਦ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ੨੫–੨੬ ਮੀਲ ਤੇ ਬਸਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਬਹੁਤੀ ਆਬਾਦੀ ਰੰਘੜਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਏਸ ਨੂੰ ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ ਨੇ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਅਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਏਸ ਨੂੰ ਲੋਧੀਆਂ ਤੋਂ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਿਤਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਸੂਰੀ ਖਾਨਦਾਨ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾ ਬੈਠੇ ਸੀ।

(੩੫) ਬਠਿੰਡਾ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਸ਼ ਵਰਧਨ ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਸੀ, ਦੇ ਮਰਨ

ਤੋਂ ੮ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਅਰਥਾਤ ੭੧੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ 'ਬਿਨੈ ਪਾਲ' (ਵਰਿਯਾਹ) ਨੇ ਭਟਨੇਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਤਲੁਜ ਕਿਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਬਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੂਰ ਹਟ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਚੋਆ ਇਹਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਵਗਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦਰਿਆ 'ਆਕੜਾ' ਸੀ, ਜੋ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਰੇਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੌਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਫੇਰ ਜਾ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਓਥੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੈ–'ਹਾਕੜਾ' ਇਹ ਰਾਜਾ ਬਿਨੈਪਾਲ ਭਟਨੇਰ ਦਾ ਭੀ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਜੋ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਨੂੰ ਉਜੈਨੀ ਦੇ ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਕਿਲਾ ਬਿਕ੍ਰਮ ਗੜ੍ਹ' ਰਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਭਟਨੇਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ ਇਹਦਾ ਨਾਉਂ ਭਟਿੰਡਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਬਿਗੜ ਕੇ ਬਠਿੰਡਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਬਿਨੈ ਪਾਲ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੇ ੩੫੦ ਬਰਸ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਫੇਰ ੮੫੭ ਈ: ਤੋਂ ਤੰਵਾਰ ਬੰਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ੨੦੦ ਬਰਸ ਤਕ ਆਇਆ। ਬਿਨੈ ਪਾਲ ਦੀ ਬੰਸ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਾਬਲ ਤਕ ਦਾ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਬੰਸ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰਾਜਾ ਜੈਪਾਲ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਅਨੰਦ ਪਾਲ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਮੂਦ ਗਜ਼ਨਵੀ ਨੇ ਮਾਰਿਆ। ੧੨੩੯ ਈ: ਤਕ ਖਾਨਦਾਨ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਮਲਕਾ ਰਜ਼ੀਆ ਬੇਗਮ ਏਸੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ੧ ਸਾਲ ਕੈਦ ਰਹੀ। ਜੋ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਥੋਂ ਏਥੇ ਜੰਗ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਮਾਰੀ ਗਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਬੋ ਕਾ ਸਰਦਾਰ ਸੁਖਚੈਨ ਸਿੰਘ ਏਥੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ ਬਾਰ ਯੁਧ ਕਰਕੇ ਫਤਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਬੋ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਿੰਡਾਂ ਸਣੇ ਬਠਿੰਡੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰਲਾ ਲਿਆ। ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਏਥੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਕਰ ਕੇ ਏਥੋਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਮਤ 'ਗੋਬਿੰਦ ਗੜ੍ਹ' ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ। ਬਾਹਰ-ਰਤਨ ਹਾਜੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਕੋਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ।

(੩੬) ਭੜੀ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਖੰਨੇ ਤੋਂ ਪੰਜ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਹੈ। ੧੮੨੦ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੰਥ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਫ਼ਤਹ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਭੜੀ ਤੇ ਕੋਟਲਾ ਆਦਿਕ ਪਿੰਡ ਆਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸ: ਰਾਇ ਸਿੰਘ 'ਮੀਰਾਂ ਕੋਟ' ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਇਥੇ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਆ ਵਸਿਆ। ਜਿਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਤਰ ਲੂਨੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਿਆ। ਹੁਣ ਤਕ ਇਹ ਪਿੰਡ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੰਸ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਿਚ ਹੈ। ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਭੰਗੂ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਰ ਤੇ ਸੇਖੋਂ ਕੌਮ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(੩੭) ਭਾਈ ਰੂਪਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੀਨਾ-ਕਾਂਗੜ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਤੇ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ (ਬਾਗੜੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ) ਨੇ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ

ਆਇਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਵੰਡ ਖਾਤਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਝਗੜਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਚਿਰ ਤੋਂ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਅਤੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ 'ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ' ਅਰਦਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਗੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਓਥੇ ਭੀ ਭਾਈਕਿਆਂ ਦਾ ਆਮ ਲੰਗਰ ਚਲਦਾ ਹੈ।

(੩੮) ਲਾਡੂਆ

ਇਹ ਕਸਬਾ ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਆਬਾਦ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ (ਜਮਨਾ ਤੇ) ਹੈ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਸਬਾ ਲਾਟ ਦੇਸ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸ਼ਾਹ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਲਈ ਲਾਟੂਆ ਤੋਂ ਬਿਗੜ ਕੇ ਲਾਡੂਆ ਸ਼ਬਦ ਬਣ ਗਿਆ ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਅਜੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਬੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੋਂ, ਜਦੋਂ ੧੮੨੦ ਬਿ: ਵਿਚ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸ: ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਵੇਈਂ ਪੋਈਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹਿਸੇ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੱਦੋਵਾਲੀਏ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ੧੮੪੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ।

(੩੯) ਖਮਾਣੋਂ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਸਮਰਾਲੇ ਤੋਂ ੪ ਕੋਹ ਪੂਰਬ ਵਲ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਸੀ। ਏਸ ਪਰਗਣੇ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫ਼ਤਹ ਵੇਲੇ ਮੱਲਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਪੈਪਸੂ ਨਾਲ ਏਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਤੈਹਸੀਲ ਸਮਰਾਲਾ ਨਾਲ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ।

(੪੦) ਖੰਨਾ

ਇਹ ਕਸਬਾ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਅੰਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਲਾਈਨ ਤੇ ਹੈ। ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਭਾਰੀ ਮੰਡੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਸ੦ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਕਰੋੜੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ੧੮੦੫ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅਹਦਨਾਮੇਂ ਦੇ ਏੜ ਗੇੜ ਤੋਂ ਏਥੋਂ ਦੀ ਰਾਣੀ ਦਇਆ ਕੌਰ ਦੇ ਸੰਤਾਨਹੀਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ।

(੪੧) ਗੜ੍ਹ ਦਰੇੜਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਬੀਕਾਨੇਰ ਅਤੇ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਪਰਲੇ ਹਿਸੇ 'ਬਾਗੜ' ਦੇਸ ਦਾ ਸਿਰ ਸੀ। ਏਥੇ ਗੁੱਗੇ ਚੋਹਾਣ ਦੇ ਪਿਤਾ (ਜੰਬਰ) ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲੇ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੇ ਇਹ ਤਅਲਕਾ ਚੋਹਾਣਾਂ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਪਿੰਡ ਢੱਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਮਾੜੀ ਹੈ। ਗੁੱਗੇ ਨੇ ਅਪਣੇ ਭਾਈਆਂ

ਨਾਲ ਲੜਕੇ ਰਤਨ ਹਾਜੀ ਦੇ ਗੱਦੀ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਕੇ ਤੁਗਲਕਾਂ ਤੋਂ ਗੜ੍ਹਦਰੇੜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਾਈ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਵਲ ਭੈਣੀ ਗਰੇੜੂ ਅਤੇ ਚੁਹਾਣਕੇ ਆਦਿ ਪਿੰਡ ਬਸਾਕੇ ਰਹਿਣ ਲਗੇ। ਆਪ ਸਿੱਧ ਸੁਲੱਖਣ ਕੋਲ ਛਪਾਰ ਜਾ ਬਸਾਇਆ।

(੪੨) ਢੋਡੇ (ਭਵਾਨੀਗੜ੍ਹ)

ਇਹ ਪਟਿਆਲਾ, ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਸੰਗਰੂਰ ਤੋਂ ੧੨ ਮੀਲ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਹੈ। ਪਹਿਲ ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ ਸਮਾਣੇ ਵਾਲੇ ਨਵਾਬਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਭੀਖੀ ਵਾਲੇ ਗੈਂਡੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਉਸ ਤੋਂ ਮ੦ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿੱਤਿਆ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਟਿਆਲਾ ਰਾਜ ਦੀ ਏਥੇ ਨਜਾਮਤ ਰਹੀ ਹੁਣ ਤਹਸੀਲ ਹੈ। ਏਸ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਾਈ ਕੰਵਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਆਕੀ ਹੋਗਿਆ ਸੀ।

(੪੩) ਨਾਰਨੌਲ

ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਝੱਜਰ ਬੇਰੀ ਦੇ ਨਵਾਬਾਂ ਕੋਲ ਸੀ। ੧੮੫੭ ਦੇ ਗਦਰ ਵੇਲੇ ਮ: ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਇਨਾਮ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਓਸ ਸਮੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ੨ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੁਣ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਹੈ।

(੪੪) ਪੱਖੋਵਾਲ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਾਇਕੋਟ (ਜ਼ਿ: ਲੁਦਿਹਾਣਾ) ਤੋਂ ੫ ਕੋਹ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਹੈ। ਏਸੇ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦੇ ਜਬਤ ਕੀਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਤਹਸੀਲ ਸੀ, ਜੋ ੧੮੫੪ ਤੋਂ ਲਾਕੇ ੧੮੬੭ ਤਕ ਰਹੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਅਲਾਕਾ ਰਿ: ਰਾਇਕੋਟ ਵਿਚ ਸੀ। ਫੇਰ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਰਿ: ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਮ: ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜਬਤ ਕਰ ਲਿਆ।

(੪੫) ਤ: ਚਰਖੀ-ਦਾਦਰੀ

ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਹਿਸਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਭਟਿਆਣੇ ਦੀ ਦੱਖਣ-ਪਛਮੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਹੈ। ਏਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਝੱਜਰ-ਬੇਰੀ ਦੇ ਨਵਾਬਾਂ ਦੇ ਕਬਜੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਗ਼ਦਰ ਵੇਲੇ ਜਬਤ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਅਲਾਕਾ ਰਿ: ਨਾਭਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ।

(੪੬) ਸਿੱਧੂਵਾਲ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ੩ ਮੀਲ ਪੂਰਬ–ਉਤਰ ਨੂੰ ਹੈ। ਕੈਂਥਲ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇਸੂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੱਧ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਜਸਮੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ੮੪ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਅੱਧ ਵਾਲੇ ਰਈਸ ਏਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜਬਰ ਜੰਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਫਤੇ ਜੰਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਹਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਹੈ।

(੪੭) ਅਰਨੌਲੀ

ਭਾ: ਸਾਹਿਬ ਜਸਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਬੰਸ ਅਤੇ ਭਾ: ਫਤੇਹ ਜੰਗ ਸਿੰਘ (ਸਿਧੂ-ਵਾਲ) ਦੇ ਅੱਧ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ 'ਸ਼ੁਭ ਸੇਰ ਸਿੰਘ ਏਥੋ ਦੇ ਰਈਸ ਹਨ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ੯ ਮੀਲ (ਪੂਰਬ ਵਲ) ਹੈ। ਜ਼ਿਲਾ ਇਸ ਨੂੰ ਭੀ ਕਰਨਾਲ ਲਗਦਾ ਹੈ।

(੪੮) ਮਲੌਦ

ਇਹ ਸਵਾ ਲੱਖ ਦਾ ਤਅੱਲਕਾ ਸ: ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹਿਣੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬੰਸ ਕੋਲ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਰਈਸ ਸ: ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ ਸਵਾ ਲਖ ਦਾ ਹੈ। ਸ: ਦਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ: ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੰਗੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਗਦਰ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਕਿਲੇ ਤੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹਣ ਲਈ ਆ ਪਏ ਸਨ।

(੪੯) ਰਾਮ ਗੜ੍ਹ-ਸਰਦਾਰਾਂ

ਮਲੌਦ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਖੋਕੇ ਦੇ ਰਈਸ ਸ: ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਪੁਤ੍ਰ ਸ: ਰਾਜੇਂਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ: ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਇਕ ਕਿਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਮਲੌਦ ਤੋਂ ੧ ਕੋਸ ਪੱਛੋਂ ਨੂੰ ਹੈ।

(੫੦) ਬੇਰ

ਰਾਮ ਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ 'ਬੇਰ' ਹਨ। ਜੋ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਤੀਜੇ ਹਿਸੇ ਵਿਚ ਹਨ।

(੫੧) ਹਾਂਸੀ

ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਨਗਰ ਸਾਲਿਬਾਹਨ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਹੰਸਰਾਉ ਦਾ ਬਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭੱਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧੂਆਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਜੁੱਧਾਂ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਏਸ ਦੇ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਟਾਮਸਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਰਖਿਆ। ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਹਟਿਆਂ ਦਾ ਜਰਨੈਲ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗਿਰਾਓ ਹੋਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਬਣ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਜਨਰਲ ਪੈਰਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

(੫੨) ਕੋਟ ਦੂੰਨਾ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਬਰਨਾਲੇ ਤੋਂ ੧੦ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਹੈ ਚੌਧਰੀ

ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦੂੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਬਿੱਘਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਸਾਹਿਬ ਪੱਖੋਕੇ, ਮਲੌਦ ਸ਼ਹਿਣਾ ਅਤੇ ਬੇਰ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸ: ਦੂੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਫਸਰ ਮਾਲ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬੜੇ ਪਰਚਾਰਕ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਸ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪੱਖੋਕੇ ਸ: ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜ ਵਾਲੇ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਪਰਚਾਰਕ ਹੋਏ ਹਨ।

(੫੩) ਧਮੋਟ

ਇਹ ਪਿੰਡ ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਪਰਤਾਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਠਿੰਡੇ ਵਲੋਂ ਆਏ ਝੱਲੀ ਗੋਤ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਪਾਇਲ ਨੂੰ ਕੇਂਦ੍ਰ ਬਣਾਕੇ ਉਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਸਾਏ। ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਚੌਧਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਝੱਲੀ ਦਾ ਪਿਤਾ 'ਗਿੱਲ' ਰਾਜੇ ਵਿਨੇਪਾਲ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਚੋਮੋਂ ਪਿੰਡ ਵਸਾਇਆ। ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਇ ਮੋਖਾ ਦਾ ਵਡਾ ਪੁੱਤਰ ਹਰ ਪਾਲ ਚੌਧਰੀ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ 'ਸਹਿਜਾ' ਨੇ ਸਿਹੋੜਾ (ਸਹਿਜਵਾੜਾ) ਵਸਾਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ 'ਤ੍ਰੇਹਣ' ਨੇ ਧਮੋਟ (ਧਰਮ ਵੱਟ) ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ।

ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗਲਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਕਾਲ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਮੱਘੇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪਰਗਣੇ ਦਾ ਹਾਲਾ ਆਪਣੇ ਪਲਿਓਂ ਤਾਰ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਜਸ ਅਜ ਤਕ ਭੱਟ ਇਉਂ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ :–

"ਦੋਹੀ ਭਰਲੀ ਵਾਲੇ ਦੀ,
ਬੈਠੀ ਜੱਟੀ ਦੁਧ ਵਿਲੋਵੇ
ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਹਾਲੇ ਦੀ"

ਬਾਘੇ, ਸੁੱਖੇ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਹਮੀਰੇ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਚੌਧਰੀ ਚਤਰੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ 'ਰਾਜ ਰੂਪ' ਮਹਿਰ ਮਿੱਠੇ ਦੀ ਪੋਤਰੀ ਗੌਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਤੇ ਗਿੱਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣੋਂ ਬਚ ਗਏ। ਇਹ ਬੀਬੀ ਗੌਰੀ ਮਹਿਰ ਮਿੱਠੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਪੋਤਰੀ ਸੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਰ ਨੇ ਜੋ ਭੋਇੰ ਦਾਜ ਵਿਚ ਦਿਤੀ, ਉਹ ਕਾਂਗੜ ਤੋਂ ਧਮੋਟ (ਪੰਜਾਹਾਂ ਕੋਹਾਂ) ਤਕ ਵਟਾ ਕੇ ਪਹੁੰਰਾ ਦਿਤੀ। ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ 'ਗੌਰੀਵਾਲਾ' ਨਾਮ ਤੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਧਮੋਟ ਵਾਲੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ।

ਏਸੇ ਚੌਧਰੀ ਚਤਰੇ ਨੇ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਛੱਤੀ ਗੋਤਾਂ ਦੀ ਛੱਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਘਟਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਏਸ ਦੇਸ ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮੁਰਯਾਦਾ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਨੇ ਅਪਣੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਝੱਲੀ-ਗਿੱਲ ਰਾਜੇ ਵਿਨੇਪਾਲ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਉਹ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ ਪੰਵਾਰ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਤੀ ਸ਼ਾਖ਼ਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹਨਾਂ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਸੰਘਠਨ ਦਾ ਨਾਮ 'ਛੱਤੀ'

ਰਖਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰੀਸੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਭੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਛੱਤੀਆਂ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ੨ ਪੰਚਾਇਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਇਆ। ਇਹ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਚੋਧਰੀ ਸਾਗਰ ਨੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਨ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਸਭ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦਾ †ਮੁੰਡੀਆ (Tax) ਆਪਣੇ ਪੱਲਿਓਂ ਦੇ ਕੇ ਜਸ ਖੱਟਿਆ। ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਕੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਜਜ਼ੀਆ ਬੰਦ ਕਰਾਇਆ। ਗੰਗਾ ਨ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਛੇ ਸੋ ਬਿਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ਛਿਆਂ ਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਈ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਭੱਟ ਚਤਰੇ ਅਤੇ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ ਗਾਂਵਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਏਥੇ ਚਰਨ ਪਾਏ, ਤਾਂ ਮਲਕਾਂ ਵਾਲੇ ਸੁੱਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚੋਂ ਪਾਣੀ ਕਢਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਚੋਧਰੀ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰੋਗ ਹਟਾਇਆ। ਅਜ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਲਗ ਪਗ ੩੫੦੦੦) ਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਭੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਛਿਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਏਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਬਾਬਾ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਂ ਸੂਬਾ ਸਰਹੰਦ ਪਾਸੋਂ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਾਵਿੱਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਜੁੱਧ ਕਰਕੇ ਛੁਡਾਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨਾਲ ੬੦ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਬਾਬੇ ਮੱਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ੮੦ ਗੱਡੇ, ਜੋ ਸੂਬੇ ਲਾਹੌਰ ਵਲੋਂ ਦਿਲੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ, ਤੁਰਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁੜਾਏ। ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਛਤੇ ਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਨ। ਧਮੋਟ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਤੇ ਸੰਤਾਨ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਸਾਕੇ ਵਿਚ ਭਾ: ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਅਤੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

ਧਮੋਟ ਦੀ ਭੋਇੰ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਘੇ ਅਤੇ ਵਸੋਂ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਘੇਰਾ ਸਤ ਮੀਲ ਦਾ ਹੈ। ਅਜ ਕਲ ਏਥੋਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਆਦਿਕ ਹਨ।

(ਗਿ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਧਮੋਟ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ)

(੫੪) ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਇ

ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਮੰਜ' ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਰਾਏ ਕੋਟ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਵਲ ਨੂੰ ਹੈ। ਜੋ ਜੈਸਲਮੇਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਇ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ, ਜੋ ਪੀਰ ਮਖ਼ਦੂਮ ਜਹਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬੈਤ ਲੈ ਕੇ 'ਸ਼ੇਖ ਚਾਚੋ' ਬਣਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹਠੂਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਓਥੇ ਆਪ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੇ ਅਗਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਇ ਬੰਨ੍ਹੀ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਰਈਸ ਚੌਧਰੀ ਰਾਏ ਕੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਪੁਤਰ ਰਾਏ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ੧੭੩੫ ਈਸਵੀ ਵਿਚ

†ਜਿਜ਼ੀਆ

ਰਾਏ ਕੋਟ ਨੂੰ ਵਸਾਕੇ ਰਿਆਸਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਰਈਸ 'ਅਲੀਆਸ' ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ ਭਾਗਭਰੀ ਨੇ ਹੋਰਾਂ ਆਦਿਕ ਸਿਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਈਆਂ।

(੫੫) ਤਰਾਵੜੀ

ਇਹ ਕਸਬਾ ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ ਵਿਚ ਦਿਲੀ ਵਾਲੀ ਲਾਇਨ ਤੇ ਹੈ। ਏਥੇ ਪੱਛਮੀ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲੀ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਜੁੱਧ ਹੋਏ। ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਭੀ ਏਥੇ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਿਥੀ ਰਾਜ ਤੇ ਸਹਾਬਦੀਨ ਗ਼ੋਰੀ ਦੀ ਦੋ ਵੇਰ ਏਥੇ ਹੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਬਾਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਇਬ੍ਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਦਾ ਭੀ ਏਥੇ ਹੀ ਜੰਗ ਹੋਇਆ। ਮਰਹਟਿਆਂ ਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਭੀ ਏਥੇ ਹੀ ਦੋ ਜੰਗ ਹੋਏ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਮਰਹਟਿਆਂ, ਭੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਰੰਘੜਾਂ ਨਾਲ ਏਥੇ ਹੀ ਕਈ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਜੰਗ ਹੋਏ। ਚੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸਲੋਕਸ ਭੀ ਏਥੇ ਹੀ ਟੱਕਰੇ ਸੀ ਅਤੇ ਅਤਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਭੀ ਦੇਵ-ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਏਥੇ ਹੀ ਜੁੱਧ ਹੋਏ ਸੀ।

(੫੬) ਗੜ੍ਹ ਦਰੇੜਾ (ਜ਼ਿ: ਹੰਸਾਰ)

ਕੋਈ ੭੦੦ ਬਰਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋਏ ਕਿ ਚੋਹਰਾਣਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਾਖਾ-ਦਰੇੜਾ ਨੇ 'ਗੜ੍ਹਦਰੇੜਾ' ਵਸਾਕੇ ਬਾਗੜ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਗੁੱਗਾ (ਜੰਬਰ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ) ਹੋਇਆ ਜੋ ਅਪਣੇ ਭਾਈਆਂ ਨਾਲ ਲੜਕੇ ਰਤਨ ਹਾਜੀ (ਬਠਿੰਡਾ) ਦਾ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਕੇ ਮੁਸਲਾਂ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਿਮਾਂ ਤੋਂ ਦਰੇੜੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰਾਇਆ। ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਚੁਹਾਣਕੇ (ਰਾਇ ਕੋਟ ਕੋਲ) ਭੈਣੀ ਦਰੇੜਾ (ਆਂਡਲੂ ਕੋਲ) ਆ ਬਸੇ। ਗੁੱਗੇ ਦਾ ਸਿਧ ਸੁਲਖਣ (ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਪਿਤਾ) ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਿਧ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਚੇਟਕਾਂ, ਤ੍ਰਾਟਕਾਂ ਆਦਿ ਜੋਗ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਸਾਧਨਾਂ ਸਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਲਖਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਥੇ ਤੂੰ ਸਮਾਵੇਂ ਓਥੇ ਹੀ ਮੈਂ ਸਮਾਊਂਗਾ। ਸੋ ਸਿੱਧ ਸੁਲਖਣ ਛਪਾਰ (ਜਿ: ਲੁਦਿਹਾਣਾ) ਵਿਖੇ ਆ ਰਿਹਾ ਓਸੇ ਹੀ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ 'ਸੇਖੋਂ' ਲੋਕ ਆ ਰਹੇ। ਓਸੇ ਪੱਤੀ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਦੀ ਮਾੜੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਹਰ ਸਾਲ ਮੇਲਾ (ਛਪਾਰ ਦਾ) ਲਗਦਾ ਹੈ। ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁੱਗਾ ਭੀ ਓਸੇ ਮਾੜੀ ਵਿਚ ਸਿਧ ਸੁਲਖਣ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਕੇ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਓਥੋਂ ਅਜ ਤਕ ਗੁੱਗੇ ਦਾ ਸਾਹ ਆਉਂਦਾ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁੱਗੇ ਦੀ ਮਾਂ 'ਬਾਛਲ' ਨੂੰ ਗੁੱਗੇ ਨਾਲ ਸੱਪ ਜੰਮਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਬੜਾ ਹੋਕੇ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁੱਗਾ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਸਿਰ ਤੇ ਕਲਗੀ ਸੱਪ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਖਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਪ ਨੂੰ ਭੀ ਲੋਕੀ 'ਬਾਬਾ ਗੁੱਗਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁੱਗਾ ਦਿਲੀ ਤੇ ਤੂਰਾਂ ਦਾ ਦੁਹਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਤੂਰਾਂ, ਤਿੰਗਾਂ ਅਤੇ ਕੰਦੋਹਲਿਆਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਲੜਦਾ।

(੫੭) ਸਿੰਘ ਪੁਰੀਆਂ

ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਠੀ ਵੰਡ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਜੋ ਇਲਾਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਉਹ 'ਸਿੰਘ

ਪੁਰੀਆਂ' ਦੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸਃ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਘਨੌਲੀ, ਮਨੌਲੀ, ਭਰਤ ਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਕੰਧੋਲਾ, (ਜ਼ਿਃ ਅੰਬਾਲਾ) ਆਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਰਈਸ ਹਨ ਕਾਠਗੜ੍ਹ ਜ਼ਿਃ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਤਅੱਲਕੇ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਓਸ ਵੇਲੇ ਡੇੜ ਲਖ ਸੀ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਕਾਠਗੜ੍ਹ ਵਖਰਾ ਹੈ।

(੫੮) ਸਿਆਲਬਾ

ਇਹ ਤਅੱਲਕਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ ਸਃ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ (ਪਟਿਆਲਾ) ਦਾ ਕਈ ਵੇਰ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖੋਹ ਲਏ। ਬਾਕੀ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਪਾਸ ਹਨ।

(੫੯) ਬੂੜੀਆ

ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ ਸਃ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚ ਇਕ ਲਖ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਤਅੱਲਕਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਲਖਮਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਪੁਤ੍ਰ ਕੈਪਟਨ ਰਤਨ ਅਮੋਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਐਮ. ਐਲ. ਏ. ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਖੇੜਾ ਜਮਨੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਮਹਾਂ ਕਵਿ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਹ ਕਈਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭ੍ਰਾਤਾ ਭਾਈ ਜੋਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੀਰ ਜੋਗ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਾਡੇ ਵਡੇ ਪਾਇਲ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ।

(੬੦) ਤਃ ਭਰੇਲੀ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸਃ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਪੁਤ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਟ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।

(੬੧) ਮਨੀ ਮਾਜਰਾ

ਇਹ ਕਸਬਾ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਏਸ ਤਅੱਲਕੇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸਾਈਂ ਦਾਸ ਨੇ ਬੰਨਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵੇਰ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਪਾਸ ਹੈ।

(੬੨) ਘੜੂਆਂ

ਇਹ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਢਾਈ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਬਰਾਦਰ ਪਿੰਡ ਮੈਨ ਦੁਆਬ ਦਾ ਸਿਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਾਝੇ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਃ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੱਜ ਦੇ ਸੁਪੁਤ੍ਰ ਸਃ ਵਿਸ਼ੇਸਰ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਰਾਜ ਪੈਪਸੂ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਸਃ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸੰਤ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਭੀਮ ਸੇਨ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ 'ਘਟੋਤਕਚ' ਦਾ ਬਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਜਾਣੇ।

(੬੩) ਮੋਰੰਡਾ

ਮੋਰੰਡ ਜਾਤੀ ਦਾ ਬਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ੧੬ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੰਡ ਹੈ ਜੋ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਵਜੀਰ ਸਾਲੂਕਸ ਨਾਲ ਲੜੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰਬੰਸੀਆਂ ਦੇ ਭੀ ਇਹ ਲੋਕ ਵੈਰੀ ਸਨ। ਹੁਣ ਇਹ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੰਘੜਾਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਤੇ ਵਸੋਂ ਅਧਿਕ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(੬੪) ਬਸੀਪਠਾਣਾ

ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ੬ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਬਸਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੈਪਸੂ ਦਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਬਾਗ 'ਆਮ ਖਾਸ' ਨਾਮ ਦਾ ਖਾਸ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਰਹਿੰਦ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਬਸਾਈ। ਇਸ ਸਦਕੇ ਇਹਦਾ ਨਾਉਂ 'ਬਸੀ ਪਠਾਣਾ, ਪਿਆ।

(੬੫) ਪਾਇਲ

ਇਹ ਪੈਪਸੂ ਦੀ ਤਹਸੀਲ ਚਾਵਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ੫ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਬਠਿੰਡੇ ਵਾਲੇ 'ਵਿਨੇਪਾਲ' ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਬੜੇ ਚਾਹਵਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਃ ਜੋਗ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਃ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪਿਛੋਕਾ ਇਹੋ ਸੀ।

(੬੬) ਸਧਾਰ

ਏਹ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਤੋਂ ੧੬ ਮੀਲ ਅਤੇ ਦਾਖੇ ਤੋਂ ੬ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰ ਖਾਂ ਮੰਜ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਲਵਾਰੇ ਤੋਂ ਆਕੇ ਬੱਧਾ ਸੀ। ਦੋ ਪਤੀਆਂ ਰੰਘੜਾਂ ਦੀਆਂ, ਪਿਛੋਂ ਦੋ ਗਿੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਸਰਾਭੇ ਦੇ ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਰੰਘੜ ਪਾਕਸਤਾਨ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾਖੇ-ਰਕਬੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ੧੬੮੮ ਬਿਃ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਬਿਰਾਜੇ ਸਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਃ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਨੇ ਦੂਜਾ ਘੋੜਾ ਏਥੇ ਹੀ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਇ ਜੋਧ ਆਦਿ ਮੁਖੀ ਸਿਖ ਭੀ ਆਪ ਦੇ ਏਥੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਏਥੇ ਨਿਹੰਗ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਖਾਃ ਹਾਃ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਭਾਈ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ B A.B.T. ਦਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਹੈ।

(੬੭) ਸਿੱਧਵਾਂ

ਬੜੇ ਸਿਧਵੀਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਖਾਃ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਸਿਧਵੀਂ ਭਾਃ ਸਾਹਿਬ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਰੰਭਿਆ ਹੋਇਆ ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ ਆਸ੍ਰਮ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਖਾਃ ਕਾਲਜ (ਬੀਬੀਆਂ ਦਾ) ਐਫ. ਏ. ਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੈ।

(੬੮) ਮਾਹਲ ਵਡੇ

ਇਹ ਰਾਇ ਕੋਟ ਬਰਨਾਲਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ੭ ਕੋਹ ਤੇ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਗ੍ਰਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸੋਂਢਾ' ਗੋਤ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਰਾਇਕਿਆਂ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲਾ ਏਥੇ ਸੀ। ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਏਥੇ ੧੧੯੦ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਤੁਰਕਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਜੁਧ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲੀ ਫੌਜ ਸੀ। ਫਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹੋਈ।

ਬੱਧਨੀ ਵਡੀ

ਇਹ ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਮੋਗੇ ਤੋਂ ੧੪ ਮੀਲ ਟੱਲੇਵਾਲੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਰਾਹ ਉਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਆਏ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਜਲ ਵਾਯੂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਗੱਭੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਦੇ ਥਾਂ ਏਥੇ ਜ਼ਿਲਾ ਬਣਨ ਦੀ ਆਸ ਬੱਝੀ ਸੀ, ਪਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਨੇੜੇ ਹੋਣ ਤੇ ਲੁਦਿਹਾਣਾ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਬਧਨੀ ਇਹ ਤਿੰਨ ਜ਼ਿਲੇ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਗਿਰ ਗਈ। ਏਥੇ ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦਾ ਕਿਲਾ ਹੈ।

ਪੰਜੋਰ

ਰਾਜਪੁਰੇ ਤੋਂ ਪੂਰਬ ਉਤਰ ਨੂੰ ੧੯ ਮੀਲ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਕਸਬਾ ਹੈ। ਏਥੇ ੧ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਲਾ ਅਤੇ ਬਉਲੀ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਸਬਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਬਸਾਇਆ ਫੇਰ ਦੋਬਾਰਾ ਪੰਜਾਂ ਪਾਂਡਿਵਾਂ ਨੇ ਬਸਾਇਆ ਸੀ।

ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਪੰਚ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਨਗਰ ਹੈ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇਸ ਦੇ ਵਡੇ ਪੰਚ ਜਨਾ ਲਈ, ਜੋ ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜ ਧਰਤੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਆਪ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਪੰਚ ਜਨ ਅਰਥਾਤ ਪੰਜ ਜਾਤੀਆਂ ਇਹ ਸਨ—(੧) ਕਰੂ, (੨) ਪੁਰੂ, (੩) ਭਰਤ ਗਣ, ਪੰਚਾਲ, ਕੁਸ਼ੈਕ ਬੰਸੀ। ਇਥੋਂ ਉਠ ਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਬ੍ਰਹਮਾਵਰਤ' ਦੇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤਥਾ ਯਮਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੰਡਕ ਨਦੀ ਤਕ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਰਬਦਾ ਤਕ ਦਖਣ ਦੇਸ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਤੰਗਣ (ਕੁੱਲੂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ) ਆਦਿ ਦੇਸ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਰਖਣ ਲਈ ਭਾਰਾ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ। ਏਥੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਥੇਹ ਕਈਆਂ ਕੋਹਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਨਗਰ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਰਾਜਪੁਰੇ ਤੋਂ ਕਾਲਕਾ ਵਲ ਨੂੰ ੨੫ ਮੀਲ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹੈ।

ਬੰਨੂੜ

ਪੁਰਾਣੇ ਵਕਤਾਂ ਦਾ ਬਸਿਆ ਹੋਇਆ ਰੰਘੜਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਜੋ ਇਕ ਵਾਰ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਜੜ ਕੇ ਕਿਸੇ ਬੰਨੂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਠਾਣ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਬਸਾਇਆ। ਹਿੰਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਾਣ ਅਸੁਰ ਦਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਛੱਤ ਆਦਿ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਰ ਬੰਸੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਬਸੋਂ ਅਧਿਕ ਹੈ।

ਅੰਬਾਲਾ

ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਤੋਂ ੭੧ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਹੈ। ਏਥੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਕਮਿਸ਼ਨਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਬਾਵਨੀ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਹੱਦ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜੋ ਘੱਗਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਕੰਢੇ ਤੇ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਿਦੁਰ ਦੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤਨੂੰ ਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ (ਅੰਬੋ ਤੇ ਅੰਬਕਾ) ਦੀ ਦਾਸੀ ਅੰਬਾਲਿਕਾ ਨੇ ਬਸਾਇਆ ਹੈ। ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਾਃ ਪੰਡੂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਦਿਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਤੇਈ ਅੰਬਾਲਿਕਾ ਦੇ ਹਿਸੇ ਅੰਬਾਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਇਆ ਸੀ।

(੬੯) ਅਮਲੋਹ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਤੇ ਖੰਨੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪਹਿਲਾਂ ਖੰਨੇ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਸੀ। ਸੰਗਰੂਰ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਸੰਗਰੂਰ ਦੇ ਰਈਸ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਭੇ ਵਾਲੇ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਰਾਣੀ 'ਦੇਸੋ' ਨੇ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਅਮਲੋਹ ਤੇ 'ਭਾਦਸੋਂ' ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ।

(੭੦) ਸ਼ਾਹ ਆਬਾਦ

ਇਹ ਕਸਬਾ ਅੰਬਾਲਾ ਤੇ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਤੇ ਹੈ। ਸਰਹੰਦ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਿਮਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਜੁੱਧ ਕਰਕੇ ਫਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਤੇ ਮਸੀਤ ਉਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਹੈ। ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਇਹ ਲੋਕੋਕਤੀ ਪਰਸਿੱਧ ਹੈ—'ਲੋਹਾ ਫੌਲਾਦ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਹਆਬਾਦ ਦਾ।' ਏਥੋਂ ਦੇ ਰਈਸ ਸਃ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਉਰਾਰ ਦੇ ਰਈਸਾਂ ਸਣੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ।

(੭੧) ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦ ਪੁਰ

ਇਹ ਕਸਬਾ ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ੯ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਃ ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ 'ਸੰਧੂ' ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜਿੱਤਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਤਅੱਲਕੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ੮੪ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਭੀ ਮਃ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਪੁਤ੍ਰੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਸਃ ਜੀਉਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜ਼ਿਲਾ ਹੰਸਾਰ ਦੇ ਪੱਕਾ ਪਥਰਾਲਾ ਆਦਿਕ ੮ ਪਿੰਡ ਨਵਾਬ ਜ਼ਾਬਤੇ ਖਾਂ (ਰਾਣੀਆਂ) ਨੇ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਬੋਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਤ੍ਰਾਨਵੇਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਰਈਸ ਸ਼ਹਜ਼ਾਦ ਪੁਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਤੇਰਾਂ ਸੌ ਵਿਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ਬਾਬੇ ਡੱਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਭੀ ਹੈ।

(੭੨) ਤ: ਹੰਸਾਰ

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਭਟਿਆਣੇ ਦਾ ਸਿਰ ਸੀ। ਏਸ ਨੂੰ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਾਲਬਾਹਨ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਹੰਸ ਰਾਏ ਨੇ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਫੇਰ ੧੨੩੧ ਬਿ: (੧੧੭੪ ਈ:) ਵਿਚ ਜੈਸਲਮੇਰ ਵਾਲੇ ਹੇਮਹੇਲੇ (ਭੀਮ ਮਲ) ਭੱਟੀ ਨੇ ਏਥੇ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ੧੧੮੧ ਈਃ ਵਿਚ ਸ਼ਹਾਬੁਦੀਨ ਗ਼ੌਰੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਭਟਿਆਣੇ ਦੀ ਚੌਧਰ ਦਾ ਪਟਾ ਲਿਖ ਦਿਤਾ। ਪਰ ਜੋ ਭੱਟੀ ਨਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪੋਤੇ ਮੰਗਲ ਰਾਓ ਅਤੇ ਪੜੋਤੇ ਆਨੰਦ ਰਾਉ ਆਦੀ ਦਾ ਸਦਾ ਜੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਨੰਦ ਰਾਓ ਦੇ ਪੁਤਰ ਖੀਵਾ ਰਾਓ ਨੇ ਸੰਤਾਨ-ਹੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ 'ਲੱਧੂ ਕੋਟ' ਵਾਲੇ ਚੌਧਰੀ ਬਸੀਰਾ 'ਸਰਾਓ' ਗੋਤ ਦੇ ਜਟ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧੂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨੇ ਹਾਂਸੀ ਤੇ ਬੀਦੋਵਾਲੀ ਆਦੀ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧੂ ਕੌਮ ਦਾ ਭੱਟੀਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਜੰਗ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਥਾਂ ਬੈਰਾੜ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਸੰਤਾਨ ਬਹੁਤੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਭਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਸਿੱਧੂ ਕੌਮ ਦੇ ਚਮਕਦਾਰ ਸਿਤਾਰੇ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਭੱਟੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕਈ ਵੇਰ ਜਿਤਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲੇ ਭਾਈਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਆਇਆ।

(੭੩) ਸਰਹੰਦ

ਏਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸਾਲਬਾਹਨ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ 'ਸਾਰ ਰਾਉ' ਨੇ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਓਸ ਸਮੇਂ ਏਸ ਦੇ ਬੜੇ ਭਾਈ-ਰਿਸਾਲੂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਦਸੋਂ, 'ਹੋਡਲਾ' ਤੇ ਸੁਨਾਮ ਆਦੀ ਪਰਗਣੇ ਸਨ। ਹਾਂਸੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਭਾਈ ਹੰਸ ਰਾਏ ਦਾ, ਝੰਡੂ ਰਾਇ ਦਾ ਹੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸੀ। ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗ਼ਲਕ ਨੇ ਏਸ ਨਗਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਦਿਤੀ। ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ੫੨ ਲੱਖ ਦੇ ੩੨ ਪਰਗਣਿਆਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ ਅਤੇ ਪੰਥ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤੋਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋਣ ਤਕ ਇਹ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਤੇ ਰਹੀ। ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਸਮਝ ਕੇ ਏਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰਫੁਲਤ ਕੀਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਨਗਰ ੧੨ ਮੁਰੱਬਾ ਮੀਲ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਮਦ੍ਰ ਦੇਸ ਅਥਵਾ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ' ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਜ ਤਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਈਨ ਅਕਬਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ੫੨ ਲੱਖ ਦੇ ੩੨ ਪ੍ਰਗਣੇ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ੬—

੧. ਅੰਬਾਲਾ, ੨. ਬੰਨੂੜ, ੩. ਪਾਇਲ, ੪. ਭਦੌੜ, ੫. ਬਠਿੰਡਾ, ੬. ਪੁਰੰਦਰੀ, ੭. ਤਿਹਾੜਾ, ੮. ਥਾਨੇਸਰ, ੯. ਛੱਤ ੧੦ ਚੜਿੱਕ, ੧੧. ਖਿਜ਼ਰਾਬਾਦ, ੧੨. ਦੂਰਾਲਾ, ੧੩. ਦਰੂਤ, ੧੪. ਦੇਰੂਰਾਣਾ, ੧੫. ਰੋਪੜ, ੧੬. ਸਰਹਿੰਦ ਯਾ ਹਵੇਲੀ, ੧੭. ਸਮਾਣਾ, ੧੮. ਸੁਨਾਮ, ੧੯. ਸੁਢੋਰਾ,

੨੦. ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ (ਬਾਰਾਹ) ੨੧. ਸ਼ਾਹਆਬਾਦ, ੨੨. ਫਤੇ ਪੁਰ, ੨੩. ਕਰਯਾਤ ਰਾਇ ਸਾਮੂ? ੨੪, ਕੈਂਥਲ, ੨੫. ਘੁੜਾਮ, ੨੬. ਲੁਦਿਹਾਣਾ, ੨੭. ਮਸੁਤਫਾਬਾਦ, ੨੮. ਮਸੀਂਗਣ, ੨੯. ਮਨਸੂਰ ਪੁਰ, ੩੦. ਮਾਲੇਰ, ੩੧. ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ੩੨. ਹਾਪਰੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੰਃ ੨੩ ਅਤੇ ੩੨ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਥਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁਰੰਦਰੀ ਭੀ ਸਰਸੁਤੀ ਨਦੀ ਉਪਰ ਬਸਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਕਸਬਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ (ਦੈਤਾਂ ਦੀਆਂ ੯੯ ਪੁਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਲਨ ਵਾਲਾ ਪੁਰੰਦਰ=ਇੰਦਰ) ਹੈ। ਉਹ ਸਰਸੁਤੀ ਤੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪ੍ਰਗਣਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਇਸੇ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(੭੪) ਸਾਲਬਾਹਨ ਪੁਰ

੫੨੦ ਈ: ਵਿਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗਜ਼ਨੀ ਵਾਲੇ ਗਜਰਾਜ ਯਾਦਵ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਸਾਲਬਾਹਨ ਨੇ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਾਲਬਾਹਨ ਪੁਰ ਨਾਮੇ ਨਗਰ ਬਸਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਦਸਵੇਂ ਪੁਤ੍ਰ ਤ੍ਰੇਹਣ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਪਿਛੋਂ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਗਦਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹਥੋਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਤਕ ਓਥੋਂ ਦੇ ਥੇਹ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਭਾਂਡੇ ਲਭਦੇ ਹਨ। ਇਹ 'ਥੇਹੁ ਨਾਗੇ ਦੀ ਸਰਾਂ' (ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ) ਦੇ ਪਾਸ ਹੈ।

(੭੫) ਕੁੰਜ ਪੁਰਾ

ਇਹ ਕਸਬਾ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮ ਰਾਜ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ। ਮਿਸਲਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਭੀ ਇਕ ਵੇਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ। ਨਵਾਬ ਲਿਆਕਤ ਅਲੀ ਖਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਵਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹੀ ਨਵਾਬਾਂ ਚੋਂ ਸੀ।

(੭੫) ਕੋਲ ਗੜ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸੋਢਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਆਪ ਹੀ ਅੱਠ ਆਨਾ ਵਿੱਘਾ ਦੇ ਕੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਖੰਨੇ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਹੈ। ਏਸੇ ਦੀਵਾਨ ਸੋਢਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲੇ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਭ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਃ ਕੀਰਤ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਬਣਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਅਮੋਲਕ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਜੋ ੧੭੧੮ ਬਿਃ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਦਿਤੀ। ਇਹ ਬੀੜ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਿਖਾਈ ਬੀੜ ਦੀ ਹੂਬਹੂ ਨਕਲ ਕਾਨ੍ਹ ਗੜ੍ਹ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

(੭੬) ਕਾਨ ਗੜ੍ਹ ਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਗੜ੍ਹ

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦੀਵਾਨ ਸੋਢਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੜਕਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤੇ ਇਹ

ਬੀੜ ਦਾ ਥਾਂ ਸੀ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਕਤ ਦੀਵਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਸੀ। ਕਾਨ੍ਹਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਸ: ਹਰਦਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਕੀਰਤ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁਹਤਬਿਰ ਬੀੜ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

(੭੭) ਸੰਗਰੂਰ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਚੱਠਿਆਂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੇਖਵਾਂ ਨੇ ੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਨਾਭੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੋਢੀ ਰਾਜਾ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੇਖਵਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁਲ ਲੈਕੇ ਏਥੇ ਕਿਲਾ ਬਣਾਕੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਡਰੁਖਿਆਂ ਵਾਲੇ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਸੰਗਰੂਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ, ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਓਸ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਏਥੇ ਪੈਪਸੂ ਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਹੈ।

(੭੮) ਭਾਦਸੋਂ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਨਾਭਾ ਤੋਂ ਅਮਲੋਹ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਸਲੋਕਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਉਤਮ ਭੱਦਰਾਂ ਨੇ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਏਥੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਵਾਲੇ ਸਾਲਬਾਹਨ (ਯਦੂਬੰਸੀ) ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਿਸਾਲੂ ਨੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕਿਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਇਹਦੀ ਰਾਣੀ ਕੋਕਲਾਂ ਦਾ ਮਹਲ ਸੀ ਜੋ ਹੋਡਲਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਪੁਤੱਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਿਸਾਲੂ ਹੋਡੀ ਤੋਂ ਖੇਲ ਵਿਚ ਸਿਰ ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਕੇ ਜਿਤਿਆ ਸੀ।

(੭੯) ਮਲਿਕ ਵਾਲ

ਅਠਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਗਿਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਠੁੱਲੀਵਾਲ ਤਕ ਤਿੰਨ ਕੋਹ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਇਕ ਕੋਹ ਚੌੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਬਗਦਾਦ ਦੇ ਖਲੀਫਿਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲਿਆਂ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ ਹੋਏ ਗੁੱਜਰਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਰ ਬੰਸੀ ਝਾਮ ਨਗਰ (ਝਨੇਰ) ਜਾਂ ਝਾਂਡੇ ਨਗਰ ਦਾ ਥੇਹ ਕਰ ਕੇ ਭਡਲੀ ਦੇ ਉਰਲੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਦੇ ਅਧੀਨ ਧਮੋਟ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਿਛਾਬੱਦੀ ਉਜਾੜ ਕੇ ਉਥੇ 'ਸੈਦਪੁਰ' ਨਗਰ ਬਸਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਥੇਹ ਉਪਰ ਪੰਜ ਖੰਡ-ਭਸੌੜ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ।

(੮੦) ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਕੋਟ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਚੜਿਕ ਕੋਲ ਮਾੜੀ ਨਾਮੇਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲ ਵਸਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਮਲੋਈਆਂ ਜਾਂ ਮੱਲ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸਥਾਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਓਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹਨਾਂ ਉਪਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਛਮਣ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿੱਧ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਖੇਹਰਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕੌਮਾਂ

ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾੜੀ ਮੁਸਤਫਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਮਾੜੀ ਪਿੰਡ ਆਬਾਦ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਕੋਟ ਨੂੰ ਤ੍ਰਖਾਣ ਬੱਧ ਵਾਲੇ ਖੇਹਰਿਆਂ ਨੇ ਪਿਛੋਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿਤਾ।

(੮੧) ਫਫੜੇ ਭਾਈਕੇ

ਏਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਭਾਈ 'ਬਹਿਲੋ' ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਿਖ ਹੋਏ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਆਵੇ ਪਕੌਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੋਹਰੀ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਤੋਂ 'ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋ' ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਜੈਸੇ ਪੂਰਨ ਸਿਖ ਅਤੇ ਭਾਈ ਦੇਸੂ ਸਿੰਘ ਜੈਸੇ ਜੋਗੀ ਰਾਜੇ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੈਂਥਲ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਬਹਿਲੋ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਫਫੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੇਲਬਰਾਹ (ਸ਼ੇਰ-ਬਰਾਹ) ਅਤੇ ਭਾਈਕੇ ਚਕ ਆਦੀ ਬਹੁਤ ਪਿੰਡ ਹਨ।

(੮੨) ਬੋੜਾਂਵਾਲ ਕਸਬਈ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਮ ਪੰਵਾਰ (ਸੇਖੋਂ) ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਬੋੜੇ ਨੇ ਕਸਬੇ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਭਾਈਕੇ ਫਫੜਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ, ਪਿਛੋਂ ਕਸਬੇ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਬੋੜੇ ਨੇ ਬੋੜੂੰਦੀ ਪਿੰਡ (ਛਪਾਰ ਕੋਲ) ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਤੇ ਬੋੜਾ ਵਾਲ ਦੀ ਰਾਂਵਲ ਪਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ 'ਸਾਈਂ ਦਿਤੇ' ਦੀ ਰਖੀ ਨੀਂਹ ਤੇ ਬਾਬਾ ਹਮੀਰ ਨੇ 'ਦਾਖਾ' ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਏਸ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਸਕੀਰੀਆਂ ਬੜੇ ਬੜੇ ਥਾਈਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਠੁੱਕ ਵਾਲਾ ਪਿੰਡ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ (ਨਾਭਾ) ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (ਰੇਤ ਗੜ੍ਹ) ਏਥੋਂ ਦੇ ਦੋਹਤੇ ਤੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਮਾਸੇਰ ਭਰਾ ਸਨ।

(੮੩) ਹੋਡਲਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਬੋੜਾ ਵਾਲ ਤੋਂ ਚਾਰ ਕੋਹ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੇ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ੱਕ ਬੰਸੀ ਹੋਡੀ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਯਦਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਏਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਵਾਬ ਨੇ ਚੋਧਰੀ ਹਮੀਰ ਬੋੜਾ ਵਾਲ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਲੜਕੀ ਦਾ ਨਾਤਾ ਮੰਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਹਮੀਰ ਨੇ ਬੋੜਾ ਵਾਲ ਸੱਦ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁਗਤੀ ਨਾਲ ਬਰਾਤ ਸਣੇ ਫੂਕ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਆਪ ਦਾਖੇ ਨੂੰ ਆ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਓਹੀ ਹੋਡਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰਾਜੇ ਰਿਸਾਲੂ ਨੇ ਜਿਤ ਕੇ ਕੋਕਲਾਂ ਵਿਆਹੀ ਸੀ।

(੮੪) ਭੈਣੀ ਦਰੇੜਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਤੂਰਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਚੋਹਾਣਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸੀ। ਜੋ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗੁੱਗੇ ਦੇ ਉਸੀਖਣ ਤੋਂ ਤੂਰਾਂ ਦੇ ਖਦੇੜੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਭਾਈਆਂ (ਜੌਰੇ ਤੇ ਭੌਰੇ) ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਪਰ ੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪਖੋਵਾਲ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬਨੂੰਣ ਨਾਲ ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਨੇ ਰੋਕ

---

†ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਚਰਨ ਪਾ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਖਾਲਸਾ ਹਾਈਸਕੂਲ ਸੰਤ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਜਨੇਤ ਪੁਰਾ ਕਰਤਾ ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਕੀਮ ਤੇ ਮਾ: ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਿਸ਼ਨ ਪੁਰਾ ਨੇ ਅਗੇ ਲਗ ਕੇ ਕਰਾਈ ਹੈ।

ਲਿਆ। ੧੬੯੭ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਮੰਜ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਫੂਕ ਕੇ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ, ਅਤੇ ਆਂਡਲੂ ਓਥੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭੈਣੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੂਕ ਕੇ ਅਤੇ ਭਾਰਾ ਜੁਧ ਕਰਕੇ ਭੈਣੀ ਦਰੇੜੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਏਸ ਜਗਾ ਬਸਾਇਆ। ਜੁੱਧ ਦੇ ਥਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਜੋਰ ਫੜ ਕੇ 'ਜ਼ਾਹਰ ਪੀਰ' ਕਹਿਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੱਬੀ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਰੰਘੜਾਂ ਦੇ ਹਾੜ੍ਹੇ ਕਢਣ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਤੋਂ ਪਛੋਂ ਵਲ ਨੂੰ ਬਸਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿਤੀ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਹੁਣ ਤਕ ਵਸਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਕੇ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ 'ਭਾਈ ਹੁਣ ਜੁੱਧ ਬੰਦ ਕਰੋ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਪੰਥ ਨਾਲ ਫੇਰ ਧੱਕਾ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਦੋਬਾਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਫੂਕਾਂਗੇ'।

(੮੫) ਗਿਦੜੀ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੋਰਾਹੇ ਤੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਬਠਿੰਡੇ ਵਾਲੀ ਨਹਿਰ ਉਪਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਗੋਤ 'ਝੱਜ' ਹੈ। ਜੋ ਬੁਆਣੀ, ਲੰਢਾ, ਰੌਲ ਅਤੇ ਬਿਲਾਸਪੁਰ ਆਦਿਕ ਕਈ ਪਿੰਡ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗਿਦੜੀ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸ਼ੀਹਣੀ' ਸੀ। ਅਤੇ ਝੱਜਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਇਹਨੂੰ ਚਉਧਰ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਏਥੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਦਰ ਨ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਸੁਤੇ ਹੀ ਬਚਨ ਕੀਤਾ 'ਭਾਈ ਇਹ ਸ਼ੀਹਣੀ ਨਹੀਂ ਗਿਦੜੀ ਹੈ।' ਓਦੋਂ ਤੇ ਏਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਗਿਦੜੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਵਸੋਂ ਏਸਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਜੜੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

(੮੬) ਰੋਪੜ

ਇਹ ਨਗਰ ਅੰਬਾਲੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਦੋਰਾਹੇ ਤੋਂ ਨਹਿਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ੩੬ ਮੀਲ ਤੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਇਹ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚੰਦ੍ਰ ਬੰਸੀਆਂ ਨੇ 'ਰੂਪ ਪੁਰ' ਨਾਮ ਤੇ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਬੜਾ ਦਾਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਤਾਨ ਹੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਜ਼ਬਤ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜੇ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਣਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ੬ਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਨਗਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਦੋ ਮੀਲ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭੱਠਾ ਸਾਹਿਬ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਬੜਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਹੁਣ ਤਕ ਭੀ (ਰੋਪੜ ਦੇ ਹਿੰਦੂ) ਸਿਖ ਪੰਥ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇਲੀ ਨੇ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ–'ਇਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਪੀਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਫੜੋ' ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ–'ਰੋਪੜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤੇਲੀ ਨਾ ਰਹੇਗਾ' ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਪੜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇਲੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ।

(੮੭) ਦਾਖਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ੧੦ ਮੀਲ ਪਛੋਂ ਨੂੰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਹੈ। ਲੋਧੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਯਦਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ੧੪੪੫ ਈ: ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਇਹ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਤਲੁਜ ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਕੋਹ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੇ ਉਤਰ ਵਲ ਨੂੰ ਵਗਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ੭ ਕੋਹ ਤੇ ਹੈ। ਲੋਧੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਿੰਡ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਵਾਲੇ ਦੌਲਤ ਖ਼ਾਂ ਲੋਧੀ ਦੇ ਹਲਕੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਕੱਚਾ ਕੋਟ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ੧੭੪੦ ਈਃ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਏਥੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਚੌਧਰੀ ਗਿਰਧਾਰੀ (ਠੁਲਾ ਰੰਗਾ) ਦੇ ਯਤਨ ਨਾਲ ਇਹ ਰਾਏਕੋਟੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਦਖਣ ਪਛੋਂ ਨੂੰ 'ਖਾਰੇ ਖੂਹ' ਉਤੇ ਕੱਚਾ ਕਿਲਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਜਦੋਂ ਰਾਏਕ੍ਰੋਟ ਤੇ ਦਾਖਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਣਾ ਜਿਤਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲੇ ਭਾਈਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਮਗਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਤਲੁਜ ਉਰਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਫਤੇਹ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਪਰਗਣੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿਤਰ ਰਾਜਾ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂ-ਵਾਲੀਏ (ਕਪੂਰਥਲੇ ਵਾਲੇ) ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਪਰ ਕਹਿਆ ਹੋਇਆ ਚੌਧਰੀ ਗਿਰਧਾਰੀ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਮੀਰਮਨੂੰ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਬੇਗਮ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੋਈ ਦੋ ਦਿਨ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡੀ. ਬੀ. ਹਾਈ ਸਕੂਲ, ਡੀ. ਬੀ. ਕੰਨਯਾ ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕੰਨਯਾ ਪਬਲਿਕ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਚੰਗੀ ਉੱਨਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭੀ ਬੜੇ ਬੜੇ ਅਤੇ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਫ਼ਸਰ ਹਨ। ਪਰ, ਸ਼ੋਕ ! ਕਿ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਗੁਰਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਜੋ ਇਹਦਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਸੀ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਹੁਣ ਨੀਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਦੁਆਬੇ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਆਲੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਦਿਹਾਣਾ) ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ 'ਸਧਾਰ' ਵਲ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਏਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ (ਪੱਤੀ–ਬਾਲਾ ਵਲ ਦੀ) ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਭਾਃ ਨਰੈਣ ਅਤੇ ਭਾਃ ਰੱਲਾ ਲੁਹਾਰ ਦੀ ਵਡਕੀ ਮਾਈ (ਜੋ ਭਾਃ ਰੂਪੇ ਕਿਆਂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ) ਨੇ ਪਛਾਣ ਕੇ ਬਾਬੇ ਚੁਹੜ ਦੀ ਮਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਲਈ। ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਜਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ ਅਤੇ ਦੁਧ ਗਰਮ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਚੱਲੀਆਂ ਤਾਂ ਦਿਆਲੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਰਕਬੇ ਤੇ ਪਿੰਡੋਰੀ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ (ਜਿਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਠਹਰ ਗਏ। ਮਾਈਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕ ਕੇ ਆਖਣ ਲਗੇ– 'ਮਾਈ ਕੁਝ ਮੰਗੋ ਗੁਰੂ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹਨ' ਤਾਂ ਲੁਹਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਈ ਨੇ ਭਾਈ ਰੂਪੇ ਵਾਂਗ ਅਪਣੇ ਘਰ ਸਿਖੀ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ–'ਮਾਈ ਤੁਹਾਡੇ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤਕ ਸਿਖੀ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਤੇਰੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਗੁਣੀ ਹੋਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਗੁਣ ਸਿਖ ਕੇ ਜਾਇਆ ਕਰਨਗੇ।' ਫੇਰ ਦੂਜੀ ਮਾਈ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਓਸ ਨੇ ਭੀ ਸਿਖੀ ਮੰਗੀ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ–'ਮਾਈ ਤੇਰੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚ ਭੀ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤਕ ਸਿਖੀ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਗੁਣੀ ਭੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰੀਂ ਜਾ ਕੇ ਸਿਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ, ਤੂੰ ਪਿਛੇ ਲਗ ਕੇ ਆਈਂ ਹੈਂ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰਾ ਪੱਛੜ ਕੇ ਹੋਣਗੇ।' ਮਾਈ ਸੰਤਾਨ ਹੀਨ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਬਾਬਾ ਚੂਹੜ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਜੋ ਪੱਤੀ ਬਾਲਾ ਦਾ ਅੱਧ ਵਾਲਾ ਹੋਇਆ, ਅਜ ਤਕ ਏਸ ਠੁਲੇ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿਖੀ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਏਸੇ ਠੁਲੇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਵਿਆਕਰਣ ਪੰਚਾਇਣ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ

ਲਿਖਦਾ ਹੈ–'ਜਾਸ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਸਜੇ ਹਮ ਹੈਂ ਅਰੁ ਜਾਸ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਲਏ ਸੁਖ ਸਿੰਧੂ। ਜਾਸ ਕ੍ਰਿਪਾ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਜਾਸ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਟਰੇ ਦੁਖ ਦੂੰਦੂ। ਰਿਧਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੁ-ਬਿਧ ਦਈ ਅਰੁ ਨਿਧਿ ਦਈ ਜਿਨਿ 'ਕੇਹਰਿ' ਜਿੰਦੂ। ਸੋ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇਵ ਗੁਰੂ ਤਿਨ ਕੇ ਪਗ ਪੂਜ ਰਹਾਂ ਅਰ ਬਿੰਦੂ।

ਪੂਰਬੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਭਾਦ੍ਰੋਂ ਸੁਦੀ ੫ ਸੰਨ ੧੬੯੯ ਵਿਕ੍ਰਮ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(੮੮) ਪਟਿਆਲਾ

ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਪੈਪਸੂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਡੂੰਗਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁਲ ਲੈ ਕੇ ਸ: ੧੭੭੮ ਈ: ਵਿਚ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਰਨਾਲੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਹਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ 'ਰਾਜਾ ਰਾਜਗਾਨ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਏਸ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਆਨ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ। ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ੧੮੦੯ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਸੁਤੰਤਰ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਆਈ। ਅਜ ਕਲ ਇਹ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਹੈ।

(੮੯) ਦੁਲੱਦੀ

ਇਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਨਾਭੇ ਤੋਂ ਇਕ ਕੋਹ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੇ ਬਾਗੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਹੈ। ਏਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਬਤ ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਚੋਖਾ ਜੰਗ ਯੁਧ ਕੀਤਾ। ਮਗਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾਮਾ ਕਰਾਕੇ ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਦਿਵਾਇਆ। ਉਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮ: ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਐਵੇਂ ਹੀ ਦੁਖ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ।

(੯੦) ਧਨੌਲਾ

ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਜਵੰਧੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵਸਦਾ ਸੀ। ਫੂਲ ਦੇ ਬੜੇ ਪੁਤਰ ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁਤਰ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਦੇਵਨੇਤ ਨਾਲ ਇਥੋਂ ਦੇ ਥੇਹ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧਨ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਏਸੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਧਨੌਲਾ ਰਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਭਾ ਆਬਾਦ ਕਰਨ ਤਕ ਏਸ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹੀ।

(੯੧) ਜਨੇਰ

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਜੋ ਸੜਕ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦਾ (ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਉਰਲਾ) ੧੦ ਕੋਹ ਚੌੜਾ ਅਤੇ ਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੋਗੇ ਤਕ ਲੰਬਾ ਇਲਾਕਾ ਤਿਹਾੜਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਬੜੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪ

ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿਸਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਹੁਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਵਿਰਾਟ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਸਾਲੇ ਕ੍ਰੀਚਕ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ, ਜੋ ਮੋਗੇ ਤੋਂ ੬ ਮੀਲ ਉਤਰ ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਸੀ।

ਪਾਂਡਿਵਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਏਥੇ ਕੋਈ ਵਡਾ ਨਗਰ ਸੀ ਫੇਰ ਕਾਲਕਮ ਤੇ ਇਹ ਉਜੜ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਕੁੱਕਰਾਂ ਤੇ ਬਾਹਾਂ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 'ਜਾਕੇ' ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਈ: ਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ ਫੇਰ ਬਸਾਕੇ ਅਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਥਾਪੀ। ਏਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਕੜਿਆਲ ਆਦਿ ਏਸ ਦੇ ਲਾਗ ਪਾਸ ਹਨ। ਏਸ ਗਣ ਨੂੰ ਪਾਣਿਨਿ ਨੇ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ 'ਜਾਨਕਿ' ਗਣ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਮੁਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਮ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੁਧ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਨਗਰ ਉਜੜ ਕੇ ਤੂਰਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਫੇਰ ਬਸਿਆ ਹੈ।

(੯੨) ਝਨੇਰ (ਝਾਂਡੇ ਨਗਰ=ਝਾਂਡੇ ਨਯਰ=ਝਾਨੇਰ)

ਇਹ ਪਿੰਡ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਤੋਂ ੬ ਕੋਹ ਪਛਮ ਨੂੰ ਹੈ ਜੋ ਸਾਲਬਾਹਨ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਝਾਂਡੇ ਰਾਇ ਨੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਬਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਛਿਪਦੀ ਵਲ ਭੱਡਲੀ ਨਦੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਪਾਸੇ ਸਤਲੁਜ ਵਗਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਨਗਰ ਤਿੰਨਾ ਕੋਹਾਂ ਵਿਚ (ਪੰਜ ਗਰਾਈਆਂ ਤਕ) ਵਸਦਾ ਸੀ। ਮਹਮੂਦ ਨੇ ਥਾਨੇਸਰ ਨੂੰ ਉਜਾੜਕੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਮਾਂ ਹੀ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਏਸ ਦੇ ਥਾਂ 'ਮਲਕਵਾਲ' ਬਸਾਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਬਦਲਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਢਾਹ ਲਾਈ ਤਾਂ ਓਸ ਦੇ ਥੇਹ ਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਓਸੇ ਨਾਮ ਦਾ ਨਗਰ ਬਸਾਇਆ। ਪਰ 'ਝਾਂਡੇ' ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਕੋਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾ ਬਸੀ ਸੀ ਅਜ ਕੱਲ ਏਥੇ ਗਰੇਵਾਲਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਹੈ। ਨਾਉਂ ਝਾਂਡੇ ਹੀ ਹੈ।

(੯੩) ਛੀਂਟਾਂ ਵਾਲਾ

ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦਾ ਖੇੜਾ ਹੈ। ਜੋ ਧੂਰੀ-ਪਟਿਆਲਾ ਲਾਈਨ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ ਮਨਸੂਰਪੁਰ ਸੀ। ਏਥੇ ਮੁਸਲਮ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਛੀਂਟਾ ਦਾ ਬਿਉਪਾਰ ਬਹੁਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਛੀਟਾਂ ਵਾਲਾ' ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੋਧੀਆਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ, ਸੁਨਾਮ, ਸਮਾਣਾ ਅਤੇ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬਿਉਪਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਤਰਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਬਿਲਕਲ ਉਜੜਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

(੯੪) ਪੁਰੰਦਰੀ

ਇਹ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਨਗਰ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਰਸੁਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਪਰ ਸੀ। ਜੋ ਪੁਰੰਦਰ ਅਰਥਾਤ ਇੰਦਰ ਦੇ ਕੈਂਪ ਦਾ ਥਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੋਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਇੰਦਰ ਦੈਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਸੀ 'ਆਈਨ ਅਕਬਰੀ' ਵਿਚ ਇਹਦਾ ਨਾਉਂ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਚੰਗੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਸੀ।

(੯੫) ਤਿਹਾੜਾ

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਆਸਾ ਨਦੀ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਤੇ ਸੁਨੇਤ ਕੋਲ ਦੀ ਵਗਦੀ ਸੀ।ਉਸ ਦੇ ਉਪਰ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ ਬੜੀ ਸਜ ਧਜ ਨਾਲ ਵਸਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਜਾ 'ਵਿਰਾਟ' 'ਮਹਾਭਾਰਤ' ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸੀ। ਅਤੇ ਜੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਸਣੇ ਪੰਜੇ ਪਾਂਡਿਵ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰੇ ੧ ਬਰਸ ਲਈ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਓਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਥੇਹ ਤੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੋ (ਤ੍ਰਿਗਰਤ) ਨਗਰ ਬਸਿਆ, ਉਸਦਾ ਨਾਉਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਜੋ ਤਿਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਤੇ 'ਤਿਹਾੜਾ'† ਰਖਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਲਾਂਭੀਂ ਪੁਆਧ, ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਦੁਆਬਾ ਸੀ। ਓਸ ਸਮੇਂ ਏਥੋਂ ਬਿਆਸਾ ਪਹਾੜ ਵਲ ਦੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਹਟ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਪਾਂਡਿਵਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਤਾਲ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁਣ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ (ਸੋਢੀਵਾਲਾ, ਤੋਂ ੧ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਇੱਟ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰ 'ਚੰਦ' ਦਾ ਚਿੰਨ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨੇਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਏਸ ਨੂੰ ਹੂਨਾਂ ਦੀ ਬਾਢ ਨੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਪਰ ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਤੰਵਾਰ ਬੰਸ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇ ਏਥੇ ਦਿੱਲੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸੂਬਾ ਬਣ ਜਾਣ ਤੇ 'ਤਿਹਾੜਾ' ਫੇਰ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਆਇਆ। ਓਸ ਸਮੇਂ ਦਿਲੀ–ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਓਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਸ਼ੇਰਪੁਰਾ–ਗਾਲਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਥੇਹ ਉਪਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜ ਕਲ 'ਕਿਰਾੜੀ ਵਾਲਾ ਥੇਹ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੧੩੩੫ ਈ: ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਜੈਸਲਮੇਰ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ 'ਮੰਜ' ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਉਜਾੜ ਕੇ ੩ ਕੋਹ ਪਛੋਂ ਵਲ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਤੇ ਬੱਧਾ ਅਤੇ ਰਾਇਕੋਟ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਬਣਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਇ ਅਹਮਦ (੧੭੪੦ ਈ:) ਨੇ ਗਊ ਮਾਰਨ ਦਾ ਏਥੇ ਨਿਖੇਧ ਕੀਤਾ ਪਰ ਏਥੋਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਤਲੁਜ ਨੇ ਏਸ ਦੇ ਅੱਧੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਢਾ ਲਾਈ। ਜੋ ਓਦੋਂ ਦਾ ਭੈੜੀ ਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੀਵਾਨ ਲਛਮੀ ਨਾਰਾਇਣ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਰੋਪੜ ਅਤੇ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਆਦਿ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਸੀ, ਰਾਇਕੋਟ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਓਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਪਾਸ ਰਿਆਸਤ ਰਾਇਕੋਟ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰੀਕਾਰਡ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਏਸ ਅਲਾਕੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਚਾਰ ਠੀਕ ੨ ਜਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਦਾਖੇ ਤਕ ਦਖਣ ਵਲ ਰਾਇਕੋਟ ਹਠੂਰ ਅਤੇ ਪਛੋਂ ਨੂੰ ਧਰਮਕੋਟ ਤਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਚਾ ਢਾਹਾ ਭੀ ਏਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਤਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਮਹਤਪੁਰ ਦੇ ਥਾਂ ਸੀ। ਓਸ ਸਮੇਂ ਸਤਲੁਜ ਏਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿੰਤੂ ਮਹਤ ਪੁਰ ਤੇ ਡੱਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਬਿਆਸ ਵਗਦਾ ਸੀ।

---

†ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ 'ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਨੇ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਇਲਾਕਾ ਤਿਹਾੜਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਨੈ ਗੁਰਮਤ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਹੀ ਸੁਧਾਰਕ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਨੇਰ ਅਤੇ ਮਾੜੀ ਮੁਸਤਫਾ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਖੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਅਜ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ।

(੯੬) ਸਫੈਦੋਂ:

ਇਹ ਖੇੜਾ (ਕਸਬਾ) ਰਿਆਸਤ ਜੀਂਦ ਵਿਚ ਜੀਂਦ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਨਾਗ ਛੇਤ੍ਰ' ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਜਨਮੇਜੇ ਨੇ ਸੱਪਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਲਾਂ ਦਾ ਹਵਨ ਕਰ ਕੇ ਨਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਏਸ ਦਾ (ਅਸਲ) ਨਾਉਂ–'ਸਰਪ ਦਮਨ' ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਗੜ ਕੇ 'ਸੱਪ ਦਉਨ' ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਪੈਦੋਂ ਜਾਂ ਸਫੈਦੋਂ ਬਣ ਗਿਆ।

(੯੭) ਗਾਗਾ

ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਖੇੜਾ ਜਾਖਲ-ਧੂਰੀ ਲਾਈਨ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਜੋਤਿਸ਼ੀ 'ਗਰਗ' ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਗਾਰਗਜ: (ਜੋ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਜੋਤਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ) ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਬਸਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਤਾ-ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਰਾਸੀ ਨੂੰ, ਫੇਰ ਸੂਰਜ ਰਾਸੀ ਨੂੰ ਥਿਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। 'ਗਾਰਗਜ:' ਦੇ ਰੇਠ ਦਾ ਲੋਪ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ 'ਯ' ਦ ਲੋਪ ਹੋ ਕੇ, ਵਿਸਰਗ ਦਾ ਕੰਨਾ ਬਣ ਕੇ 'ਗਾਗਾ' ਸਬਦ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ ਇਹ ਖੇੜਾ ਬਹੁਤ ਢਹਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਜੜਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

(੯੮) ਦਾਮਲਾ

ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਨਗਰ ਜਗਾਧਰੀ (ਅਬਦੁੱਲਾ ਪੁਰ) ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ੫ ਮੀਲ ਤੇ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਇਹ ਮੌਰਯ ਰਾਜ ਦੇ ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਗੁਰੂ 'ਵਾਤਸਯਾਇਨ' ਦਾ ਵਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਸ ਨੇਤਾ ਦੇ ਵਿਸਨੂੰ ਗੁਪਤ, ਚਾਣਕਯ, ਵਾਤਸਯਾਇਨ, ਪਾਕਿਸ਼ਲ ਸ੍ਵਾਮੀ ਅਤੇ ਕੌਟਿਲਯ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਮਿਲ ਭੀ ਇਕ ਨਾਉਂ ਸੀ। ਸੋ 'ਦ੍ਰੋਮਿਲਾ' ਤੋਂ ਬਿਗੜ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਦਾਮਲਾ' ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭੀ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ, ਬੇ ਡੌਲ ਅਤੇ ਉਜੜਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਰਦਾਮਨਿ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਨਗਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਣਿਨਿ ਅਪਣੇ ਵਿਆਕਰਣ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

(੯੯) ਸੁਨੇਤ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਤੋਂ ੪ ਮੀਲ ਪਛੋਂ ਨੂੰ ਫੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਦੱਸੀਦਾ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਏਥੇ ਕਿਸੇ ਸਿਰਕੱਪ (ਆਦਮ ਖੋਰ) ਰਾਜੇ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਰਬਲੀ ਦੇਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ੍ਯਤਾ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਾਵੜ ਜਾਂ ਦਸ੍ਯੁ ਰਾਜੇ ਦਾ ਨਗਰ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਏਸਨੂੰ ਰਾਜਾ ਰਿਸਾਲੂ ਨੇ ਜਿਤਿਆ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਿਸਾਲੂ ਹੋਏ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਏਥੇ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਭ੍ਯਤਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਿਸਾਲੂ ਨੇ ਤਾਂ ਹੋਡਲੇ ਵਾਲੇ 'ਹੋਡੀ' ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਜਿਤ ਕੇ ਉਹਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਕੋਕਲਾਂ ਵਿਆਹੀ ਸੀ ਜੋ ਸੁਨਾਮ ਨਾਮੇ ਪਰਗਣੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਰਿਸਾਲੂ ਦਾ ਨਗਰ 'ਭਾਦਸੋਂ' ਅਤੇ ਕੋਕਲਾਂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੁਣ ਤਕ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਜਦ ਕਿ

ਬਿਆਸਾ ਨਦੀ ਏਥੋਂ ਦੀ ਬਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਲੋਹਟ ਬੱਦੀ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਸਤਲੁਜ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਏਥੇ ਕੋਈ ਦ੍ਰਾਵੜ ਰਾਜਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਨੇ ੯੯ ਨਗਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਗਲ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਦੇ ਗੁਰੂ ਚਾਣਕਯ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਥੇਹ ਉਤੇ ਨਗਰ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ, ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਦੇ ਥੇਹ ਉਤੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਜੋ ਸਿੱਕੇ (ਦਮੜੀਆਂ, ਪੈਸੇ ਆਦਿ) ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਤਤ੍ਵ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਖੋਜੀ ੪੦੦੦ ਬਰਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਅਸਾਨੂੰ ਏਥੋਂ ਕੁਝ ਸਿਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਖਰੋਸਤੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅਖਰ ਹਨ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦਮੜੀ ਉਪਰਲੇ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ 'ਵ' ਅਤੇ 'ਰ' ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕਢਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪਾਂਡਿਵ ਬੰਸੀ 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰਾਤ' ਦੇ ਹਨ। ਜੋ ੩੫੦੦ ਬਰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਨ ਓਸ ਸਮੇਂ ਖਰੋਸਤੀ ਲਿੱਪੀ ਬਹੁਤੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਵਾਂਗ 'ਸੁਨੇਤ' ਭੀ ਪਾਂਡਿਵ ਕੁਲ ਦੇ ਢੰਗ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ਨੂੰਰਾਤ ਨੇ ਅਪਣੀ ਕੁਲ ਮ੍ਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਖਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਂ ਸਿਲਾ-ਲੇਖਾਂ ਉਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਾਰਤਕ (ਗਦ) ਅਜੇ ਪਧਰੀ ਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਸ ਦੇ ਦੋਬਾਰਾ ਉਜੜ ਜਾਣ ਤੋਂ ਫੇਰ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਚਾਣਕਯ ਨੇ ਭੀ ਬਸਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਕ 'ਹਾਥੀ-ਵਾੜਾ' ਨਾਮ ਦੀ ਜਗਾ ਏਥੇ ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਜੋ ਕਈਆਂ ਘੁਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ੧੯੧੪-੧੫ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮੋਢੀ ਏਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੀ।

(੧੦੦) ਘੁੜਾਮ

ਇਹ ਪਿੰਢ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ੯ ਮੀਲ ਦਖਣ ਨੂੰ ਘਗਰ ਉਪਰ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ 'ਗੁਹਰਾਮ' ਨਾਮੇ (ਖੱਡ ਵਾਲਾ) ਪੁਰਾਣੇ ਥੇਹ ਉਤੇ ਬਸਾਇਆ ਸੀ। ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਿਤ੍ਰ ਨਾਮੇ ਦੈਂਤ ਦਾ ਕਿਲਾ ਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੰਦਰ ਨੇ ੯੯ ਨਗਰੀਆਂ ਦੀ ਮੁਖ ਨਗਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਏਥੋਂ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਹਟ ਕੇ ਪਰੇ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਥਾਂ ਕਈਆਂ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਘਗਰ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਦਸਰਥ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਕੁਲ ਕੋਸ਼ਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ।

(੧੦੧) ਸੁਢੌਰਾ

ਸੋਢੀ ਰਾਇ ਕਸੂਰ ਦਾ ਰਾਜ ਛਡਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਬਸੇ। ਇਹ ਸਮਾਂ ੪੦੦੦ ਬਰਸ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਮਦ੍ਰ ਦੇਸ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਕੇ ਆਪਣੇ ਵਡਿਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ 'ਸੁਢੌਰਾ' ਬਸਾਇਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਕੇ ਜਮਨਾ ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪੁਰਾਣਾ ਨਗਰ ਕਰਨਾਲ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਥਾਨੇਸਰ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਤੇ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਭੀ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਏਥੋਂ ਦਾ ਸਾਈਂ-ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਅਪਣੇ ੫੦੦ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਓਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

(੧੦੨) ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ

ਬਰਨਾਲਾ (ਰਿ: ਪਟਿਆਲਾ) ਤੋਂ ੪ ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਦੇ ਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਏਥੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਬਠਿੰਡੇ ਹੇਠ ਦੀ ਬਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਦਾ ਪੱਤਣ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤਾਂ ਲਈ ਅਗਾਹਾਂ ਵਧੂ ਨੀਤੀ ਦਾ ਚਿਰ ਕਾਲ ਤਕ ਨਾਯਕ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਹੀ ਪੰਥ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ ਉਤਨੀ ਭੋਂਇ ਰਿਆਸਤ ਵਲੋਂ ਬਾਬਾ ਤੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਾਲ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਃ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ 'ਪੰਡਿਤ ਰਾਜ' ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਏਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਹੀ ਸਾਧੂ ਸਨ, ਜੋ ਸਰਬ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਅਨੁਭੁਵੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਗੁ: ਮੋਤੀਬਾਗ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਮਃ ਭੂਪੇਂਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਃ ਯਾਦਵੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਪੰਃ ਰਾਮ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ (ਟੋਢੇ ਵਾਲੇ) ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਅਤੇ ਪੰਃ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕੌਮ ਦੀ ਅਤੇ ਨਿਰੁਕਤ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਾਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤਥਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪਾਰੰਗਤ ਹੋਣ ਲਈ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇਵੀ ਦਾ ਦਿਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਇਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੀਡਰ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸਃ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੀ ਏਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ।

(੧੦੩) ਭੈਣੀ ਸਾਲੋ (ਭੈਣੀ ਕੂਕਾ)

ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਃ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਵਿਚ ਸਮਰਾਲੇ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਕੋਲ ਲੁਦਿਹਾਣੇ ਤੋਂ ੧੨ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਅਤੇ ਹੁਣ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਓਥੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ 'ਸਤਿਜੁਗ'(ਸਪਤਾਹਕ) ਪਤ੍ਰ ਭੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤ ਹੋਣ ਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛਡ ਕੇ ਹਜਰੋ (ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਭਾਈ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋ ਗਏ; ਜੋ ਸਾਈਂ ਜਵਾਹਰ ਮਲ (ਆਹਲੂ-ਵਾਲੀਏ) ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਦੇ ਭਗਤ ਸਨ। ਜੋ ਆਪਨੂੰ 'ਭਗਤ' ਜਾਂ 'ਜਗਿਆਸੂ' ਕਹਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਃ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਜਗਿਆਸੀ' ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਭਾਃ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਗਏ। ਓਥੋਂ ਅਪਣੇ ਪਿੰਡ ਆ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਕਾਨ ਪਾ ਲਈ। ਫੇਰ ਸਭ ਕੁਝ ਛਡ ਕੇ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੇ ਜਪਾਉਣ ਤੇਹੀ ਹੋ ਗਏ। ਅਤੇ ਅਪਣੀ ਕਮਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸਦਕੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸਹੀ ਸਮਾਚਾਰ 'ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀਪਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਛਪ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਤੇ 'ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿਚ ਭੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰ ਕੰਨ ਵਿਚ ਦਿੰਦੇ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਨਾਉਂ

'ਨਾਮਧਾਰੀ' ਪਿਆ। ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਉਚੀ ਉਚੀ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਕੂਕੇ' ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਸੋ 'ਭੈਣੀ ਕੂਕਿਆਂ' ਦੀ ਪਸਿਧੀ ਕੇਵਲ ਕੂਕਿਆਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ। ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਭੈਣੀ ਸਾਲੋਂ' ਹੈ।

(੧੦੪) ਜੈਤੋ

ਕੋਟ ਕਪੂਰੇ ਵਿਚੋਂ ਜੈਤੋ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਅਤੇ ਚੰਦ-ਭਾਨ ਦੋ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਚੰਦ ਭਾਨ ਪਿੰਡ ਵਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੈਰਾੜਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਏਥੇ ਗੁਰੂ ਦਸਮੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗੰਗਸਰ ਅਤੇ ਟਿੱਬੀ ਸਾਹਿਬ ਹਨ। ੧੯੨੩ ਈ: ਵਿਚ ਏਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗੰਗਸਰ ਵਿਚ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਅਫਵਾਹ ਤੇ ਮੋਰਚਾ ਲਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੁਣ ਏਥੇ ਪੈਪਸੂ ਦੀ ਸਬ-ਤਹਸੀਲ ਹੈ। ਆਖਰ ਕਾਰ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੀ ਜਿਤ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ।

(੧੦੫) ਪੋਨਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਦਿਹਾਣਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਿਧਵਾਂ ਤੋਂ ੧ ਕੋਹ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਹੈ। ਜੋ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋਣ ਤੇ ਭੀ ਵਧਿਆ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਧ ਦਾ ਏਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਾਪ ਹੈ ਕਿ 'ਪੋਨਾ ਓਨੇ ਦਾ ਓਨਾ'। ਪਰ ਕਈ ਵਿਚਾਰ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜੇ ਪਾਂਡੋ ਅਤੇ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਜਦੋਂ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਏ ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕੋਈ ਜਗਾ ਏਥੇ ਨਾ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਵਿਰਾਜਣ ਲਈ ਭੀ ਕੋਈ ਮੰਜਾ ਨ ਮਿਲਿਆ ਕੇਵਲ ਛੋਟੀ ਮੰਜੀ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਤੇ ਉਹ ਆਰਾਮ ਨ ਕਰ ਸਕੀ। ਪਾਂਡੋ ਭੁੰਜੇ ਹੀ ਸਬਰ ਕਰ ਕੇ ਪੈ ਰਹੇ। ਸਵੇਰੇ ਉਠ ਕੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਦੁਖੀਏ ਆਪਣੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ੍ਰਾਪ ਦੇ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ—'ਪੋਨਾ ਓਨੇ ਦਾ ਓਨਾ' ਕਰਤਾਰ ਜਾਣੇ ਅਸਲ ਗਲ ਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰਾਪ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦਾ ਹੈ।

(੧੦੬) ਜੀਂਦ

ਇਹ ਜਾਖਲ-ਦਿੱਲੀ ਲਾਈਨ ਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਏਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੱਦੀ ਬੈਠਣ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੰਗਰੂਰ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੀਂਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਵਲੋਂ ਤਕੜੀ ਮੁਆਫੀ ਹੈ।

(੧੦੭) ਤਖਤੂ ਪੁਰਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿ: ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਮੋਗੇ ਤੋਂ ੨੧ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਦੇ ਤਿਅੱਪੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਏਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੋਪੀ ਚੰਦ, ਭਰਥਰੀ ਅਤੇ ਮਹਾਦੇਵ ਨਾਮੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅੱਜ ਤਕ ਇਕ ਛਪੜੀ ਅਤੇ ਥੜ੍ਹਾ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਧ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹੀ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ। ਜੋ 'ਸ੍ਰੀ' ਪਰਬਤ ਤੋਂ ਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਸਿਖ ਹੋ ਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤਖਤੂਪੁਰੇ ਆਏ ਸੀ। ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਏਥੋਂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਭੀ ਕਰਾਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਹਿਬ ਤਖਤੂਪੁਰੇ ਆਏ ਤਾਂ ਓਥੋਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਮੁਹਰੀ ਭਾਈ ਜੱਕੋ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ— ਮਹਾਰਾਜ ! ਅਸਾਡੇ ਵਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ ਸੀ। ਆਪ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਹੋ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੋ ਤਾਂ ਹਜ਼ੂਰ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਰਜ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰ ਬੈਠਣਾ। ਜਦੋਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਆਇਆ ਕਿ ਗ੍ਰਹਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਯੁਵਾ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਤਾਂ ਘਰਬਾਰ, ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਤ੍ਰ ਛਡ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਰਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾ: ਜੱਕੋ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਖੇਧ ਬਚਨ ਉੱਕਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਅਤੇ ਆਖਣ ਲਗਾ—'ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਹ ਗੋਪੀ ਚੰਦ ੩੬੦ ਰਾਣੀਆਂ ਰੋਂਦੀਆਂ-ਕੁਰਲਾਂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛਡਕੇ ਭਰੇ ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਹੜੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਪਊਗਾ।' ਬਸ ! ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਦੀ ਕ੍ਰੋਧ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਜਲਨ ਲਗ ਪਿਆ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਜਕੋ ਨੂੰ ਭੀ ਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਗੋਪੀਚੰਦ ਨੂੰ ਭੀ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਕੇ ਵਿਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਛਪੜੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੱਕੋ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਧੋਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਚਰਨ ਪਾਏ ਸਨ। ਤਾਂ ਭਾ: ਜੱਕੋ ਨੇ ਅਪਣਾ ਮੂੰਹ ਧੋਕੇ ਜਲਨ ਤਾਂ ਹਟਾ ਲਈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਕਾਲੇ ਦਾਗ ਅਜ ਤਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਿਛੋਂ ਏਥੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਭੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਤੇ। ਇਸ ਲਈ ੩ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਓਥੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਨ। ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭੀ ਏਥੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਥਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ।

(੧੦੮) ਗੰਗਾ-ਨਬਾਣਾ

ਭੁਚੋ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ੮ ਮੀਲ ਪਛੋਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿੱਧੂਆਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਹੀਏ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਧਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਕਾਲੂ ਨਾਥ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਓਸ ਨੇ ਬਠਿੰਡੇ ਵਾਲੇ ਰਤਨ ਹਾਜੀ ਦੇ (ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਨਾਲ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੇ ਭੇੜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਹੀ ਦੇ ਇਕ ਚੇਪੇ ਵਿਚ ਹੀ ਟਿੱਬੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਾਲੂ ਨਾਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿਖਾ ਕੇ ਸਿਖ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਦਾ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਡੁਬਿਆ ਹੋਇਆ ਕਰਮੰਡਲ ਅਤੇ ਫਾਹੁੜੀ ਏਥੋਂ ਹੀ ਕਢ ਵਿਖਾਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਓਸ ਜਗਾ 'ਗੰਗਾ' ਨਾਮ ਦਾ ਪਿੰਡ ਅਜ ਤਕ ਹੈ। 'ਨਬਾਣੇ' ਇਕ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ੬ਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਹੈ। ਜ਼ਿ: ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੀ ਸਬ-ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਯੁਧ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫਤਹ ਹੋਈ ਸੀ। ਫੂਲ ਦੇ ਦਾਦੇ ਮੋਹਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਫੇਰ ਮਰਾਝ ਬੰਨ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਏਸ ਦੀ ਉਲਾਦ ਦੇ ਚੰਗੀ ਤਰਾਂ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ।

(੧੦੯) ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ

ਇਹ ਕਸਬਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਬਠਿੰਡਾ ਲਾਈਨ ਤੇ ਹੈ। ਚੌਧਰੀ ਸੰਘਰ ਬੈਰਾੜ ਨੇ ਬਾਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇ ਕੇ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਚੌਧਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਮਨਸੂਰ ਖ਼ਾਂ ਭੱਟੀ (ਰੰਘੜ) ਨੇ ਅਕਬਰ ਨੂੰ ਭੈਣ ਵਿਆਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਚੌਧਰ ਕਰਵਾ ਲਈ। ਤਾਂ ਸੰਘਰ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਭੱਲਣ ਨੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਦਾਵਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਕਬਰ ਨੇ ਰਿਆਇਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਲੇ ਨੂੰ ਚੌਧਰ ਦਿ ਤੀ। ਜਦੋਂ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਗਿਆ ਤਾਂ ਭੱਲਣ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਦਸਤਾਰ ਖੋਹ ਲਈ ਤੇ ਓਥੇ ਹੀ ਢਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਖਣ ਲਗਾ–'ਬਾਦਸ਼ਾਹ! ਚੌਧਰ ਐਉਂ ਲਈ ਦੀ ਹੈ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਅੱਧੀ ਚੌਧਰ ਭੱਲਣ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਕਪੂਰੇ ਨੇ ਚੌਧਰੀ ਬਣ ਕੇ ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸੁਖੀਏ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਰਾਜਗੀ ਦਾ ਵਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਪੋਤੇ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਰਹਿ ਕੇ ਹੁਣ ਪੈਪਸੂ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਹੈ।

(੧੧੦) ਰਾਮ ਪੁਰਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਬਠਿੰਡਾ ਬਰਨਾਲਾ ਲਾਈਨ ਪਰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ ਦੇ ਛੋਟੇ ਬੇਟੇ ਸ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਤੇ ਏਸ ਨੂੰ ਆਬਾਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਏਥੇ ਕੀਤੀ। ਏਥੇ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬੜੇ ਭਾਈ ਤ੍ਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪਾਸੋਂ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੰਗਾਣੀ ਦੇ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਏਸੇ ਸ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਝਲੇ ਪੁਤ੍ਰ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਰਨਾਲੇ ਤੋਂ ਪਟਿਆਲਾ ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਨਿਉਂ ਰਖੀ।

(੧੧੧) ਲਿੱਛ ਵੱਦੀ

ਇਥੇ ਲਿਛਵੀ ਕੌਮ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਾ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜੋ ਮਗਧ ਦੇ 'ਗੁਪਤਾ' ਬੰਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮੁਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਦੀ ਦਿਗ ਵਿਜੇ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਓਸ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਿੱਛਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਏ ਰਾਜੇ 'ਲਲਤਾ ਦਿਤ' ਦੇ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਗਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਅਣ ਬਣ ਹੋ ਗਈ। ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਲਲਤਾ ਦਿੱਤ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਹਾਰ ਗਿਆ ਪਰ ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬੰਨ੍ਹ ਲਾ ਕੇ ਰੋਕ ਲਿਆ, ਜੋ ਕਿ ਲਿੱਛਾਵੱਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੀ ਵਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਾਲੰਧਰ ਤਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਸਤਲੁਜ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੁਖ ਓਥੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਉਤਰ ਵਲ ਨੂੰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਓਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਓਥੇ ਸੀ ਜਿਥੇ ਅਜ ਕਲ ਭਸੌੜ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ 'ਪੰਚ ਖੰਡ' ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਏਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਿਲੇ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਛੋਂ ਏਥੇ ਸੈਦਪੁਰ ਨਾਮੇਂ ਕੋਈ ਸ਼ਹਿਰ ਬਸਿਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਏਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭੀ ਆਏ ਸਨ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਉਜੜ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਭਸੌੜ ਬਸ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਫੇਰ ਲਿੱਛਾਬੱਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਬਸੀ।

(੧੧੨) ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਤੁਗ਼ਲਕ ਦਾ ਲਗ ਪਗ ੧੩੪੦ ਈ: ਦਾ ਬਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਬਰਾਉਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਏਸ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਸੀ।

(੧੧੩) ਸਬਰਾਉਂ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਵਿਥ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਉਤੇ ਹੈ। ਏਥੇ ੧੮੪੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ: ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਹਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰੋਕਿਆ।

(੧੧੪) ਨਾਂਗੇ ਦੀ ਸਰਾਂ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਮੁਕਤਸਰ ਤੋਂ ੫ ਕੋਹ ਪੂਰਬ ਵਲ ਨੂੰ ਕੋਟ ਕਪੂਰੇ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ 'ਮਤੇ ਦੀ ਸਰਾਂ' ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਏਥੇ ਯਦੂ ਬੰਸੀ ਰਾਜਾ ਸਾਲਬਾਹਨ (ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ) ਦਾ ਸੂਬਾ, ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਤ੍ਰੈਹਣ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਗਰ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਸਾਲਬਾਹਨ ਪੁਰ' ਸੀ। ਏਸ ਨੂੰ ਬਗਦਾਦੀ ਮੁਸਲਿਆਂ ਨੇ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਦੇ ਥੇਹ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਮਿਟੀ ਦੇ ਅਦਭੁਤ ਬਰਤਨ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਭੀ ਇਹੋ ਹੈ।

(੧੧੫) ਨਿਰਵਾਣਾ

ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਜੋ ਜਾਖਲ ਅਤੇ ਰੋਹਤਕ ਲਾਈਨ ਤੇ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਏਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਭੱਟੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਜਿਤਿਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਮੋਹਣ ਦੇ ਬੀਦੋਵਾਲ ਛਡਣ ਤੋਂ ਭੱਟੀਆਂ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਮਗਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ (ਪਟਿਆਲਾ) ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਤਕੜੇ ਹਥ ਪਾਏ ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ।

(੧੧੬) ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ

ਇਹ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਤੋਂ ੧੦ ਮੀਲ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਲੁਧਿਆਣੇ ਲਾਈਨ ਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਸ਼ਾਹ ਭੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਿਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ੧੮੪੫ ਈ: ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਮੋਰਚਾ ਛਡਕੇ ਭਜ ਗਏ, ਪਿਛੋਂ ਸਿਖ ਰਾਜ ਦੇ ਲੂਣ ਹਰਾਮੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਬਾਹਮਣ) ਕਮਾਂਡਰ ਇਨਚੀਫ਼ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਹਟਾ ਲੈ ਗਏ। ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਜੰਗ ਜਿਤਿਆ।

(੧੧੬ ੳ) ਆਂਡਲੂ

ਇਹ ਮੰਜ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਰਾਇਕੋਟ ਤੋਂ ੪ ਕੋਸ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਭੈਣੀ ਦਰੇੜੇ' ਨੂੰ ਤਅਸਬ ਕਰ ਕੇ ਉਜਾੜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਥੇਹ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਜੋ 'ਕੈਲੇ' ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਫੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਸਨ। ਤਾਂ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਭੇਜ ਕੇ ਆਂਡਲੂ ਦਾ ਥੇਹ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜੋ ਅਜ ਤਕ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਬਸਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ। ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਹੁਣ ਇਹ ਵਾਮਤਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਖਿਮਾ ਕਰੋ। ਜੇ ਖਾਲਸੇ ਨਾਲ ਫੇਰ ਅੜੇ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਫੇਰ ਫੂਕਾਂਗੇ, ਤਾਂ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਆਂਡਲੂ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਵਸਿਆ ਹੈ। ਥੇਹ ਉਤੇ ਇਕ ਅਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਮਕਾਨ ਨੂੰ 'ਜਾਹਰ ਵਲੀ' ਦਾ ਮੁਕਾਮ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾ: ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ।

(੧੧੭ ਅ) ਲਧੜਾਂ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਸਮਰਾਲੇ ਤੋਂ ੨ ਮੀਲ ਪੱਛਮ ਵਲ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਿਖਾਂ ਦੀ 'ਨਿਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲੀ' ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ–ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਗਣਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਝਗੜਾ ਕੀਤਾ। ਤਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਰਦਾਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨ (ਗੁਰਮ ਗੋਤ) ਸੇਖਵਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਾ ਜਗਦੇਵ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(੧੧੭) ਲੁਧਿਆਣਾ

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਬੁਢੇ ਨਾਲੇ ਪਰ ਬਸਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਅਜ ਕਲ ਸਾਰੇ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਏਥੇ ਜ਼ਿਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣਾ ਖਾਸ ਜਗਰਾਉਂ ਤੇ ਸਮਰਾਲਾ ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਸੀਲਾਂ ਹਨ।

ਏਸ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ੧੪੮੧ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅਹਿਲ-ਕਾਰ ਨਿਹੰਗ ਖਾਂ ਤੇ ਆਸਫ ਖਾਂ ਨੇ ਬਸਾਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤੇ ਛੌਣੀ ਆਬਾਦ ਕਰ ਕੇ ਦੁਆਬੇ ਅਤੇ ਉਰਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਮਿਟਾਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਏਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਐਨ ਉਤੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਤਲੁਜ ਪੰਜ ਕੋਹ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਏਥੇ ਪੁਰਾਣਾ ਬੁਢਾ ਨਾਲਾ ਛਡ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਅਜ ਕਲ ਰਾਊ ਘਾਟ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਓਥੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੁਰਾਣਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, 'ਆਦਾਂ ਦਾ ਫਲ੍ਹਾ' ਸੱਯਦਾਂ ਦਾ ਮੁਹੱਲਾ ਅਤੇ ਨੌ-ਘਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਹੈ।

ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਲੋਧੀਆਂ ਨੇ ਏਥੋਂ ਦੀ ਹਿੰਦੂ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਹਾਂਗੀਰ (ਮੁਗ਼ਲ) ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕੋਲ (ਜੋ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਦੌਰੇ ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ) ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਲ ਲੋਧੀ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਹਰ ਛਾਉਣੀ ਪੁਆਈ, ਜਿਥੇ ਅਜ ਕਲ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਕੈਂਪ ਹੈ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਈ ਬਾਰ ਰਿਆਸਤ ਫੂਲਕਿਆਂ, ਰਾਏ ਕਿਆਂ, ਆਹਲੂ-ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ੧੮੦੫ ਤੇ ੧੮੦੯ ਈ: ਦੇ ਐਹਦਨਾਮਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉਰਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰੈਜ਼ੀਡੈਨਸੀ ਕਿਲੇ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਈ।

ਜਦੋਂ ਮੁੱਦਕੀ ਅਤੇ ਅਲੀਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਲਾਡੂਏ ਵਾਲੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਲਾ ਬਦੋਵਾਲ ਵਿਚ ਸੀ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਕੱਲੇ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅਤੇ ਛਾਉਣੀ ਨੂੰ ਫੂਕ ਦਿਤਾ ਸੀ।

(੧੧੮) ਲੌਂਗੋਵਾਲ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਦੁੱਲਟ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਜੂਹ ੧੨ ਕੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਕੈਂਬੋਵਾਲ ਭੀ ਏਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਗਿਆ ਹੈ। (ਤ: ਖਾ: ਗਿ: ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਇਹ ਪਿੰਡ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਉਜਾੜ ਹੋਗਿਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਬਸਾਇਆ। ਸੁਨਾਮ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਏਥੇ ਹੀ ਬਿਰਾਜੇ ਸਨ।

(੧੧੯) ਲਲਤੋਂ

ਜੋ ਲਲਿਤਪੁਰ ਦੇ ਚੰਦੇਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਡੇ 'ਪਰਮਰਦੀਦੇਵ'–'ਪਰਿਮਾਲ' (ਕਾਲੰਜਰ ਦੇ ਰਾਜੇ) ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਪਰਿਮਾਲ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਪਰ ਓਥੇ ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਗਿਆ। ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਓਥੋਂ ਡੇਢ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਨੂੰ 'ਲਲਤੋਂ' ਬਸਾਇਆ।

ਇਹ ਪਿੰਡ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ੫ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਹੈ। ਏਸ ਦਾ ਗੋਤ ਚੰਦੇਲ ਗਰੇਵਾਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਦਮੀ ਗੈਂਡੇ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦਿੱਤੀ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਚਉਧਰੀ ਗੈਂਡੇ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਕਿਲਾ ਭੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਿਵਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਡੀ. ਸੀ, ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ: ਬਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤੀ ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ।

(੧੨੦) ਲੋਹਟ ਬੱਦੀ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਅਜ ਕਲ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਵਿਚ ਹੈ ਇਥੇ ਥਾਣਾ ਤੇ ਡਾਕਖਾਨਾ ਭੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ

ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਏਸ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਕੋਲ ਦੀ ਵਗਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਦੇ ਵਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਬੜੀ ਰਿਆਸਤ ਅਤੇ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਏਥੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਪੱਛੋਂ ਵਲ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਨਾਲ ਬਿਆਸਾ ਆ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਏਥੇ ਹੀ 'ਦ੍ਵਿਪਾਇਨ-ਸਰੋਵਰ' ਸੀ। ਜਿਥੇ ਪਰਾਸਰ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ 'ਵੇਦ-ਬਿਆਸ' ਜੰਮਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਦੇ ਅਤੇ ਕਲਸੀਆਂ ਦੇ ਥਾਂ ਤੇ ਤੇਜ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ–ਬ੍ਰਹਮ ਰਾਕਸ਼ ਦੀ ਨਗਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਪ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੇ ਤਿਹਾੜੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਰੋਵਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਲੋਹਟ ਬਦੀ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਆਸਤ ਰਾਏ ਕੋਟ ਵਿਚ ਸੀ। ਸਿਖਾਂ ਦੇ 'ਘਲੂ-ਘਾਰੇ' ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਜਦੋਂ ਰਿਆਸਤ ਰਾਏ ਕੋਟ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ।

(੧੨੧) ਰਾਇ ਕੋਟ

ਇਹ ਨਗਰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ੨੪ ਮੀਲ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ੧੭੩੫ ਈ: ਵਿਚ 'ਰਾਇ ਕੱਲ੍ਹਾ' ਮੰਜ ਰਾਜਪੂਤ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ 'ਰਾਇ ਅਹਿਮਦ' ਨੇ ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਇ ਕੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ) ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਨੇ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਛੇੜ ਛਾੜ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਇਲਾਕਾ ਗੁਆ ਬੈਠਾ। ਜਦੋਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਸਿਖਾਂ ਨਾਲ 'ਕੁਤਬੇ' ਪਿੰਡ ਵਿਖੇ ਜੁੱਧ (ਘੱਲੂ ਘਾਰਾ) ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਿਮ ਅੱਲਾ ਯਾਰ (ਅਲਿਆਸ)ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਮਦਦ ਭੇਜੀ ਤਾਂ ਓਸ ਜੁਧ ਤੋਂ ਥੋੜੇ ਹੀ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਖ ਸਮਝ ਕੇ ਰਈਸ ਰਾਇਕੋਟ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਲੈਣਾ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ (ਬਸੀਆਂ ਆਦਿਕ) ਸੰਗਰੂਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਪਖੋਵਾਲ ਆਦਿ ਨਾਭਾ ਨੂੰ, ਈਸੜੂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਣਾ ਸ: ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਜਲਾਲਦੀ ਵਾਲ ਅਰ ਮਹਲਾਂ ਆਦਿਕ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਖਿਆ, ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਹੈ। ਨਾਭਾ, ਸੰਗਰੂਰ ਅਤੇ ਈਸੜੂ ਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਹੁਣ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਛੇਕੜਲੇ ਰਈਸ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀਆਸ ਨੂੰ ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ੪ ਪਿੰਡ (ਰਾਇਕੋਟ, ਮੋਰਗ੍ਹੀਵਾਂ, ਕੋਟਲੀ ਅਤੇ ਰਾਣਕੇ) ਛਡਕੇ ਹੋਰ ਸਭ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਅਲੀਆਸ ਦੇ ਅਉਤ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰਾਣੀ ਭਾਗਭਰੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਾਬਿਜ਼ ਰਹੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਭਾਈਆਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਤਕ ਕਾਬਿਜ਼ ਹੈ।

(੧੨੨) ਆਲੀਵਾਲ-ਭੂੰਦੜੀ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਬੁਢੇ ਨਾਲੇ ਉਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਲਗ ਪਗ ੧੫ ਮੀਲ ਪਛੋਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਏਥੇ ੧੮੪੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਇਕ ਬੀਬੀ ਮਾਨ ਕੌਰ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ। ਓਸ ਬੀਬੀ ਨੂੰ

ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਰਜ ਮਾਨ ਕੌਰ ਪਿੰਡ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਗੋਰਾ ਹੂਰ ਕੋਲ ਮੰਡ ਵਿਚ ਹੈ।

(੧੨੩) ਬਰਨਾਲਾ

ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਜੋ ਰਾਏ ਕੋਟ ਤੋਂ ੧੫ ਕੋਹ ਦਖਣ ਨੂੰ ਅਰਧੂਰੀ ਤੋਂ ੧੫–੧੬ ਕੋਹ ਪਛੋਂ ਨੂੰ ਬਠਿੰਡਾ ਲਾਈਨ ਤੇ ਹੈ। ਏਥੇ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਨਜ਼ਾਮਤ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਕਿਲਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਪੁਤ੍ਰੀ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਜੋ ਬੀਬੀ ਨੇ ਅਪਣੇ ਸਿਖਅਕ ਸੰਤ ਨਿਕਾ ਸਿੰਘ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਕੁਝ 'ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਡੇਰਾ' ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਅਜ ਕਲ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮ: ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ, ਜੋ ਬੜੇ ਨੇਕ ਅਤੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਯਥਾ ਯੋਗ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ ਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਝਲੇ ਸਪੁਤ੍ਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ੧੮-੧੯ ਸਾਲ ਦੇ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਸੰਘੇੜੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੌਧਰੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਫਰਿਆਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਪਠਾਣ ਡਾਕੂ ਲੁਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਜੁਆਨ ਲੈ ਕੇ ਡਾਕੂਆਂ ਦੀ ਖੁੰਬ ਆ ਠੱਪੀ। ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਭੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਮੰਜ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ। ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਲੰਮੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਏ ਕੋਟ, ਝੱਜਰ, ਥੇਰੀ, ਮਾਲੇਰਕੋਟਲਾ ਅਤੇ ਕੋਟ ਈਸੇ ਖਾਂ ਆਦਿ ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੰਘੇੜਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸੰ: ੧੭੨੫ ਈ: ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ੨੧ ਗੋਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕਿਲਾ ਬਰਨਾਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸਿਖ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੋਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਧੂ, ਸਿਧੂ, ਸੇਖੋਂ, ਧਾਲੀਵਾਲ, ਢਿਲੋਂ, ਸਰਾਉ ਅਤੇ ਭੱਠਲ ਆਦਿ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ।

(੧੨੪) ਫ਼ਤਹ ਆਬਾਦ

ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਏਥੇ ਪਹਿਲੀ ਬਾਰ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭੱਟੀਆਂ ਨਾਲ ਯੁਧ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭੱਟੀਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਭੱਟੀਆਂ ਨਾਲ ਕਈ ਯੁਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਫਤਹ ਆਬਾਦ ਜਿਤ ਕੇ ਅਤੇ ਬੁਢਲਾਡੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲੇ ਭਾਈਕਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਜੋ ਰਿਆਸਤ ਕੈਂਥਲ ਦੇ ਜ਼ਬਤ ਹੋਣ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ।

(੧੨੫) ਫੂਲ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਾਮ ਪੁਰਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਉਤਰ ਵਲ ਨੂੰ ੪ ਮੀਲ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਏਥੇ

ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸੁੰਦਰ ਕਿਲਾ ਹੈ। ਏਸ ਨੂੰ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ ਨੇ ੧੭੦੩ ਬਿ: ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬੜੇ ਬੇਟੇ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਸੁਖਰੈਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਏ ਜੀਂਦ ਨੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤਕ ਈਰਖਾ ਰਖੀ। ਮਗਰ ਹੁਣ ਤਕ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਥੇ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦੀ ਨਜ਼ਾਮਤ ਸੀ। ਹੁਣ ਪੈਪਸੂ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ।

(੧੨੬) ਸ਼ੇਰ ਪੁਰਾ

ਇਹ †ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਜਗਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ੨ ਮੀਲ ਤੇ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਥੇਹ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਕਿਰਾੜੀ ਵਾਲਾ' ਥੇਹ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 'ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ' ਉਜੜਨ ਤੋਂ ਹੂੰਨ ਕੌਮ ਨੇ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਏਥੇ ਵਿਕ੍ਰਮਾਦਿੱਤ ਪ੍ਰਮਾਰ ਨੇ 'ਤਿਹਾੜਾ' ਨਾਮ ਦਾ ਨਗਰ ਬਸਾਇਆ। ਜੋ ਪਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੂੰਨਾਂ ਨੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਫੇਰ ਸਾਲਿਬਾਹਨ ਯਾਦਵ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਬਸਾਇਆ। ਤੂਰਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਏਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੂਬਾ ਸੀ। ਮੰਜਾਂ ਨੇ ੧੨੩੫ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਇਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਓਦੋਂ ਦਾ ਏਸ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਏਥੇ ਨੌ-ਗਜ਼ੇ ਦੀ ਕਬਰ ਹੈ। ਅਜ ਕਲ ਏਸ ਨੂੰ 'ਕਿਰਾੜੀ ਵਾਲਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ।

(੧੨੭) ਮਰ੍ਹਾੜ

ਇਹ ਕਸਬਾ ਫੂਲਕਿਆਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਭਾਈ ਮੋਹਣ ਆਦਿਕ ਸਿੱਧੂਆਂ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੬੯੪ ਬਿ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ 'ਮਰ੍ਹਾੜ' ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਤਾਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਮਾਨ, ਭੁੱਲਰ ਅਤੇ ਕੌੜੇ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁਧ ਕੀਤਾ। ਮਗਰ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਸਿੱਧੂਆਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਥੋੜੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ 'ਮੋਹਣ ਬੰਸ' ਦੀਆਂ ੩ ਰਿਆਸਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਰ੍ਹਾੜ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ੨੨ ਪਿੰਡ ਹਨ। ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਬਾਹੀਆ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਪਿੰਡ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਵਲੋਂ ਮੁਆਫੀਦਾਰ ਹਨ।

(੧੨੮) ਮੂਣਕ

ਇਹ ਖੇੜਾ ਜਾਖਲ ਤੋਂ ੩ ਕੋਸ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਥੇ ਫੂਲਕਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਜੁਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੰਘੜਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਏਥੋਂ ਦਾ ਕਿਲਾ 'ਸਰਦੂਲ ਗੜ੍ਹ' ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਥਾਣਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਸੇਖੋਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹੈ।

† ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ੧੯੧੪—੧੫ ਮਾਂਡਲੇ ਕੇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਮੋਢੀ ਸ਼ੇਰ ਦਿਲ ਬਾਬੂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੂਰਨ ਬਰੱਕਤ ਭਾਈ ਵੀਰਮ ਦਾਸ ਜੀ ਰਿਖੀ, ਸੰਤ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕਰਤਾ ਸੰਤ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਜਨੇਤ ਪੁਰ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਸਿਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦ੍ਰ ਗੁਰਦੁਵਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਸੁਬਾ ਸ਼ਾਮ ਭਜਨ ਕੀਰਤਨ, ਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਧਾਰਮਕ ਦੀਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰ ਡੀ. ਬੀ. ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਭੀ ਹੈ।

(੧੨੯) ਮੁਕਤਸਰ

ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਥੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ੧੭੬੧ ਬਿ: ਵਿਚ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦਾ ਜੁੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦੀ ੪੦ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੂੰ ੪੦ ਮੁਕਤੇ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਜਿੱਤ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਹੋਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਏਥੇ ਖਿਦਰਾਣਾ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਢਾਬ ਸੀ। ੪੦ ਮੁਕਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਮ 'ਮੁਕਤਸਰ' ਹੋਇਆ।

(੧੩੦) ਮਾਛੀਵਾੜਾ

ਇਹ ਖੇੜਾ ਜ਼ਿ: ਲੁਦਿਹਾਣਾ ਵਿਚ ਬਹਿਲੋਲ ਪੁਰ ਤੋਂ ੩ ਕੋਹ ਪਛੋਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਏਥੇ ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯੁਧ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦਾ ਥੋੜਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਹਲਾਲ ਮਾਸ ਦਾ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਬਣਾ ਕੇ ਦਲੇਲ ਖਾਂ ਫੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਨਕਲੀ ਠੂਹ-ਠਾਹ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਅਗਾਂਹ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਗਏ। ਏਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਚਰਨ ਕਮਲ ਹੈ।

(੧੩੧) ਮਾਨਸਾ

ਇਹ ਕਸਬਾ ਬਠਿੰਡਾ ਜਾਖਲ ਲਾਇਨ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮਾਨ ਕੌਮ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕੱਸਥਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ 'ਸ਼ਾਹੀ' ਗਣ ਸਾਹੀਵਾਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਾਲਾਕਾ ਚਾਰਯ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ ਹੋਏ ਉਜੈਨ ਤੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ 'ਸ਼ਾਹ' ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਬੰਸ ਨੇ ਤੀਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਮਾਨਸ਼ਾਹ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਕੁਝ ਮਥਰਾ ਦੇ ਛਤ੍ਰਪ ਭੀ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਾਲਵੇ' ਵਿਚ ਆ ਬਸੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਰਦਾਰ 'ਮਾਨ ਸ਼ਾਹ' ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ।

(੧੩੨) ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ

ਇਹ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ੭—੮ ਲੱਖ ਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਂਹ ਵਿਚ ਚਿਣਨ ਸਮੇਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਫਤੇਹ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਂ ਨੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਨੂੰ ਵਰਜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਅਟਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਥ ਨੇ ਭੀ 'ਹਾ ਦਾ ਨਾਰਾ' ਮਾਰਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਿਆਸਤ ਤੇ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਰਖੀ। ਮਗਰ ਉਸ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਗਲੀਆਂ ਹੋਣ ਲਗੀਆਂ ਤਾਂ ਫੂਲਕਿਆਂ ਨੇ ਏਸ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ—ਮਲੌਦ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਅਤੇ ਧੂਰੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ, ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਰਾਜ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ (ਪਰਗਣਾ ਮਲੌਦ ਤੇ ਬੇਰ) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਰਿਆਸਤ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕਤਲਾਮ ਵਿਚ ਭੀ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਦੇ ਸਦਕੇ ਇਸ ਦਾ ਵਾਲਵਿੰਗਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

(੧੩੩) ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਟ

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਪੁਰ ਅਤੇ ਕੋਟਕਪੂਰੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਕਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਏਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਾ 'ਮੋਕਲ ਰਾਏ' ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨੇ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ ਤੁਗ਼ਲਕ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਆਪ ਭੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਬਸਾਉਣ ਲਈ ਕਿਲਾ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਭੀ ਫ਼ੜ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਲਾਏ ਗਏ ਪਰ ਕਿਲਾ ਢਹਿ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੇ ਅਦਬੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਨਾ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਮੋਕਲ ਹਾਰ ਦੇ ਥਾਉਂ ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਟ ਰਖਿਆ। ਆਪ ਫਰੀਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੀ ਹੋਇਆ।

ਕੋਟ ਕਪੂਰੇ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ: ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਆਇਆ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਏਥੋਂ ਦੀ ਰਾਜਾ ਬਣੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪੈਇਆ ਖਰਚ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਵਾਇਆ।

(੧੩੪) ਕਾਕੜਾ

ਇਹ ਰੰਘੜਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਢੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਕੋਹ ਪਛੋਂ ਉਤਰ ਨੂੰ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਬੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿਲੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।

(੧੩੫) ਕੁਢਾਣੀ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਦੁਰਾਹਾ ਤੋਂ ੫ ਕੋਹ ਪਛੋਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਰਾਮ ਰਾਈਏ ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਧ੍ਰੋਹ ਕਮਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੰਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਮਗਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਛੇਵੇਂ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਲੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵੇਲੇ ਦੇ ੫੨ ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਚੋਗੇ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਇਆ। ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ।

(੧੩੬) ਗਹਿਲਾਂ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਾਏ ਕੋਟ ਤੋਂ ੭ ਕੋਹ ਦੱਖਣ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਦਾ ਯੁਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਅੰਦਰੀਂ ਪਨਾਹ ਦੇ ਕੇ ਬਚਾਇਆ ਸੀ।

(੧੩੭) ਹਠੂਰ

ਇਹ ਜਗਰਾਉਂ ਤੋਂ ਅੱਠ ਕੋਹ ਦੱਖਣ ਵਲ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੰਡ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਏਥੋਂ ਦੀ ਸਤਲੁਜ ਵਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉਗਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ

'ਹਿਠਾੜ' ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੰਡ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਅਥਵਾ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹਿਠਾਰ ਯਾ ਹਠੂਰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੁੰਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਖਾਸ ਨਗਰ ਸੀ। ੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤੁਰਾਂ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ। ਮੰਜ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਏਥੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤੰਵਾਰ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਏ ਤੁਲਸੀ ਰਾਮ (ਸ਼ੇਖ ਚਾਚੋ) ਨੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਤੋਂ ਆਕੇ ਮਾਰਿਆ। ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਹਠੂਰ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਖਾਨਦਾਨ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ਮਸ਼ੁਦੀਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਰਾਟ ਨਗਰ ਦੀ ਉਪ ਰਾਜਧਾਨੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਣ ਦਾ ਥਾਂ, ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਅਤੇ ਹਾਥੀ-ਘੋੜਿਆਂ ਲਈ ਚਰਾਂਦਾਂ ਤੇ ਬਾੜੇ ਸਨ। ੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੂ ਭੀ ਏਸ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਭਾਗ ਭਰਿਆ ਨਗਰ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਕਿ ਕੁਸ਼ਾਣ ਕੌਮ ਦੇ ਜਟ ਰਾਜਾ ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੇ ਮੁੜ, ਸੰਨ ੫੫ ਈਸਵੀ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਏਸ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ। ਜਦ ਕਿ ਓਸਨੇ ਚੀਨ ਨੂੰ ਜਿਤ ਕੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਕਰ' ਦੇ ਗਹੇ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਗਲ ਦੀ ਸਾਖੀ 'ਹਿਊਨ ਸਾਂਗ' ਚੀਨੀ ਯਾਤਰੂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਤੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਲੰਧਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਦੇ ਪਾਸੇ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਚੀਨ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ।

(੧੩੬) ਕੈਂਥਲ

ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਪਿਥਲ' ਅਰਥਾਤ ਹਨੂਮਾਨ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਨਗਰ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਚੰਦ੍ਰ ਬੰਸੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੋਣ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਵਿਤ੍ਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਵੇਦ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਰਚਾਰ ਰਿਹਾ। ਰਾਜਾ ਨਹੁਸ਼ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਹੋਈ।

੧੭੭੮ ਈ: ਵਿਚ ਏਥੋਂ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪਰਜਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਦੇਸੂ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਫਰੀਆਦ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ੨੫ ਸਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਕੈਂਥਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਉਤਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਦ੍ਵੰਦ ਯੁਧ ਵਿਚ ਹਰਾ ਕੇ ਕੁਲ ੨੫ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕੈਂਥਲ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਪ੍ਰੰਤ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ੪ ਪਿੰਡ ਜਾਗੀਰ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪੋਤੇ ਭਾਈ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਾਜਾ' ਨਾਲੋਂ 'ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ' ਕਹਾਉਣਾ ਅਧਿਕ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰ ਪਰਤਾਪ ਸੂਰਜ (ਸੂਰਜ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਲਿਖਵਾਇਆ। ਏਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਟੀਕਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਗਰਬ ਗੰਜਨੀ' ਨਾਮ ਦਾ ਟੀਕਾ ਲਿਖਵਾਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੋਰਥਲੀ ਨਾਮ ਦਾ ਗ੍ਰਾਮ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਸੀ (ਜੋ ਰਿਆਸਤ ਕੈਂਥਲ ਦੇ ਜ਼ਬਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਖੋਹਿਆ ਗਿਆ) ਸੂਰਜ-

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ੧੪ ਸਾਲ ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭਾਃ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਸਨ। ਭਾਃ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਕੈਂਥਲ ਵਿਚ ੧੦੦ ਘਰ ਵੇਦ ਪਾਠੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਭਾਃ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਇਹ ਰਿਆਸਤ ੧੮੫੭ ਈਃ ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਣ ਤੇ ੧੮੫੮ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀ।

(੧੩੯) ਕੁੱਪ-ਰਹੀੜਾ

ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਹਦ ਤੇ ਮਾਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਪਿੰਡ ਕੋਲੋ ਕੋਲੀ ਹਨ। ਕੁੱਪ ਧੂਰੀ ਲਾਇਨ ਤੇ ਹੈ, ਜੋ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਲਗ ਭਗ ੨੦ ਮੀਲ ਤੇ ਹੈ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਅਤੇ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਜਿਸ ਨੂੰ ਘੱਲੂ ਘਾਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਏਥੋਂ ਹੀ ਅੰਰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ।

(੧੪੦) ਕੁਠਾਲਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਭੀ ਰਿਆਸਤ ਮਾਲੇਰ ਕੋਟਲਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਕੁਪ ਤੋਂ ਤੁਰਕੇ ਅਬਦਾਲੀ ਏਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(੧੪੧) ਕੁਤਬਾ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਾਏ ਕੋਟ ਤੋਂ ੩ ਕੋਹ ਦੱਖਣ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਏਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰੰਘੜ ਅਤੇ ਜੱਟ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਲਵੀਂ ਆਬਾਦੀ ਸੀ। ਸਿਖਾਂ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ 'ਘੱਲੂ ਘਾਰਾ' ਯੁੱਧ ਏਥੇ ਬਹੁਤ ਚਮਕਿਆ ਸੀ। ਏਥੇ ਹੀ ਰਾਏ ਕੋਟ ਦੇ ਰਈਸ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਦਦ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਏਥੇ ਹੁਣ ਤਾਈਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਾਇਮ ਹਨ।

(੧੪੨) ਸਰਸਾ

ਇਹ ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਏਥੋਂ ਦੀ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਸੀ। ਏਥੇ ਹਿੰਦੂ ਭੱਟੀ ਮੰਗਲ ਰਾਓ ਦਾ ਕਿਲਾ ਸੀ। ਜੋ ਹੁਣ ਢੱਠਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦ੍ਰਾਵੜ ਸਭਯਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਏਥੇ ਇਕ ਰਾਜਾ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਸਿਰ ਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸਿਰਸਾ ਜਾਂ ਸਰਸਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਜਾਣੇ। ਏਥੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਭੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਵੈਦਿਕ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਦ੍ਰਾਵੜ ਸਭਯਤਾ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ।

(੧੪੩) ਛਲੌਦੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ)

ਇਹ ਕਰੋੜੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਃ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਜਮਨਾ ਅਤੇ ਮੁਕੰਦਾ ਨਦੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 'ਸ਼ੈਲੋਦਯ' ਨਾਮੇ ਇਕ ਦੇਵ ਨਗਰ ਕੁਰੂ ਬੰਸੀਆਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਸੀ ਜੋ 'ਉਤਰ ਕੁਰੂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਹਸਤਨਾ ਪੁਰ ਆਦਿ ਮੈਦਾਨੀ ਨਗਰ ਬਸਾਏ ਓਦੋਂ ਹੀ ਪਿਛੋਕੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੋਦਯੀ ਤੋਂ ਵਿਗੜ ਕੇ ਸ਼ੈਲੋਦੀ ਬਸੀ, ਅਤੇ ਕੁਰੂਛੇਤ੍ਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਖਣ ਕੁਰੂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣੀ ਸੀ। ਸਃ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਥਾਨੇਸਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜਮਨਾ ਤਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਿਤਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਸਾਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਾ ਕੇ ਸਃ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਤਾਜ ਰਖ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਃ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੇ ਅੱਛਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਤਾਂ ਉਹ ਗਲ ਇਕ ਪਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਪਨਾਂ ਬਣ ਗਈ। ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੇ ਅਪਣਾ ਨਾਇਬ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ। ਸਃ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਉਤ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ ਮਗਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਰਦਾਰਨੀਆਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਕ ਉਸ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਸਃ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਕਲਸੀਆ (ਛਛਰੌਲੀ) ਹੈ। ਜੋ ੪ ਲੱਖ ਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੈ।

(੧੪੪) ਦੇਉਝਲਾ (ਦੇਹੁਲਾ)

ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 'ਸੁਨਾਮ' ਤੋਂ ਪਰੇ ਘੱਗਰੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਘੁੜਾਮ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਪੜਾਉ ਸੂਰਜ ਬੰਸੀ ਛਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਬਸਾਇਆ ਹੋਇਆ 'ਦੇਵਝਲਾ' ਜਾਂ 'ਦੇਹੁਲਾ' ਨਾਮੇ ਨਗਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਉਸ ਦੀ ਬੰਸ ਨੇ ਅਗਾਹਾਂ ਵਧਕੇ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੇਹਲੀ ਜਾਂ ਦਿੱਲੀ ਬਸਾਈ। ਇਹਦਾ ਥੇਹ ਗਾਗੇ ਲਹਰੇ ਕੋਲ ਪਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਝੱਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ 'ਦੇਵਝੱਲਾ' ਨਾਉਂ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ 'ਝ' ਦਾ 'ਹ' ਹੋ ਕੇ 'ਦੇਹੁਲਾ' ਰਹਿ ਗਇਆ। ਕਈ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਤਿਆਦਿਕ ਜੋ ਨਗਰ ਬੇ ਆਬਾਦ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਸਭ ਇੰਦਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਆਰਯ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਬਸਾਏ। ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਸੁਨੇਤ, ਸੁਨਾਮ ਅਤੇ ਸੁਨੇਰ ਆਦਿ ਅਪਣੇ ਢੰਗ ਦੇ ਨਾਉਂ ਰਖਕੇ ਅਪਣੇ ਨਗਰ ਬਸਾ ਲਏ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਗਾਗਾ—'ਗਾਰਗਯ' ਨਗਰ (ਗਰਗ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ) ਆਰਯਾਂ ਨੇ ਦੇਹੁਲੇ ਦੇ ਥਾਂ ਬਸਾਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਵ ਦਾਨਵਾਂ ਦਾ 'ਦੇਉਝੱਲਾ' ਨਗਰ ਹੋਵੇ। ਮਝਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਏਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਉਂ ਤੇ 'ਦੇਹੁਲਾ' ਗ੍ਰਾਮ ਜਰੂਰ ਬਸਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਛੋਕਾ (ਸ਼ੀਂਹ ਅਤੇ ਲੇਲੂ ਆਦਿ ਕਈਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਪਿੰਡ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਜੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿੰਡ ਸ਼ੀਹਾਂ ਭੀ ਹੁਣ ਉਜੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਥੇਹ ਤੇ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 'ਗਿੱਦੜ' ਪਿੰਡ (ਨਭਾਣੇ ਕੋਲ) ਉਜਾੜੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

(੧੪੫) ਡਰੌਲੀ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਸੰਘੇ ਗੋਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ 'ਚੜਿਕ' ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਬਸਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਲਛਮਣ (ਮਲ੍ਹੀ) ਸਿੱਧ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਜੋ ਅਸਟਾਂਗਕੋਟ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। 'ਗਿੱਲਾਂ ਦੇ ਜੋਰ ਫੜਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਘਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਾ ਡਰ ਦੇਕੇ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਓਸ ਨੰਬਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸ੍ਰਾਪ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਕਿ 'ਤੇਰੇ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਹੋਊਗਾ। ਸੋ ਹੁਣ ਤਕ ਓਸ ਦਾ ਵਧਾਉ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੋਗੇ ਤੋਂ ੧੦ ਕੋਹ ਦੇ ਲਗ ਪਗ, ਪੱਛੋਂ ਵਲ ਨੂੰ ਸੰਘੇ ਜ਼ਾ ਬਸੇ। ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਡਰੌਲੀ' ਰਖਿਆ। ਏਥੇ ੬ਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸਾਢੂ ਭਾਈ ਸਾਈ ਦਾਸ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜ ਓਸ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਗੁਰਦਿਤੇ ਦਾ ਜਨਮ ਭੀ ਏਥੇ ਦਾ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੇਵਕ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ 'ਭਾਈ ਕੇ' ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਡਰੌਲੀ ਵਿਚੋਂ ਕੌਰੇਵਾਲਾ, ਬਘੇਲੇਵਾਲਾ ਅਤੇ 'ਭਾਈ ਕਾ ਬਾੜਾ' ਕਈ ਪਿੰਡ ਬਸੇ ਹਨ।

(੧੪੬) ਚੂਸ਼ਕ ਤੇ ਅੰਭਰ ਹਾਰ

ਪਸ਼ੌਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਪਾਰਥੀ ਜਟਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ 'ਤਖਤਿ ਬਾਹੀ' ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਗੋਤ 'ਬਾਹ' ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਇਲਾਕਾ 'ਚੂਸ਼ਕ' ਸੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਓਥੋਂ ਤਿਹਾੜੇ ਕੋਲ ਕੁੱਕਰਾਂ ਤੇ ਖਹਿਰਿਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿਛੋਂ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹਿਕ, ਬਹਣੀਵਾਲ ਅਤੇ ਚੂਸ਼ਕ ਆਦਿ ਨਗਰ ਬਸਾਏ। ਚੂਸ਼ਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਨਗਰ ਸੀ। ਓਸ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਅਤੇ ਨਗਰ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਭੀ ਚੂਸ਼ਕ ਪੈ ਗਿਆ, ਜੋ ਜ਼ੀਰੇ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਨਾਲ ੨ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਸੀ। ਹੂਨਾਂ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਪਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ। ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਡੁੱਗਰ (ਜੰਮੂ) ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਡੋਗਰ ਆਬਾਦ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੋਤ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ ਓਥੇ 'ਅੰਭਰ ਹਾਰ' ਨਾਮੇ ਸ਼ਹਰ ਬਸਾਇਆ, ਜੋ ਓਸ ਸਮੇਂ ਚੰਗਾ ਬਿਉਪਾਰੀ ਅਤੇ ਮਹਾਜਨਾ ਖੇੜਾ ਸੀ। ੧੪ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੰਜ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੇ ਏਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ। ਤਾਂ ਡੋਗਰ ਚੁਘੇ ਆਦਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਰਹੇ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਹੁਣ 'ਚੂਸ਼ਕ' ਨਾਉਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪਿੰਡ ਬਸਿਆ ਹੈ।

(੧੪੭) ਮੋਗ ਪੁਰ ਦਾ ਥੇਹ

ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ 'ਤਖਤਿ ਬਾਹੀ' ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ 'ਇੰਡੋ ਪਾਰਥੀ' ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਨੋਨੀ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਰੱਜੂ ਬੁੱਲ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਲੀ ਹੋਇਆ। 'ਮੋਗ' ਜਾਂ 'ਮਯ' ਦੇ ਨਾਮ ਦੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਕੇ ਚਲਾਏ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਦੂਜੀ ਸ਼ਾਖ ਨੇ ਅਯਸ (ਅਜ਼ੇਸ) ਦੇ ਵੇਲੇ ਚਲਾਏ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਗ ਬੰਸ ਦਾ ਰਾਜ ਸਾਂਝਾ ਸੀ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੋਗ' ਬੰਸ ਤਾਂ ਪਾਰਥੀਅਨ ਸੀ, ਅਤੇ 'ਬਨੋਨੀ' ਸ਼ੱਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਕਢਿਆ, ਇਸੇ ਲਈ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਨੂੰ ਵਖੋ ਵਖ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਅੜਚਨ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਗਾ ਪਿੱਛਾ ਵਿਚਾਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੋਗ ਬੰਸ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ, ਬੋਨਨੀ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਛਤ੍ਰਪ ਜਾਂ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਏਸ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਸਃ ਰੱਜੂਬੁੱਲ ਜਾਂ ਰਾਜਬੁੱਲ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਮੋਗ ਜਾਮਯ ਬੰਸ ਨੂੰ ਚਮਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਰਥਾਤ ਅਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਹੀ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਨਗਰ ਬਸਾਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਆਏ ਸੀ। ਰਾਜਬੁੱਲ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਬੁਲ (ਜੰਗਲ) ਨੂੰ ਬਸਾਇਆ, ਫੇਰ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਿਹਾੜੇ ਦੇ ਰਾਹ ਆ ਕੇ ਕੁੱਕਰਾਂ, ਹੇਹਰਾਂ ਤੇ ਬੁੱਟਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮੋਗ ਪੁਰ ਜਾਂ ਮੋਗਾਂ ਦੀ ਕੋਕਰੀ ਅਤੇ ਹੇਹਰਾਂ ਦੀ ਕੋਕਰੀ ਆਦਿ ਕਈ ਪਿੰਡ ਤਿਹਾੜੇ ਵਿਚ ਵਸਾਏ। ਜੋ ਕੋਕਰੀ ਕੋਲ ਅਤੇ ਮਲ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਾਰਾ ਥੇਹ ਹੈ, ਉਹ ਇਹੋ ਮੋਗ ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਜੋ ਖਹਰਿਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋਇਆ, ਫੇਰ ਕੋਕਰੀ ਨਾਮ ਤੇ ਬਸਿਆ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਬਰਬਾਦ ਹੋਕੇ ਫ਼ੇਰ ਤੀਜੀ ਵਾਰ 'ਮਲ੍ਹੀਆਂ ਵਾਲਾ' ਨਾਮ ਤੇ ਬਸਿਆ, ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਮੰਜ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੇ ਫੇਰ ਉਜੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਏਸ ਵਿਚੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਮਲ੍ਹੀਆਂ, ਬਹਣੀਵਾਲ, ਕੋਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਦਾਇਆ ਆਦਿ ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਪਿੰਡ ਬਸੇ।

(੧੪੬) ਮੋਗ ਬੱਧ

ਏਸੇ ਸਮੇਂ 'ਮੋਗ ਬੱਧ' ਨਗਰ ਬਸਿਆ, ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ੱਕਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਜਗਰਾਵਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਕੋਲ ਕਾਉਂਕਿਆਂ ਵਲ, ਜੋ ਥੇਹ ਪਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਏਸੇ ਨਗਰ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੱਗਿਆਂ ਊਂਠਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਹੂਨਾਂ ਅਤੇ ਹੈਫ਼ਤਾਲਾਂ ਨੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈ: ਵਿਚ ਉਜਾੜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪ ਨੂੰ 'ਬਾਹ' ਜੱਟ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਬਾਹਕ (ਬਹਿਕ) ਬਹਣੀਵਾਲ, ਬਹਿਕਪੁਰ (ਡਾਗੀਆਂ ਦਾ ਥੇਹ) ਆਦਿ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਸਾਏ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਸਨ। ਮੋਗ ਬੱਧ ਨੂੰ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਆਦਮੀ ਮੁੰਗ ਬੱਧ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(੧੪੭) ਸੰਘੋਲ ਦਾ ਥੇਹ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਦਿਹਾਣਾ ਵਿਚ ਬਾਗਾਂ ਵਾਲੇ (ਮੁਰੰਡਾ) ਅਤੇ ਸਮਰਾਲੇ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਖਮਾਣੋਂ ਕੋਲ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਸੰਘਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਗਰ ਸੀ। ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਏਥੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਐਤਨਾ ਵਰ੍ਹਿਆ ਕਿ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਮਾਲ-ਪਸ਼ੂ ਸਭ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਪੰਜ ਸੌ ਵਰਸ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਦੀ ਗੱਲ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਤਾਰਾ ਅਜਿਹਾ ਟੁੱਟਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਬਹੁਤੇ ਥਾਂਈਂ ਡਿਗੇ। ਏਥੇ ੧ ਸੇਰ ਪੱਕੇ ਦੇ ਗੋਲੇ ਕਈ ਘੜੀਆਂ ਤਕ ਬਰਸਦੇ ਰਹੇ। ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁਰਾਸੀਸ ਦੇਣੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਖਦੇ ਹਨ—'ਤੈਨੂੰ ਪੈਣ ਸੰਘੋਲ ਦੇ ਪੱਥਰ।' ਪਰ ਹੁਣ ਨਵੀਂ ਸਭਜਤਾ ਵਾਲੇ ਪਿਛਲੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ

(੧੪੮) ਜਰਗ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਪੈਲ ਤੋਂ ੩ ਕੋਹ ਦੱਖਨ-ਪੱਛੋਂ ਨੂੰ ਹੈ, ਜੋ ਬੜੇ ਠਿਕਾਣਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਰਾਜਾ ਜਗਦੇਵ ਪ੍ਰਮਾਰ ਨੇ ਗਜ਼ਨੀ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੱਧ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂਭਰ ਮਤੀ ਦੇ ਚੋਹਾਣ ਮਾਂਡੂ (ਮੰਡਪ) ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਰ ਅਤੇ ਰਣਧਉਲ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਬਾਘੌਰ ਦੇ ਟੋਊ: ਜਾਂ ਟਿਵਾਣੇ ਸਹਾਇਕ ਸਨ। ਕੁਝ ਓਦੋਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਗਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਨੇ ਏਧੇ ਅਪਣੇ ਬਹੁਤ ਪਿੰਡ ਬਸਾ ਕੇ ਅਪਣੀਆਂ ਚਉਧਰਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਸੁਲਤਾਨ ਬਲਦੇਵ ਦਾ ਨੱਕ ਭੰਨ ਕੇ ਸਰਹੰਦ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਾੜ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਸੋ ਹੋਡਲਾ ਤੇ ਕਸਬੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮਾਂਡੂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਦੀ ਚਉਧਰ ਸੀ, ਖਮਾਣੋਂ–ਸਮਰਾਲੇ ਕੋਲ ਬਘੌਰ, ਸਰਵਰ ਪੁਰ ਆਦਿ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ-ਭਾਦਸੋਂ ਕੋਲ ਚਨਾਰਥਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਟਿਵਾਣਿਆਂ ਦਾ ਲੋਕ ਰਾਜ ਸੀ। ਪਾਇਲ-ਜਰਗ, ਛਪਾਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਨਗਰੀ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜਗਦੇਵ ਦੀ ਚਉਧਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਾੜ ਵਿਚ 'ਚੈਲ' ਦੇ ਰਾਜੇ ਭੀ ਏਸੇ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾ ਸੰਨ ੧੧੨੫ ਈ: ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹੋਈ। ਧਾਰਾ ਨਗਰੀ ਦੇ ਰਾਜੇ ਉਦਿਆਦਿੱਤ ਦੇ ਸਪੁਤ੍ਰ ਰਾਜਾ ਜੱਗਦੇਵ ਪ੍ਰਮਾਰ ਜਮਾਂਦਰੂ ਸਿੱਧ ਤੇ ਬੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦੇ ਮਹਾਰਾਜ ਧਿਰਾਜ ਭੋਜਰਾਜ ਨੇ ਮਹਮੂਦ ਨੂੰ ਗੁਆਲੀਏਰ ਦੇ ਕੋਲ ੧੦੨੦ ਈ: ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਭਾਰੀ ਹਾਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਗਦੇਵ (੧੦੬੬ ਈਃ ਤੋਂ ੧੧੬੦ ਈਃ ਤਕ) ਨੇ ਓਸੇ ਬੰਸ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਸਿੱਧ ਮੰਡਲੀ ਅਤੇ ਚੋਹਾਣ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਲ ਵਧਣ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਰੋਕ ਦਿਤਾ ਸੀ। 'ਰਾਣੋ' ਦੇ ਕੋਲ 'ਸਿੱਧ ਸਰ' ਨਾਮੇ ਅਸਥਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਧਾਰਾ ਨਗਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਹੋਣ ਤੇ ਜਗਦੇਵ ਦੀ ਬੰਸ 'ਮਾਰਵਾੜ' ਦੇ ਨਗਰ 'ਲਖ ਤੇਤਲਾਣੀ'* ਨੂੰ ਜਿਤ ਕੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਓਥੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਾਲੀ ਰਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਗਦਾਦੀ ਬਘਿਆੜਾਂ ਤੇ ਗ਼ੌਰੀ-ਗਿੱਦੜਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਾ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ 'ਗੁਰਨੇ' ਬੋੜਾ ਵਾਲ, ਕਸਬਾ ਤੇ ਹੋਡਲਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਬਸ ਗਈ। ਕੁਝ ਪਾਇਲ, ਸਰਹੰਦ ਤੇ ਖਮਾਣੋਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੁਝ ਛੱਤ-ਬਜੂੜ ਅਤੇ ਚੈਲ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਬਸੀ। 'ਚੈਲ' ਅਤੇ ਰਿ: 'ਬਾਆਟ' ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਘੌਰ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਹੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਧ ਸੁਲੱਖਣ (ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਪਿਤਾ) 'ਛਪਾਰ' ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੇਖਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਰਾਂ ਤੋਂ ਅਗੋਂ ਸਿਧ-ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਅਪਣੀ ਚਉਧਰ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਸੇਸ ਰਾਮ (ਸਯੋਂ) ਦੇ ੨ ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ (ਸਰਾਇ-ਮਰਾਇਚ) ਅਤੇ ੧੨ ਪੋਤੇ (ਛੱਤ੍ਰ, ਝਾਮ, ਬੱਲ, ਦੁੰਮ, ਤੇਜ, ਪਾਲ, ਔਲਖ, ਕੱਕੜ, ਸੋਲ੍ਹ, ਦੇਉਲ, ਦੇਊ, ਗੁਰਮ, ਸੁਰੋ) ਬੋੜਾ ਵਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਬਸੇ। ਜਰਗ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਲੋਕ ਜਗਦੇਵ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਧ ਸੁਲੱਖਣ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਸਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

---

*ਇਹ ਨਗਰ ਮਾਰਵਾੜ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕੋਲ ਹੈ। ਅਜ ਕਲ ਏਸ ਨੂੰ 'ਲਖਲਾਣੀ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਪਰਿੱਭੜਾਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮੀਰਾਸੀ ਤੋਂ ਵਾਰ ਸੁਣੀ ਸੀ—'ਲਖਲਾਣੀ ਮਾਰੀ ਸੇਖਵਾਂ ਪਰਜਾ ਹੈਰਾਨ।'

ਵਿਚੋਂ ਕਢਿਆ, ਇਸੇ ਲਈ

(੧੪੯) ਮੋਗਾ

ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਃ ਵਿਚ ਰਾਜਾ 'ਮੋਗ' ਦੀ ਬੰਸ ਨੇ 'ਮੋਗ ਬੱਧ' ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪਿੰਡ ਬੱਧਾ ਸੀ, ਇਹ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਹਿਠਾੜ ਦਾ ਸਿਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹੂੰਨਾਂ ਦਾ ਹੁੱਲੜ ਆਇਆ ਤਾਂ ਜਨੇਰ ਤੇ ਤਿਹਾੜੇ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਉਜਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਬਠਿੰਡੇ ਰਾਜ ਦਾ ਨੂਣ ਹਰਾਮੀ ਰਤਨ ਮਲ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਕੇ ਝੂਠਾ ਹੀ, ਸਿੱਧ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਵਿਨੈਪਾਲ ਦੀ ਬੰਸ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਰਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ 'ਗਣਪਾਲ' ਰਾਜੇ ਬਠਿੰਡਾ, ਮਾਰਵਾੜ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਬੀਟਲੀ ਅਤੇ ਭਟਨੇਰ ਬਗਦਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਕੋਲ ਉਜਾੜ ਕਰਾਏ ਸੀ। ਮਹਮੂਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਗਿੱਲਾਂ (ਵਿਨੇਪਾਲ ਦੀ ਬੰਸ) ਨੂੰ ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਕਢਵਾਇਆ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਭੀ ਕਰਵਾਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਖਿੰਡ ਕੇ ਜਾ ਬਸੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਉਸ ਵੇਲੇ 'ਵੈਰੋਕਿਆਂ' ਕੋਲ ਜਾ ਬਸੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀਆ 'ਮੋਗਾ' ਗਿੱਲ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਗਿੱਲਾਂ ਨੇ ਰਤਨ ਪਾਲ ਦੇ ਦੁਖ ਦੇਣ ਤੇ ਮੋਗੇ ਦੇ ਥੇਹ ਉਤੇ 'ਮੋਗਾ' ਪਿੰਡ ਆ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਓਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਤੁਰਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਸੀ। 'ਮੋਗਾ' ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਤਨ ਪਾਲ ਹੋਰ ਜ਼ਿਦ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਰਾਜ ਵਲੋਂ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵਿਗਾੜ ਨ ਸਕਿਆ, ਨਿਰਾ ਬਦ ਦੁਆ ਦਿਆ ਕਰੇ ਕਿ ਤੂੰ ਬੇਔਲਾਦਾ ਹੀ ਰਹੇਂਗਾ। ਤਾਂ ਉਹ ਦੇਵਨੇਤ ਨਾਲ ਬ੍ਰਿਧ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਅਉਤ ਹੀ ਰਹਿਆ, ਇਹ ਗੱਲ ਇਕ ਸਾਂਈਂ ਲੋਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਧ ਨੇ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਮੋਗੇ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੇਰੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ੪੨ ਪਿੰਡ ਬਸਣ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਤਾਂ ਸੰਤਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਤਾਂ ਸਿੱਧ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ੪੨ ਦਿਨ ਛਿਲਾ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ੪੨ ਪਿੰਡ ਬਸਣਗੇ। ਪਹਿਲਾ ਪੁਤ੍ਰ ਅਸਾਨੂੰ ਦੇਣਾ। ਤਾਂ ਓਵੇਂ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਨਾਉਂ ਓਸ ਨੇ 'ਅਵਲ ਖੈਰ' ਰਖਿਆ। ਜਿਸ ਨੇ 'ਅੱਵਲ ਖਰਾਣਾ' ਆਦਿ ਪਿੰਡ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਪਣੀ ਚਉਧਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਮੋਗੇ ਦੀ ਹੋਰ ਬੰਸ ਬਹੁਤ ਵਧੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ੪੨ ਪਿੰਡ ਹਨ। 'ਮੋਗਾ ਬਤਾਲੀਆ' ਇਹ ਬੋਲਾ ਸਾਂਈਂ ਲੋਕ ਦਾ ਸੱਚ ਹੋਇਆ। ਅਵਲ ਖੈਰ ਦੀ ਬੰਸ ਨੇ ਮੋਗੇ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲੂ ਨਾਥ ਤੇ ਭੋਈ ਆਦਿ ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਤਨ ਪਾਲ ਦੀ ਖੂਬ ਖਬਰ ਲਈ ਅਤੇ ਭੋਈ ਸਿੱਧ ਜੋ ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਉਹਦੀ ਮੰਨਤ ਲਈ ਗਿੱਲਾਂ ਨੇ ਕਈ ਠਿਕਾਣੇ ਬਣਾਏ। ਇਕ ਲੋਪੋਂ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਵਧਨੀ ਕੋਲ, ਇਕ 'ਰਾਜੇਆਣੇ' (ਬਾਘੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੋਲ) ਇਕ 'ਲੱਲੂ ਵਾਲੇ' ਪਿੰਡ ਕੋਲ ਹੈ।

ਬਠਿੰਡੇ ਤੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਏਸ ਕੌਮ ਨੇ 'ਬੈਰੋਕਿਆਂ' ਕੋਲ ਅਪਣੀ ਮੁਖ ਬਸਤੀ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਰਤਨ ਪਾਲ ਨੇ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਓਸ ਦਾ ਥੇਹ ਹੁਣ ਬੈਰੋਕਿਆਂ ਕੋਲ ਪਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ 'ਝੱਲੀ' ਆਦਿ ਕਈ ਸ਼ਾਖਾਂ ਚੋਮੋ, ਧਮੋਟ ਆਦਿ ਵਿਚ ਏਥੋਂ ਹੀ ਜਾ ਬਸੀਆਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਰਾਝ ਦਾ ਜੁੱਧ ਲੜਿਆ ਸੀ, ਓਸ ਵਿਚ ਰਾਇ ਜੋਧ ਨਾਲ ਹੋਕੇ ਧਾਲੀਵਾਲਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਮੋਗੇ ਦੀ ਬੰਸ (ਗਿਲਾਂ) ਨੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਤਾਬੇ ਜੁੱਧ ਦੀ ਬੜੀ

ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਆਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜ ਸੀ, ਪਰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜੱ
ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਉਧਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਮੋਗੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਤੇ ਗਿੱ
ਦੋ ਹੀ ਸ਼ਾਖਾਂ ਮੁਖ ਸਨ।

(੧੫੦) ਝੂੰਬਾ ਭਾਈ ਕਾ

ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਮੁਕਤਸਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿਚ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦੀ ਹੱਦ ਤੇ ਇਹ
ਹੈ, ਜੋ ਭਾਈ ਜਸਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬੰਸ ਦੀ ਚਉਧਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਏਥੇ ਦੇ ਰ
ਭਾਃ ਸ਼ਿਵਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਭਾਃ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ
ਸਿਖੀ ਖਿਆਲ ਦੇ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਹਾਮੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਿਹੜੀ
ਭਾਃ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਭੀ ਚੰਗੇ ਪੰਥਕ ਸੱਜਨ ਹਨ।

(੧੫੧) ਭਾਈ ਕੇ ਚੱਕ

ਬੁਢਲਾਡੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਹਿਸਾਰ) ਕੋਲ ਚੱਕ ਭਾਈ ਕੇ ਭਾਈ ਭਗਤੂ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ
ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਸਃ ਨਰੋਤਮ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੱਜਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਃ ਚਤਰ
ਜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਬੜੇ ਉਘੇ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਃ ਪ੍ਰਃ ਕਮੇਟ
ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਸਃ ਨਰੋਤਮ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼੍ਰਿਃ ਗੁਃ ਪ੍ਰਃ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਮੈਂਬਰ
ਪੰਜਾਬ ਐਸੰਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ ਹਨ।

—o—

ਵਚੋਂ ਕਾਂਢਿਆ, ਇਸੇ ਲਈ